

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ
ΕΠΙΤΕΛΙΚΗ ΔΟΜΗ ΕΣΠΑ

Τμήμα Β: Μελέτη με θέμα: «Η ελληνίδα αγρότισσα: αποτύπωση της συμμετοχής, προβλήματα, προκλήσεις και προτάσεις πολιτικής για την ενθάρρυνση της συμμετοχής των γυναικών στον αγροτικό τομέα και την ελληνική ύπαιθρο»

Σύμβαση της 22/6/2017

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ
ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ /
Επιτελική Δομή ΕΣΠΑ Υπουργείου Εσωτερικών

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ
ΔΕΞΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ
ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΤΟΜΕΑ

‘Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης’

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

(άρθρο 8 Ν.1599/1986)

Η ακρίβεια των στοιχείων που υποβάλλονται με αυτή τη δήλωση μπορεί να ελεγχθεί με βάση το αρχείο άλλων υπηρεσιών (άρθρο 8 παρ. 4 Ν. 1599/1986)

ΠΡΟΣ ⁽¹⁾ :	ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΕΠΙΤΕΛΙΚΗ ΔΟΜΗ ΕΣΠΑ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ						
Η Όνομα:	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ	Επώνυμο:	ΚΟΥΤΣΗ				
Όνομα και Επώνυμο Πατέρα:	ΣΠΥΡΙΔΩΝΑΣ ΚΟΥΤΣΗΣ						
Όνομα και Επώνυμο Μητέρας:	ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΟΥΤΣΗ						
Ημερομηνία γέννησης ⁽²⁾ :	ΕΙΚΟΣΙ ΤΡΕΙΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ ΧΙΛΙΑ ΕΝΝΙΑΚΟΣΙΑ ΕΞΗΝΤΑ ΕΠΤΑ						
Τόπος Γέννησης:	ΛΑΜΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ						
Αριθμός Δελτίου Ταυτότητας:	ΑΝ 502433	Τηλ:	210-3300396				
Τόπος Κατοικίας:	ΓΛΥΦΑΔΑ	Οδός:	ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ 1 & ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ	Αριθ:	1	ΤΚ:	16674
Αρ. Τηλεομοιοτύπου (Fax):	210-3825839	Δ/ση Ηλεκτρ. Ταχυδρομείου (Email):	intraway@otenet.gr				

Με ατομική μου ευθύνη και γνωρίζοντας τις κυρώσεις⁽³⁾, που προβλέπονται από τις διατάξεις της παρ. 6 του άρθρου 22 του Ν. 1599/1986, ως διαχειρίστρια και νόμιμη εκπρόσωπος της εταιρείας INTRAWAY ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ ΜΟΝΟΠΡΟΣΩΠΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΕΝΗΣ ΕΥΘΥΝΗΣ, με δ.τ. INTRAWAY ΕΠΕ, με ΑΦΜ: 095662877 και ΔΟΥ: Δ' Αθηνών, δηλώνω υπεύθυνα και εν γνώσει των συνεπειών του νόμου ότι το παραδοτέο Π.2 «Αποτελέσματα της Έρευνας – Σύνθεση πορισμάτων – Συμπεράσματα και προτάσεις πολιτικής» αποτελεί πρωτότυπο έργο και δεν έχουν χρησιμοποιηθεί άλλες πηγές πέρα από αυτές στις οποίες γίνεται αναφορά. Όπου υπάρχει αναπαραγωγή δεδομένων, πινάκων και παραθεμάτων, αυτό δηλώνεται ρητά.

Ημερομηνία, 9 Ιανουαρίου 2018

Η Δηλούσα

INTRAWAY
ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ & ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ Ν. ΕΠΕ
ΣΤΗΣΙΧΟΡΟΥ 1 - Τ.Κ.: 106 74 ΑΘΗΝΑ
Α.Φ.Μ.: 095662877 - ΔΟΥ: ΑΘΗΝΩΝ
ΤΗΛ.: 210 3300396 - ΦΑΞ: 210 3825839
Email: intraway@otenet.gr
(Υπογραφή)

(1) Αναγράφεται από τον ενδιαφερόμενο πολίτη ή Αρχή ή η Υπηρεσία του δημόσιου τομέα, που απευθύνεται η αίτηση.

(2) Αναγράφεται ολογράφως.

(3) «Όποιος εν γνώσει του δηλώνει ψευδή γεγονότα ή αρνείται ή αποκρύπτει τα αληθινά με έγγραφη υπεύθυνη δήλωση του άρθρου 8 τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον τριών μηνών. Εάν ο υπαίτιος αυτών των πράξεων σκόπευε να προσπορίσει στον εαυτόν του ή σε άλλον περιουσιακό όφελος βλάπτοντας τρίτον ή σκόπευε να βλάψει άλλον, τιμωρείται με κάθειρξη μέχρι 10 ετών.

(4) Σε περίπτωση ανεπάρκειας χώρου η δήλωση συνεχίζεται στην πίσω όψη της και υπογράφεται από τον δηλούντα ή την δηλούσα.

ΤΜΗΜΑ Β΄ : Μελέτη με θέμα: «Η ελληνίδα αγρότισσα: αποτύπωση της συμμετοχής, προβλήματα, προκλήσεις και προτάσεις πολιτικής για την ενθάρρυνση της συμμετοχής των γυναικών στον αγροτικό τομέα και την ελληνική ύπαιθρο»

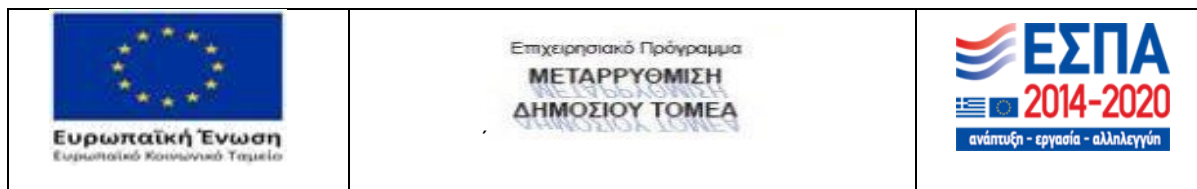
Παραδοτέο Π.2 : «Αποτελέσματα της Έρευνας – Σύνθεση πορισμάτων – Συμπεράσματα και προτάσεις πολιτικής»

Επιστημονικά Υπεύθυνη, Σχεδιασμός, Υλοποίηση Έρευνας, Συγγραφή Μελέτης:

Μαρία Γκασούκα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αιγαίου

Με τη συμβολή της **Ξανθίππης Φουλίδη**, Μεταδιδακτορικής Ερευνήτριας Πανεπιστημίου Αιγαίου

Ερευνητική Ομάδα: *Ευαγγελία Ράπτου, Ειρήνη Αθανασάκη, Κατερίνα Λασιθιωτάκη, Γιάννης Κοτοβός, Μαρία Κουφιώτη, Αριστοτέλης Κρίτας, Άννα Φουλίδη, Αντώνης Πολίτης, Μαρία Μπαρμπάκη, Λίζα Σπύρου, Γεώργιος Βλαχοτάσιος, Ακριβή Λαζαρίνη.*

Περιεχομένα

Συνοτομογραφίες, ακρωνύμια.....	4
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	5
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ	6
1.Εισαγωγή.....	6
2. Οι αγρότισσες στην Ευρωπαϊκή Ένωση.....	8
3.Η κατάσταση των αγροτισσών στην Ελλάδα.....	12
Α. Η βιολογική γεωργία	32
Β. Γυναικείοι Αγροτουριστικοί Συνεταιρισμοί.....	34
Συμπερασματικά.....	40
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: <i>Η ΕΡΕΥΝΑ</i>	44
1.Γενικά διεξαγωγή έρευνας,σύνθεση πορισμάτων, συμπεράσματα και προτάσεις πολιτικής.....	44
2.Δεδομένα ποσοτικής έρευνα	53
3.Δεδομένα Ημιδομημένης Συνέντευξης	77
4.Συμπεράσματα Συνδυαστικής Έρευνας	117
5.Προτάσεις μέτρων και πολιτικών.....	131
Επίλογος.....	137
Βιβλιογραφία.....	138
Α. Ελληνόφωνη.....	138
Β. Ξενόγλωσση.....	141
Summary of Conclusions and Policy Proposals.....	145
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ.....	153
Ι. Ποσοτικό Ερωτηματολόγιο.....	153
ΙΙ.Ημιδομημένη Συνέντευξη.....	164
ΙΙΙ.Γυναικείοι Αγροτικοί Συνεταιρισμοί.....	172
ΙV.Συμπεράσματα και Προτάσεις Πολιτικής σε μορφή παρουσίασης.....	178

Συντομογραφίες, ακρωνύμια

ΑΕΙ (Ανώτατο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα)

ΓΓΙΦ (Γενική Γραμματεία Ισότητας Φύλων)

ΕΑΔ (Εθνικό Αγροτικό Δίκτυο)

ΕΕ (Ευρωπαϊκή Ένωση)

ΕΚΤ (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο)

ΕΠΠ (Ευρωπαϊκή Περιφερειακή Πολιτική)

ΕΛΣΤΑΤ (Ελληνική Στατιστική Αρχή)

EIGE (European Intitute for Gender Equality)

ESA (Agriculture and fishery statistics)

ΕΣΔΙΦ (Εθνικό Σχέδιο Δράσης Ισότητας Φύλων)

ΚΓΠ (Κοινή Γεωργική Πολιτική)

IFOAM (Παγκόσμιος Οργανισμός Βιολογικής Γεωργίας)

ΚΑΑ (Κανονισμός Αγροτική Ανάπτυξης)

ΥπΑΑΤ (Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων)

FAO (Διεθνής Οργανισμός Τροφίμων και Γεωργίας)

ΟΠΕΚΕΠΕ (Οργανισμός Πληρωμών και Ελέγχου Κοινοτικών Ενισχύσεων Προσανατολισμων και Εγγυήσεων)

WRF (World Rural Forum)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα έρευνα αποτελεί προϊόν του ενδιαφέροντος που επιδεικνύει τα τελευταία χρόνια η Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων για την κοινωνική κατάσταση των αγροτισσών, των προβλημάτων και των δυσχερειών που αντιμετωπίζουν και ως επαγγελματίες, αλλά και ως γυναίκες, στο πλαίσιο της πατριαρχικής ακόμα, σ' ένα βαθμό, ελληνικής υπαίθρου, όπως και των προσδοκιών τους άλλωστε. Η σχετική ελληνική, όπως και η διεθνής κατά κάποιον τρόπο, βιβλιογραφία είναι περιορισμένη και από αυτή λείπει η φωνή των ίδιων των γυναικών, ο τρόπος που προσεγγίζουν την καθημερινότητά τους και το μέλλον τους, απουσιάζει η εικόνα του εαυτού τους και οι απόψεις τους τόσο όσον αφορά τις σχέσεις τους με την πολιτεία και ευρύτερα με τη δημόσια σφαίρα της ζωής και τους φορείς της, που κυρίως συνδέονται με τον πρωτογενή τομέα της παραγωγής, όσο και για τις σχέσεις τους με τους συζύγους/συντρόφους και τα λοιπά αρσενικά μέλη των οικογενειών τους. Η έρευνα, με αναλυτική κατηγορία το Φύλο και βασισμένη στη φεμινιστική ερευνητική αντίληψη και μέθοδο, επιχείρησε να διαμορφώσει το προφίλ της Ελληνίδας αγρότισσας, να αναδείξει το πλέγμα των αντιθέσεων, δυσκολιών, εμποδίων, αλλά και κατακτήσεων εντός του οποίου δραστηριοποιείται, να εξετάσει την ισχύ ή την υπέρβαση στερεοτυπικών, βαθιά ριζωμένων πατριαρχικών αντιλήψεων που διέπουν ως σήμερα τις ζωές των γυναικών της υπαίθρου, όπως και να ανοίξει μονοπάτια παραπέρα διερεύνησης και εμβάθυνσης των έφυλων σχέσεων στην ελληνική ύπαιθρο, όπως αυτές διαμορφώνονται τόσο στην αγροτική οικογένεια όσο και στην αγροτική εκμετάλλευση, σε μian ενδιαφέρουσα, αν και δύσκολο να διαχωριστεί σύνδεση μεταξύ τους.

Μαρία Γκασούκα,

Αν. Καθηγήτρια Πανεπιστήμιο Αιγαίου

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

«Το απτό αποτέλεσμα της ισότητας των φύλων στον αγροτικό πληθυσμό θα ήταν η μείωση κατά 150 εκατομμύρια των πεινασμένων στον πλανήτη», (Παγκόσμιος Οργανισμός Τροφίμων και Γεωργίας (FAO) του ΟΗΕ).

1.Εισαγωγή

Ως γνωστόν, η γεωργία αποτελεί κινητήριο μοχλό ανάπτυξης και μείωσης της φτώχειας. Οι αγρότισσες αντιπροσωπεύουν ζωτικό πόρο στη γεωργία ειδικότερα και στην αγροτική οικονομία ευρύτερα, είτε ως εργάτριες γης, είτε ως επιχειρηματίες. Ωστόσο, αντιμετωπίζουν σοβαρότερους περιορισμούς από ότι οι άνδρες όσον αφορά την πρόσβαση σε παραγωγικούς πόρους, γεγονός που συμβάλλει διεθνώς αρνητικά στην προσπάθεια των εθνικών κυβερνήσεων και της διεθνούς κοινότητας για την επίτευξη των στόχων που αφορούν στην αγροτική ανάπτυξη, στην οικονομική ανάπτυξη και στην επισιτιστική ασφάλεια (World Rural Forum, 2008). Το βέβαιο είναι πως οι γυναίκες συμμετέχουν ενεργητικά στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας, ιδιαίτερα στις αναπτυσσόμενες χώρες. Οι ρόλοι τους διαφέρουν σημαντικά μεταξύ των περιφερειών και εντός αυτών και μεταβάλλονται ταχύτατα σε πολλά μέρη του κόσμου, όπου οι οικονομικές και κοινωνικές δυνάμεις μετασχηματίζουν τον αγροτικό τομέα. Οι δραστηριότητες διαφοροποίησης των γεωργικών εκμεταλλεύσεων και η εκτός γεωργίας εργασία συμβάλλουν επίσης στην οικονομική βιωσιμότητα της οικογενειακής εκμετάλλευσης (World Rural Forum, 2008). Οι αγρότισσες συχνά διαχειρίζονται πολύπλοκα νοικοκυριά και ακολουθούν στρατηγικές πολλαπλής διαβίωσης. Οι δραστηριότητές τους περιλαμβάνουν συνήθως την παραγωγή γεωργικών καλλιεργειών, τη φροντίδα ζώων, τη μεταποίηση και την προετοιμασία των τροφίμων, την έμμισθη εργασία σε γεωργικές ή άλλες αγροτικές επιχειρήσεις, τη συλλογή καυσίμων και νερού, την εμπλοκή τους στο εμπόριο και το μάρκετινγκ. Φυσικά, όλα αυτά με την ταυτόχρονη φροντίδα των μελών της οικογένειας και του νοικοκυριού. Καθώς συχνά και οι αγροτικές ενασχολήσεις τους τις χαρακτηρίζουν ως «συμβοηθούντα μέλη», πολλές από αυτές τις δραστηριότητες

δεν ορίζονται σαν «οικονομικά ενεργή απασχόληση» στους εθνικούς λογαριασμούς, παρά τη μεγάλη σημασία τους για την ευημερία των αγροτικών νοικοκυριών (Drugmand, 2011). Και από όσο γνωρίζουμε, δεν αποτελούν τη μοναδική θηλυκή «εξαφάνιση». Για παράδειγμα, οι όποιες σχετικές με τις αγρότισσες μελέτες και έρευνες δεν αναφέρουν το γεγονός πως οι γυναίκες της υπαίθρου είναι ιδιαίτερα ευάλωτες στη βία, συμπεριλαμβανομένων των αποκαλούμενων «εγκλημάτων τιμής» και της ενδοοικογενειακής βίας, και ότι ακόμα και σε ορισμένα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, όπου οι αγροτικές περιοχές πλήττονται από τη γενικευμένη φτώχεια και την ανεργία, κινδυνεύουν ιδιαίτερα να γίνουν θύματα εμπορίας ανθρώπων (World Rural Forum, 2008).

Η σημαντική συμμετοχή των γυναικών στις αγροτικές οικονομίες όλων των περιοχών του κόσμου, τόσο από πλευράς μεγέθους όσο και από τη φύση της, είναι συχνά δύσκολο να εκτιμηθεί και παρουσιάζει υψηλό βαθμό διαφοροποίησης μεταξύ των διαφόρων χωρών και περιοχών (Shortall, 1999). Δύο τύποι δεδομένων μπορούν να συμβάλουν στη μέτρηση της συμβολής των γυναικών στο αγροτικό εργατικό δυναμικό: Οι στατιστικές οι σχετικές με το μερίδιο των γυναικών στον οικονομικά ενεργό αγροτικό πληθυσμό και τα πορίσματα των ερευνών που αφορούν στη χρήση του χρόνου. Οι τελευταίες καταδεικνύουν τον χρόνο που αφιερώνουν οι άνδρες και οι γυναίκες σε διάφορες αγροτικές δραστηριότητες. Οπωσδήποτε, τα στοιχεία για τον οικονομικά ενεργό αγροτικό πληθυσμό που είναι προσβάσιμα στις περισσότερες χώρες παρέχουν την πληρέστερη εικόνα της συμμετοχής των γυναικών στην αγροτική οικονομία. Επιβάλλεται να σημειώσουμε πως ένα άτομο χαρακτηρίζεται σαν αγρότισσα ή αγρότης εάν δηλώνει ότι η γεωργία, η κτηνοτροφία κ.λπ. αποτελούν την κύρια οικονομική του δραστηριότητα. Ωστόσο, τα δεδομένα αυτά ενδέχεται να υποτιμούν τη συμμετοχή των γυναικών στο συγκεκριμένο πεδίο και έτσι αρκετές ερευνήτριες αμφισβήτησαν τα πρότυπα των φύλων που προκύπτουν στο πλαίσιό τους (βλ. π.χ. Beneria, 1981). Η Brandth (2002) εντοπίζει διάφορες πιθανές αιτίες υποτίμησης της γυναικείας απασχόλησης στον αγροτικό τομέα και ανάμεσά τους διακρίνει και μian ευθύνη των ίδιων των γυναικών, μian απροθυμία να

αυτοπροσδιοριστούν ως αγρότισσες και ειδικότερα στη γεωργία. Αναφέρει ότι οι αγρότισσες στη Λατινική Αμερική, και όχι μόνο, για παράδειγμα, είναι πιθανό να θεωρούν ότι «το σπίτι τους» είναι η πρωταρχική τους υποχρέωση, ακόμα και αν ασχολούνται πολλές ώρες καθημερινά με τη γεωργία ή την κτηνοτροφία. Σημαντικές για την ορατότητα των γυναικών στο πλαίσιο της αγροτικής οικονομίας είναι κατά συνέπεια οι μελέτες «χρήσης του χρόνου», οι οποίες αποκαλύπτουν ότι η γυναικεία χρήση του χρόνου στην αγροτική ενασχόληση ποικίλλει σημαντικά, ανάλογα με την καλλιέργεια και τη φάση του κύκλου παραγωγής, την ηλικία και την εθνοτική ομάδα, τον τύπο της δραστηριότητας και άλλους παράγοντες. Οι μελέτες του χρόνου επίσης αποδεικνύουν ότι η δραστηριοποίηση των γυναικών στον αγροτικό τομέα μπορεί να ποικίλλει σε μεγάλο βαθμό μέσα σε μια χώρα, ανάλογα με την καλλιέργεια, τα ζώα ή την τεχνολογία (Vogt, Jackson-Smith, Ostrom, Lezberg, 2001). Προσφέρουν σημαντική πληροφόρηση σχετικά με το πώς λειτουργούν οι άνδρες και οι γυναίκες στην αγροτική οικονομία και με το πώς οι ρόλοι τους μπορεί να διαφέρουν ανάλογα με την καλλιέργεια, το είδος των ζώων, τη θέση, τη δομή της διαχείρισης, την ηλικία, το σχεδιασμό και την υλοποίηση των αναγκαίων μέτρων και πολιτικών κ.λπ. Ωστόσο, όσο χρήσιμες κι αν είναι οι συγκεκριμένες μελέτες δεν επιτρέπουν γενικεύσεις, μπορούν όμως, εντός του συγκεκριμένου κάθε φορά γεωγραφικού και πολιτιστικού πλαισίου τους, να παρέχουν πρακτική καθοδήγηση ιδιαίτερα στους φορείς χάραξης πολιτικής (Vogt, Jackson-Smith, Ostrom, Lezberg, 2001).

2. Οι αγρότισσες στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Και στο πλαίσιο της ΕΕ υπάρχουν διαφορές στα συστήματα και σχήματα παραγωγής, στην κατεύθυνση της αγροτικής οικονομίας, στην ένταξη των αγροτικών οικογενειών στις περιφερειακές αγορές εργασίας, στα επίπεδα εκπαίδευσης, στις σχέσεις με την τεχνολογία και σε πολλούς άλλους τομείς. Ειδικότερα, οι διαρθρωτικές διαφορές είναι έντονες μεταξύ του αγροτικού τομέα των κρατών μελών που διαμορφώνεται από την ΚΓΠ και των νέων κρατών-μελών, αν και υπάρχουν και σημαντικές διαφορές στο εσωτερικό κάθε κατηγορίας (EIGE, 2010). Είναι, κατά συνέπεια, σαφές ότι δεν μπορούμε να εξετάσουμε τη μελλοντική βιωσιμότητα της

αγροτικής οικονομίας χωρίς να εξετάσουμε επίσης τη δομή της αγροτικής αγοράς εργασίας και τις ευκαιρίες απασχόλησης. Με τη σειρά του, αυτό πρέπει να συνδεθεί στενά με την ευρωπαϊκή περιφερειακή πολιτική, προκειμένου να διασφαλιστούν σταθερές περιφερειακές συνθήκες. Δεδομένων των τεράστιων περιφερειακών διαφορών σε ολόκληρη την ΕΕ, είναι επιτακτική ανάγκη ο Κανονισμός Αγροτικής Ανάπτυξης να συνεχίσει να επιτρέπει την προσαρμογή της πολιτικής, η οποία μοιράζεται τις κοινές αρχές με τις τοπικές συνθήκες. Η εφαρμογή του έχει επί του παρόντος άνισο αντίκτυπο στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις των κρατών-μελών, με τα πλουσιότερα κράτη-μέλη που διαθέτουν τις μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις να επωφελούνται περισσότερο από την ΚΓΠ από τα φτωχότερα κράτη-μέλη με τις μικρότερες αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Ποιες είναι, μεταξύ αυτών των διαφορών, κατά συνέπεια, οι διαφορές ανάμεσα στα κοινωνικά φύλα, αλλά και οι διαφορές στο εσωτερικό της κοινωνικής κατηγορίας των γυναικών σε ευρωπαϊκό επίπεδο; Για να εντοπισθούν τα ανωτέρω χρειάζεται μια γενική εικόνα της κατάστασης των γυναικών στην αγροτική οικονομία σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση. Χρειάζεται να γνωρίζουμε τη συμμετοχή των γυναικών στο αγροτικό εργατικό δυναμικό, τη συμμετοχή τους στο εισόδημα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και μέσω των δραστηριοτήτων τους εκτός εκμετάλλευσης και μέσω εκείνων των δραστηριοτήτων που τις διαφοροποιούν από τους άνδρες στο πλαίσιο της. Επιβάλλεται ακόμα να είναι γνωστά τα ποικίλα πρότυπα της κληρονομιάς της γης¹ τα οποία ισχύουν, αλλά και οι διαφορές του τρόπου με τον οποίον οι άνδρες και οι γυναίκες έχουν πρόσβαση στην αγροτική εκμετάλλευση. Η ΕΕ ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τις διαφορές μεταξύ των γυναικών στις μεγάλες και τις μικρές εκμεταλλεύσεις, αλλά και τις διαφορές της κατάστασης των αγροτισσών μεταξύ των παλαιών και των νέων κρατών-μελών. Αναγνωρίζει πως υπάρχουν κοινά προβλήματα σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό αγροτικό τομέα, όμως επισημαίνει και τις σημαντικές περιφερειακές διαφορές που υφίστανται

¹ Η ανδρική γραμμή κληρονομιάς της γης αποτελεί παράγοντα που επιδρά στον τρόπο που οι γυναίκες συμμετέχουν στην αγροτική οικονομία και αναπαράγει την αντίληψη πως ο αγροτικός χώρος αποτελεί ανδρική υπόθεση, ενώ αναπαράγει και τον χαρακτηρισμό των γυναικών ως «συζύγων των αγροτών», όπως συμβαίνει και σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες.

και στο πεδίο των έμφυλων σχέσεων. Κατά την αντίληψή της, είναι απαραίτητο οι πολιτικές και τα μέτρα που συνδέονται με τις προσπάθειες αύξησης της συμμετοχής των γυναικών στην αγροτική οικονομία να λαμβάνουν υπόψη τις περιφερειακές διαφορές που σημειώνονται σχετικά. Το γεγονός έχει μεγάλη σημασία για τις αγρότισσες της Ανατολικής Ευρώπης (EIGE, 2010).

Είναι γεγονός ότι η ευρωπαϊκή αγροτική οικονομία βρίσκεται σε διαδικασία διαρθρωτικών αλλαγών και προσαρμογών. Οι προκλήσεις περιλαμβάνουν τη διεύρυνση, τα περιβαλλοντικά ζητήματα και τους συναφείς μ' αυτά κανονισμούς, την κλιματική αλλαγή, την εξασφάλιση των νεοεισερχομένων γυναικών και ανδρών στον αγροτικό τομέα, τις περισσότερο φιλελεύθερες εμπορικές συμφωνίες, τα νέα δεδομένα της αγροτικής βιομηχανίας και ευρύτερα το μέλλον του πρωτογενούς τομέα παραγωγής στη συγκεκριμένη περιοχή, μέλλον που συνεπάγεται αύξηση της σημασίας της απασχόλησης. Ωστόσο, φαίνεται πως η συμμετοχή των γυναικών στην αγροτική αγορά εργασίας της ΕΕ εξακολουθεί να υστερεί εκείνης των ανδρών σ' αυτή την πορεία ανάπτυξης και αλλαγής. Ενώ η ένταξη της διάστασης του φύλου αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του ευρωπαϊκού Κανονισμού Αγροτικής Ανάπτυξης, τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι δεν έχει εφαρμοστεί αυστηρά μέχρι σήμερα και επιβάλλεται η άμεση αξιοποίηση της σχετικής εμπειρίας που υπάρχει από την εφαρμογή του σε μέτρα και πολιτικές κάποιων κρατών-μελών, ώστε να συμπεριληφθεί στους επικείμενους σχεδιασμούς με τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο (EIGE, 2010).

Στις αγροτικές περιοχές της ΕΕ, όπου το 2015 η γεωργία παρήγαγε περίπου 164 δισεκατ. ευρώ προστιθέμενης αξίας, ήτοι 1,3% της προστιθέμενης αξίας του συνόλου της οικονομίας, υπάρχει κατά φύλο διαφορά ως προς τον βαθμό συμμετοχής στις οικονομικές δραστηριότητες, όπως προαναφέρθηκε. Το 2011, η αγροτική οικονομία περιλάμβανε το 4% του συνόλου των θέσεων εργασίας που κατέχονται από γυναίκες στην ΕΕ – 27, καθώς η συντριπτική πλειοψηφία τους εργάζεται στον τομέα των υπηρεσιών. Για τους άνδρες, ο συγκεκριμένος τομέας είναι ελαφρώς πιο σημαντικός από εργασιακής άποψης. Ειδικότερα, το 2010 το ποσοστό

των ανδρών και των γυναικών που δραστηριοποιούνταν σε αγροτικές εκμεταλλεύσεις στην ΕΕ-27 δεν παρουσίαζε διαφορά μεταξύ των βιολογικών και μη βιολογικών εκμεταλλεύσεων. Ο κλάδος των βιολογικών καλλιεργειών στην Ε.Ε., μάλιστα, αναπτύσσεται ταχέως τα τελευταία χρόνια. Σύμφωνα με την Eurostat, το 2011 στην Ε.Ε.-27 υπήρχαν 96 εκατ. στρέμματα καλλιεργημένα βιολογικά, από μόλις 57 εκατ. στρέμματα το 2002. Κατά την τελευταία δεκαετία η έκταση της βιολογικής γεωργίας στην Ε.Ε. επεκτείνεται κατά 5 εκατ. στρέμματα το χρόνο. Παρόλη τη μεγάλη αύξηση, η συνολική έκταση της βιολογικής γεωργίας αντιπροσωπεύει μόλις το 5,4% της συνολικής χρησιμοποιούμενης γεωργικής έκτασης στην Ευρώπη και πάνω από 186.000 εκμεταλλεύσεις σε όλη την Ευρώπη καλλιεργούν βιολογικά. Επιβάλλεται να σημειωθεί πως από στατιστική άποψη η βιολογική γεωργία δεν θεωρείται αυτόνομος κλάδος του πρωτογενούς τομέα, αλλά μέθοδος καλλιέργειας ή εκτροφής, με συνέπεια τα όποια διαθέσιμα στοιχεία να βασίζονται κυρίως σε έρευνες συλλογικών οργανώσεων και όχι στη συστηματική παρακολούθηση και καταγραφή τους από τις επίσημες στατιστικές αρχές (Δαγκαλίδης, 2013). Σύμφωνα με τον ορισμό της IFOAM «η βιολογική γεωργία είναι ένα σύστημα παραγωγής που διατηρεί και βελτιώνει την υγεία των εδαφών, των οικοσυστημάτων και των ανθρώπων, και στηρίζεται στις οικολογικές διαδικασίες, στη βιοποικιλότητα και σε βιολογικούς κύκλους προσαρμοσμένους στις τοπικές συνθήκες, παρά στη χρήση εισροών που έχουν αρνητικές επιπτώσεις» (Δαγκαλίδης, 2013)

Η πλειοψηφία των ιδιοκτητών γης είναι άνδρες είτε δραστηριοποιούνται στη βιολογική παραγωγή (74 %) ή στη μη βιολογική (72 %). Το ποσοστό των γυναικών, τόσο σε βιολογικά όσο και μη βιολογικά αγροκτήματα, είναι υψηλότερο στην ΕΕ-N12 (πάνω από 30 %). Σε επίπεδο ΕΕ, ωστόσο, το υψηλότερο ποσοστό ιδιοκτητριών γης μπορεί να βρεθεί στη Λετονία (41%), την Αυστρία (35%) και την Ιταλία (30 %), ενώ το χαμηλότερο είναι στην Ολλανδία (7 %), το Ηνωμένο Βασίλειο (10%) και τη Γερμανία (11%). (Eurostat FSS data *Η βιολογική γεωργία στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Νοέμβριος 2013). Πάντως στοιχεία του 2017, που παρατίθενται παρακάτω δείχνουν πως το υψηλότερο ποσοστό ιδιοκτητριών γης βρίσκεται στην Ελλάδα, όπου οι γυναίκες φαίνεται να κατέχουν πάνω από το 60%. Ενδιαφέρον εμφανίζει ο τομέας

της Επαγγελματικής Κατάρτισης ανδρών και γυναικών ιδιοκτητών/τριών γης τόσο στις βιολογικές εκμεταλλεύσεις όσο και στις μη βιολογικές εκμεταλλεύσεις, όπου παρουσιάζεται σχεδόν ισόρροπη συμμετοχή, αν και η αλήθεια είναι πως τον τελευταίο καιρό εμφανίζεται αυξητική τάση στη συμμετοχή των ανδρών στην επαγγελματική κατάρτιση. Ωστόσο, το σχετικό μερίδιο των γυναικών είναι υψηλότερο στην περίπτωση της βιολογικής γεωργίας, γεγονός που αποδεικνύει ότι οι γυναίκες που εργάζονται στη βιολογική γεωργία τείνουν να αποκτούν μεγαλύτερη επαγγελματική κατάρτιση μετά το 2010 από ό,τι οι γυναίκες που εργάζονται σε συμβατικές εκμεταλλεύσεις. (Eurostat FSS data 2011). Πάντως, δεν υπάρχουν ολοκληρωμένα δεδομένα που να αποδεικνύουν αλλαγές στην ιδιοκτησία γης λόγω φύλου στο σύνολο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αν και υπάρχουν ενδείξεις ότι οι γυναίκες είναι κάτοχοι μικρών εκμεταλλεύσεων² και για τον λόγο αυτό θεωρείται σημαντικό η κατάρτιση να απευθύνεται σε ιδιοκτήτριες αυτού του είδους των εκμεταλλεύσεων, που κατά μία άποψη παρουσιάζουν και υψηλή περιβαλλοντική αξία (EIGE, 2010).

3.Η κατάσταση των αγροτισσών στην Ελλάδα

Η διερεύνηση της θέσης των γυναικών και στις ελληνικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις είναι πιο περίπλοκη από ό,τι φαίνεται αρχικά. Την πρώτη δυσκολία αποτελεί η έλλειψη δεδομένων. Τα στοιχεία που υπάρχουν είναι εξαιρετικά περιορισμένα και φτωχά όσον αφορά την έμφυλη διάστασή τους. Είναι αισθητό το έλλειμμα σχετικών συγκριτικών μελετών που θα επιτρέψουν να διακρίνουμε λ.χ. τις διαφορές μεταξύ γυναικών που ανήκουν σε διαφορετικούς τύπους αγροτικών εκμεταλλεύσεων, σε διαφορετικό μέγεθος εκμεταλλεύσεων και, ιδιαίτερα, σε διαφορετικά γεωγραφικά διαμερίσματα, ώστε να πάψει να πρυτανεύει η –φαντασική εν πολλοίς- εικόνα των

² Ο/η κάτοχος είναι το φυσικό πρόσωπο, ομάδα φυσικών προσώπων ή νομικό πρόσωπο για λογαριασμό του οποίου και στο όνομα του οποίου λειτουργεί η εκμετάλλευση και το οποίο είναι νομικά και οικονομικά υπεύθυνο για αυτή και αναλαμβάνει το όποιο οικονομικό της ρίσκο. Η/ο κάτοχος μπορεί να κατέχει άμεσα την εκμετάλλευση ή να τη μισθώνει ή να έχει την επικαρπία της ή να τη διαχειρίζεται.

Ελληνίδων αγροτισσών, ως ομοιογενούς ομάδας με ταύτιση των προβλημάτων, των απόψεων και των συμπεριφορών. Όπως αισθητό είναι και το έλλειμμα άλλωστε θεμάτων που άπτονται διαπροσωπικών σχέσεων, έμφυλης βίας, συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής ή/και του τρόπου που βιώνουν την απουσία του κράτους πρόνοιας και των δομών της. Έτσι ή αλλιώς, πάντως, και στην Ελλάδα οι αγρότισσες διεκπεραιώνουν ποικιλία ρόλων και καθηκόντων στο πλαίσιο των νέων κοινωνικοοικονομικών και έμφυλων συνθηκών πλέον και διαμορφώνουν τις ανάγκες και τις επιδιώξεις τους διαφορετικά, αλλά πάντως-κι εδώ συγκλίνουν οι εκτιμήσεις- με βάση τις οικογενειακές απαιτήσεις και τις απαιτήσεις του νοικοκυριού, φαινόμενο μοναδικής ιστορικής αντοχής.

Ως γνωστόν, ο κύριος όγκος εργασιών στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις παρέχεται από τον/την κάτοχο και την οικογένειά του/της και εννέα στις/στους δέκα εργαζόμενες/ους στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις αποτελεί οικογενειακό εργατικό δυναμικό (ΕΕ, 2006), ενώ υπάρχει ισχυρή οικονομική και κοινωνική αλληλεξάρτηση της οικογένειας και της εκμετάλλευσης³. Όπως έδειξε η παρακάτω έρευνα και στην Ελλάδα, όπως και στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες συμμετέχουν ενεργά, αν και συχνά με διαφορετικό τρόπο, σε στρατηγικές για το μέλλον της οικογενειακής εκμετάλλευσης (Kasimis, Papadopoulos, 2013). Οι στρατηγικές που ακολουθούνται διαμορφώνονται από τα οικονομικά της εκμετάλλευσης και επίσης από τη διαπραγμάτευση των ρόλων μέσα στην οικογένεια, στο πλαίσιο πάντοτε των κυρίαρχων έμφυλων κοινοτικών αντιλήψεων και της ισχύουσας συλλογικής συνείδησης που συνδέεται με τα φύλα. Οι στρατηγικές που ακολουθούν οι άνδρες και οι γυναίκες αλληλεπιδρούν, αλλά είναι προφανής και η

³ Κοινή συνισταμένη όλων των απόψεων αποτελεί η παραδοχή ότι η αγροτική οικογένεια συνιστά μια πρωτογενή οργανωτική ενότητα. Η ενότητα αυτή διαθέτει μία ποσότητα πόρων, γης, εργασίας και κεφαλαίου, τους οποίους πρέπει να οργανώσει και να διαθέσει κατά το πλέον πρόσφορο τρόπο. Η αγροτική όμως οικογένεια αποτελεί και πρωτογενές κοινωνικό κύτταρο, τοποθετημένο, συνήθως, στο συγκεκριμένο πλαίσιο του κοινοτικού χώρου, ο οποίος έχει δικούς του κοινωνικούς, οικονομικούς και ηθικούς κανόνες που καθορίζουν συνιστώσες της λειτουργίας της αγροτικής οικογένειας (Μωυσίδης, 1994 στο Σπανού, 2013).

επίδραση σε αυτές των συγκεκριμένων κάθε φορά αναγκών της αγροτικής επιχείρησης (Kastelberg-Koulma, 1991).

Πολλές μελέτες δείχνουν ότι οι δραστηριότητες στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις είναι αρκετά καταμερισμένες ανάλογα με το φύλο (EIGE, 2010). Η συντήρηση των μηχανημάτων και οι δημόσιες αγροτικές δραστηριότητες (λ.χ. διαπραγμάτευση διάθεσης προϊόντος) αποτελούν κατά κανόνα δραστηριότητες των ανδρών, ενώ το άρμεγμα και η εντατική εποχιακή εργασία, όπως η συλλογή και η συγκομιδή φρούτων, είναι συνήθως δραστηριότητες των γυναικών. Οι γυναίκες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στις αποφάσεις των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, ωστόσο πρόκειται για παράγοντα πολύ περισσότερο επηρεασμού, παρά λήψης αποφάσεων κι αυτό δεν είναι μόνον ελληνικό φαινόμενο (ΕΕ, 2006). Το σίγουρο είναι πως είναι δύσκολο να μετρηθεί και συχνά παραβλέπεται. Επίσης, συχνά οι θηλυκές δραστηριότητες, όσο σημαντικές κι αν είναι, αν δεν παραλείπονται, συσκοτίζονται κι από τον ανδροκεντρικό κυρίαρχο λόγο των δημόσιων εγγράφων⁴, αλλά και της έρευνας. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της αναφοράς στο πρόσωπο που εκπροσωπεί την εκμετάλλευση (ο «κάτοχος της εκμετάλλευσης», έστω κι αν είναι γυναίκα) και συνδέεται συνήθως με ένα μόνον άτομο. Έτσι, εάν ένα ζευγάρι έχει την κοινή ευθύνη της εκμετάλλευσης, το γεγονός δεν αποτυπώνεται. Ωστόσο, όροι, όπως «υποκείμενο» ή «κοινή/ός κάτοχος», θα επέτρεπαν καλύτερη εκτίμηση της κατά φύλο κατανομής της εργασίας και του τρόπου της διαμορφούμενης λήψης αποφάσεων μεταξύ των μελών του αγροτικού νοικοκυριού (Γκασούκα, Γεωργαλλίδου, κ.ά., 2014) και, σε ένα βαθμό, θα αποφεύγονταν η γενικευμένη σε ολόκληρη την Ευρώπη ταξινόμηση των γυναικών ως «συζύγων των κατόχων». Από την άλλη, οι γυναίκες υποβαθμίζουν συχνά οι ίδιες τη συμμετοχή τους στις

⁴Καθώς ο δημόσιος λόγος, τόσο ο προφορικός όσο και ο γραπτός, των δημοσίων εγγράφων εξαφανίζει τις γυναίκες, αφού αναφέρεται μόνο σε άνδρες αγρότες, προτάσσοντας κυριαρχικά και εξουσιαστικά το αρσενικό γένος, η ΓΠΦ απαιτήσε από το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων την αξιοποίηση του «Οδηγού χρήσης μη σεξιστικής γλώσσας στα διοικητικά έγγραφα» του Υπουργείου Εσωτερικών, ώστε όλα τα δημόσια έγγραφα που αφορούν στον αγροτικό χώρο να απευθύνονται και στα δύο φύλα και η λέξη «αγρότες» να αντικατασταθεί με τις λέξεις «αγρότισσες/αγρότες».

διαδικασίες λήψης των αποφάσεων, για να προστατεύσουν τη στερεοτυπική εικόνα του άντρα – αγρότη (Gidarakou, 1991, 1992). Αξίζει να σημειωθεί, επίσης, πως οι στατιστικές δεν καταγράφουν πάντα το εύρος της αγροτικής εργασίας των γυναικών. Συχνά λ.χ. οι γυναίκες παρέχουν όλη την απαιτούμενη γεωργική εργασία για μια μέρα, εάν ο σύζυγός/σύντροφος τους απουσιάζει, ή τροφοδοτούν τους/τις εργάτες/τριες των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, τους/τις εποπτεύουν, τις/τους συμβουλεύουν ή/και πληροφορούν κ.λπ. Έτσι οι στατιστικές αδυνατούν να καταγράψουν το πλήρες εύρος της θηλυκής αγροτικής εργασίας, ιδιαίτερα, όταν ορισμένα τμήματά της συνδυάζονται με την οικογενειακή εργασία (για παράδειγμα, προετοιμασία γευμάτων για εποχιακές/ούς εργάτριες/ες). Αυτή η εμπλοκή αγροτικής δραστηριότητας και νοικοκυριού, έτσι όπως αυτό διαμορφώνεται και συνδέεται με την οικογενειακή εκμετάλλευση, είναι που έχει ως αποτέλεσμα τα δύο είδη εργασίας τους να μη γίνονται πάντοτε διακριτά⁵.

Η είσοδος των γυναικών και των ανδρών στη γεωργία διαφέρει από την είσοδο στα περισσότερα από τα υπόλοιπα επαγγέλματα, στο πλαίσιο των οποίων οι νέοι και οι νέες εκπαιδεύονται και στη συνέχεια διεκδικούν μια θέση στην αγορά εργασίας. Κατά κανόνα υπάρχει πολύ περιορισμένη ανάλογη κατάρτιση σε κάποια/ον που επιθυμεί να γίνει αγρότισσα ή αγρότης και που δεν διαθέτει ιδιοκτησία ή πρόσβαση σε ιδιοκτησία στο μέλλον. Άλλωστε, η ιδιοκτησία δεν αποτελεί εμπόρευμα εξίσου προσβάσιμο σε όλους/ες. Η πλειοψηφία των ανθρώπων που διαθέτουν αγροτική ιδιοκτησία δεν την έχουν αποκτήσει μέσω της αγοράς, αλλά μάλλον μέσω της κληρονομιάς ή της προίκας (Giagou, Apostolopoulos, 1996). Οικονομικοί, πολιτιστικοί και νομικοί είναι λ.χ. οι βασικοί παράγοντες που διέπουν τη μεταβίβαση γης. Ενώ όμως οι οικονομικές πτυχές της αγροτικής οικονομίας και τα νομικά πλαίσια ποικίλλουν σε μεγάλο βαθμό σε ολόκληρη την ΕΕ, παραμένει το γεγονός ότι,

⁵Εύστοχα επισημαίνει η Νάζου (2004) πως για τις γυναίκες, η έννοια, αλλά και η εμπειρία της εργασίας είναι πολύ πιο σύνθετες από την «αμειβόμενη απασχόληση». «Περιλαμβάνουν διαδικασίες και σχέσεις εργασίας που διαπερνούν το σύνολο της καθημερινής ζωής και δύσκολα εντάσσονται σε δυϊστικές ταξινομήσεις: δουλειά-σχόλη, χρόνος εργασίας-χρόνος ανάπαυσης, τόπος δουλειάς-τόπος κατοικίας, μητρότητα-καριέρα, «ιδιωτική» ή «δημόσια» σφαίρα».

γενικά, οι άνδρες κληρονομούν τη γη (EIGE, 2010). Αντίθετα στην Ελλάδα, η γη συχνά κατανέμεται εξίσου μεταξύ όλων των παιδιών, γεγονός που εξηγεί σε ένα βαθμό το αυξημένο μερίδιο ιδιοκτησίας των Ελληνίδων αγροτισσών. Πάντως, δεν αποτρέπει το ότι οι επιλογές των αγροτισσών ως προς τη δυνατότητα διάθεσης της εργασιακής τους δύναμης και της νομής του προϊόντος που παράγουν στο πλαίσιο και της προσωπικής τους ιδιοκτησίας δεν είναι δεδομένες, καθώς διέπονται τόσο από το πλέγμα της κυρίαρχης συλλογικής, κοινοτικής έμφυλης συνείδησης όσο και από το βάρος των ενδοοικογενειακών ρόλων και καθηκόντων. Το γεγονός επιτρέπει στους συζύγους/συντρόφους, αλλά και στην περίπτωση των νέων κοριτσιών - στους πατέρες, αδελφούς, να ασκούν εμφανή έλεγχο στη θηλυκή εργασία και τα προϊόντα της, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που τα φύλα εργάζονται από κοινού (λ.χ. σε ένα χωράφι, σε έναν αμπελώνα, μία στάνη κλπ.). Πρόκειται για ένα ακόμα φαινόμενο με βαθιά πολιτική, οικονομική και πολιτισμική διάσταση, που θέτει το ζήτημα της επανεξέτασης θεσμών και κυρίαρχων πολιτιστικών πεποιθήσεων, πατριαρχικών πάντοτε. Ένα άλλο ενδιαφέρον ζήτημα που απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση είναι το εάν οι γυναίκες και οι άνδρες έχουν διαφορετικούς γεωργικούς στόχους, γεγονός που απασχόλησε ιδιαίτερα την παρούσα έρευνα. Υπάρχουν απόψεις που θέλουν τις αγρότισσες να ασκούν πιο φιλική προς το περιβάλλον αγροτική δραστηριότητα και πιο οικολογικό τρόπο καλλιέργειας. Δεν διαθέτουμε ωστόσο σχετικά ερευνητικά δεδομένα και αξίζει να τα αποκτήσουμε, γιατί αν είναι αλήθεια κι όχι ένα είδος στερεότυπου, τότε αυτός ο θηλυκός τρόπος λειτουργίας στη γεωργία λ.χ. είναι προφανώς πολύ κοντά με τους αναδυόμενους στόχους της ευρωπαϊκής γεωργικής πολιτικής για το περιβάλλον, την κλιματική αλλαγή και την παροχή δημόσιων αγαθών. Πάντως, τα δικά μας ερευνητικά δεδομένα εμφανίζουν σε υψηλό ποσοστό ταύτιση των αγροτικών στόχων των δύο φύλων, αν και δεν μπορούσαμε να διακρίνουμε εάν η ταύτιση αυτή αποτελεί συνειδητή επιλογή των αγροτισσών-υποκειμένων της έρευνας ή έκφραση αδυναμίας τους να προτάξουν δικές τους επιλογές που αφορούν στις στρατηγικές παραγωγής της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Ακόμα, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως αρκετές γυναίκες με ιδιοκτησία και ρόλο στην αγροτική εκμετάλλευση προτιμούν να εργάζονται μακριά

της. Βέβαια, αυτή τους η εργασία εκτός εκμετάλλευσης έχει μεγάλη σημασία για την επιβίωση του οικογενειακού αγροκτήματος. Όπως επισημαίνεται, «λόγω της αδυναμίας του πρωτογενή τομέα να εξασφαλίζει ικανοποιητικά εισοδήματα στον αγροτικό πληθυσμό, καθώς και η σημαντική μείωση του χρόνου απασχόλησης στις γεωργικές δραστηριότητες, από την εκμηχάνιση της παραγωγικής διαδικασίας, οδήγησε μέλη της αγροτικής οικογένειας να αναζητήσουν απασχόληση και στους άλλους τομείς της οικονομίας (δευτερογενή, τριτογενή). Επιπλέον, η δυσκολία που αντιμετωπίζουν οι άντρες στην εύρεση εξωαγροτικής απασχόλησης και οι αυξημένες δυνατότητες των γυναικών και των άλλων μελών του νοικοκυριού για απασχόληση εκτός της οικογενειακής εκμετάλλευσης (σε πεδινές και παράκτιες περιοχές κυρίως), συνέβαλαν στο διπλασιασμό τόσο της πολυαπασχόλησης όσο και της κατά κύριο λόγο εκτός εκμετάλλευσης απασχόλησης (Κασίμης, 2004)» (Σπανού, 2013:25)⁶. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί εδώ ότι, εάν το πλεονάζον εργατικό δυναμικό δε βρει θέσεις εργασίας στον τόπο του, θα μεταναστεύσει. Άρα, η δημιουργία θέσεων απασχόλησης και στους άλλους τομείς της οικονομίας είναι απολύτως απαραίτητη, προκειμένου να συγκρατηθεί ο πληθυσμός στην ύπαιθρο⁷. Όμως το γεγονός παραμένει πως όλα τα στοιχεία συνηγορούν στο ότι οι γυναίκες εργάζονται σκληρά για την οικονομική και κοινωνική βιωσιμότητα της εκμετάλλευσης και της αγροτικής οικογένειας, αν και η σκληρή αυτή εργασία δεν αμβλύνει σημαντικές έμφυλες ανισότητες, όπως η υποεκπροσώπηση των γυναικών στις αγροτικές οργανώσεις⁸ κατάσταση που επιχειρεί

⁶Εξωαγροτική απασχόληση δεν αναζητούν μόνο οι κάτοχοι γεωργικών εκμεταλλεύσεων που έχουν μειωμένα γεωργικά εισοδήματα. Η πολυαπασχόληση μπορεί να αφορά κατοίκους της υπαίθρου που θέλουν να αξιοποιήσουν ευκαιρίες ή επιθυμούν να απασχοληθούν σε άλλο τομέα εκτός γεωργίας π.χ αγροτουρισμός

⁷ Η προσφυγή σε πρόσθετη απασχόληση δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο του γεωργικού τομέα, εμφανίζεται όμως εντονότερο σ' αυτόν (Κασιμάτη, 1989).

⁸Σε ορισμένες χώρες υπάρχουν οργανώσεις αγροτισσών, οι οποίες συχνά παρέχουν σημαντική υποστήριξη στα μέλη τους, συμπεριλαμβανομένης της κατάρτισης για την απόκτηση δεξιοτήτων και της δικτύωσης, ενώ πολλές εστιάζουν στην περιβαλλοντική βιωσιμότητα. Οι συγκεκριμένες οργανώσεις ωστόσο συχνά περιθωριοποιούνται από τις επίσημες αντίστοιχες των ανδρών και οι

να αντιμετωπίσει ο Ν.4384/2016, που θεσπίζει ποσοστώσεις υπέρ των γυναικών στα όργανα των αγροτικών συνεταιρισμών, αλλά και τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν στη συμμετοχή στην αγροτική εκπαίδευση και κατάρτιση, όπως και το έλλειμμα στη συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής τους ζωής άλλωστε, που, όπως θα αποδείξουμε παρακάτω, αποτελεί για τις ίδιες ένα από τα προβλήματά τους, αν και όχι το σημαντικότερο, όπως θα περιμέναμε.

Η συμμετοχή των γυναικών και των ανδρών στον πρωτογενή τομέα της ελληνικής οικονομίας βάδιζε φθίνουσα από το 1998 έως το 2008. Τα τελευταία χρόνια εμφανίζεται συγκρατημένη αντιστροφή του φαινομένου, όχι άσχετη με την κρίση και τις ευκαιρίες που προσφέρει στο πλαίσιο της ο συγκεκριμένος τομέας. Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία που μας δίνει η Σπανού (2013) στην εξαιρετική της μελέτη για την «Οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση και απασχόληση στον αγροτικό χώρο»⁹:

Πίνακας 1^{ος} Διάρθρωση της απασχόλησης κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας για τα έτη 1998, 2003, 2008, 2013 (Α΄ τρίμηνο)

Τομέας Απασχόλησης	1998	2003	2008	2013
Πρωτογενής Τομέας	18,4%	15,6%	11,5%	13,5%
Δευτερογενής Τομέας	23,1%	22,7%	22,6%	16%
Τριτογενής Τομέας	58,5%	62,7%	65,8%	70,5%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

Η κατά φύλο διάρθρωση της απασχόλησης στην Ελλάδα στον πρωτογενή τομέα την περίοδο 1999-2013 παρουσιάζει διακυμάνσεις, καθώς ενώ το 1998 οι άνδρες

διάφορες κυβερνήσεις είναι δυνατό να τις αντιμετωπίζουν ως γυναικείες ομάδες και όχι σαν αγροτική οργάνωση (Drugmand, 2011)

⁹ την οποία και ευχαριστούμε για την πολύτιμη βοήθεια που μας πρόσφερε με την εργασία της

αποτελούσαν το 58,9% των απασχολούμενων και οι γυναίκες το 41,1% το 2008 τα ποσοστά των ανδρών αυξάνονται σε 59%, σε αντίθεση με των γυναικών που μειώνονται οριακά φτάνοντας το 39,7%, γεγονός που συνεχίζεται μέχρι το 2003. Ιδιαίτερα αυξημένη μείωση ωστόσο εμφανίζεται στις νέες γυναίκες έως 29 ετών που το ποσοστό τους ανέρχεται το 1998 σε 10,4% ενώ το 2013 φτάνει μόλις το 4,5%. Το ποσοστό των ανδρών της ίδιας ηλικιακής ομάδας, μειώνεται κι εκείνο (19,5% το 1998, 10,2% το 2013), αλλά είναι σχεδόν υπερδιπλάσιο σε σχέση με εκείνο των γυναικών. Το ενθαρρυντικό είναι ότι και στα δύο φύλα, στις μέρες μας, παρατηρείται μείωση του πληθυσμού άνω των 65 ετών (5,1% για τους άνδρες και 3,2% για τις γυναίκες το 2013).

Πίνακας 2^{ος} Διάρθρωση της απασχόλησης κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και φύλο για τα έτη 1998,2003,2008,2013 (Α τρίμηνο)

Τομέας Δραστηριότητας	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
	1998		2003		2008		2013	
Αγροτικός Τομέας	58,9%	41,1%	58,8%	41,2%	59%	41%	60,3%	39,7%
Λοιποί Τομείς	64,8%	35,2%	63,4%	36,6%	61,4%	38,6%	59,4%	40,6%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

Η ηλικιακή διάρθρωση των απασχολούμενων στην γεωργία είναι ιδιαίτερα σημαντική για την πρόβλεψη του μέλλοντος του συγκεκριμένου τομέα. Καθ' όλη την περίοδο 1998-2013 παρατηρείται μείωση στις νέες κυρίως, αλλά και στους νέους αγρότισσες/ες ως 29 ετών κατά 7,7 ποσοστιαίες μονάδες (15,7% το 1998 και 8% το 2013), αλλά ταυτόχρονα παρατηρείται και μείωση της γήρανσης του αγροτικού πληθυσμού άνω των 65 ετών κατά 4 ποσοστιαίες μονάδες (8,3% το 1998, 4,3% το 2013). Η μείωση του πληθυσμού άνω των 65 ετών ίσως να εξηγεί και την ελαφριά ανάκαμψη που παρουσιάζει το 2013 ο αγροτικός τομέας στην χώρα. Η κυριότερη ηλικιακή ομάδα είναι εκείνη από 45 μέχρι 64 ετών αποτελώντας πάνω από το μισό

του αγροτικού πληθυσμού και αυξάνεται φτάνοντας από το 50% που ήταν το 1998 στο 53,8% το 2013 (αύξηση 3,8 73 ποσοστιαίων μονάδων). Επίσης αυξάνεται συνεχώς και η ηλικιακή ομάδα 30- 44 ετών (+ 7,9% από το 1998 στο 2013). Η έμφυλη διάσταση της συγκεκριμένης διαδικασίας αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στον παρακάτω πίνακα 3

Πίνακας 3^{ος} Ηλικιακές ομάδες στον Αγροτικό Τομέα σε σχέση με το Φύλο 1998, 2003, 2008, 2013

Ηλικιακές Ομάδες	1998		2003		2008		2013	
	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
Έως 29 ετών	19,5%	10,4%	16,5%	8,3%	12,9%	7,5%	10,2%	4,5%
Από 30 έως 44 ετών	25,8%	26,2%	31,4%	30,4%	35,6%	29,4%	37,5%	28,6%
Από 45 έως 64 ετών	46%	55,7%	42,6%	54,8%	42,3%	57,1%	47,2%	63,7%
Πάνω από 65 ετών	8,7%	7,7%	9,5%	6,5%	9,2%	6%	5,1%	3,2%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

Σε ότι αφορά το επίπεδο εκπαίδευσης, ο αγροτικός πληθυσμός μέχρι το 1998 έχει ολοκληρώσει την πρώτη βαθμίδα εκπαίδευσης σε ποσοστό 79,4%, γεγονός που σημαίνει ότι ήταν κατά κύριο λόγο ανειδίκευτος. Το υπόλοιπο κομμάτι του πληθυσμού σε ποσοστό 19% είχε ολοκληρώσει τη δεύτερη βαθμίδα εκπαίδευσης, ενώ μόλις το 1,6% είχε φτάσει το επίπεδο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Παρακολουθώντας ωστόσο διαχρονικά το εκπαιδευτικό επίπεδο των απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα, παρατηρείται σοβαρή βελτίωση, αφού το ποσοστό όσων ολοκλήρωσαν την πρώτη βαθμίδα εκπαίδευσης έχει μειωθεί κατά 28,6 ποσοστιαίες μονάδες το 2013. Η ποσοστιαία αυτή μείωση μεταφράζεται σε αύξηση

20

των απασχολούμενων που είναι κάτοχοι απολυτήριου λυκείου (+25%) και αυτών που συνέχισαν ή και ολοκλήρωσαν τις σπουδές τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (+3,6%). Σε σχέση με το φύλο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών του κλάδου είναι χαμηλότερο από αυτό των ανδρών, καθώς και ότι το εκπαιδευτικό επίπεδο των ανδρών φαίνεται ότι καλυτερεύει με γοργότερους ρυθμούς. Την περίοδο 1998- 2013 μειώθηκαν οι αγρότισσες απόφοιτες Δημοτικού Σχολείου κατά 27,7% , ενώ για τους άνδρες το αντίστοιχο ποσοστό είναι 28,7% . Ομοίως, την ίδια χρονική περίοδο, ο γυναικείος πληθυσμός με απολυτήριο Λυκείου και πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση αυξήθηκε κατά 25% και 3% αντίστοιχα (για τον ανδρικό πληθυσμό τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 24% και 4%).

Πίνακας 4^{ος} Εκπαιδευτικό επίπεδο των απασχολούμενων στον Αγροτικό τομέα σε σχέση με το Φύλο για τα έτη 1998, 2003, 2008, 2013 (Α΄ τρίμηνο)

Εκπαίδευση	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
	1998		2003		2008		2013	
Πρωτοβάθμια	75%	85,5%	69,3%	80,8%	55,8%	69,4%	46,3%	57,8%
Δευτεροβάθμια	23%	13,2%	28,4%	18%	40,5%	26,6%	47,%	38,2%
Τριτοβάθμια	2%	1%	2,3%	1,2%	3,7%	4%	6%	4%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

Οι άνδρες φαίνεται να κατέχουν καλύτερες θέσεις στις αγροτικές επιχειρήσεις, αφού 8 στους 10 άνδρες είναι αυτοαπασχολούμενοι με ή χωρίς προσωπικό, ενώ αντίστοιχα για τις γυναίκες η αναλογία είναι 5 στις 10 (στοιχεία 2008). Χαρακτηριστικό επίσης του πρωτεύοντα ρόλου των ανδρών αποτελεί και το γεγονός ότι μόνο 1 στους 10 ανήκει στα συμβοηθούντα μέλη της οικογενειακής εκμετάλλευσης, ενώ η αναλογία για τις γυναίκες είναι 4 στις 10 (στοιχεία 2008). Το υψηλό αυτό ποσοστό των γυναικών βοηθών περιγράφει και το φαινόμενο της «αφανούς απασχόλησης των γυναικών». Σε αυτή την ομάδα ανήκουν γυναίκες οι οποίες, παρά το γεγονός ότι

21

εργάζονται στον ίδιο βαθμό με τους υπόλοιπους εργαζόμενους στη εκμετάλλευση, καταγράφονται ως συμβοηθόντα μέλη ή απλές βοηθοί οικογενειακών εκμεταλλεύσεων. Αλλαγή παρατηρείται την περίοδο 2008-2013 όπου η διαφορά το 2013 μεταξύ αυτοαπασχολούμενων των δύο φύλων αγγίζει το 11,4% , ενώ το 1998 κυμαινόταν σε 44,1%. Ομοίως το 2013 το ποσοστό των γυναικών που ανήκουν στην κατηγορία των συμβοηθόντων μελών ανέρχεται στο 27,9% ενώ το ίδιο ποσοστό το 1998 ήταν 63,9% (-36%). Για τους άνδρες είναι 9,4% και 18,1% (-8,7%) αντίστοιχα. Πρέπει να αναφερθεί ακόμα, ότι το ποσοστό μισθωτών για τα δύο φύλα κυμαίνεται σε χαμηλά ποσοστά αν και τα τελευταία χρόνια παρατηρείται σταδιακή αύξησή τους , εξαιτίας της αναδιάρθρωσης του παραγωγικού μοντέλου της οικονομίας. Η διαχρονική αυτή αύξηση οφείλεται κυρίως στην έλευση μεγάλου αριθμού οικονομικών μεταναστών/τριών που απασχολούνται στη γεωργία.

Πίνακας 5. Θέση στο επάγγελμα των απασχολούμενων στον Αγροτικό Τομέα σε σχέση με το Φύλο για τα έτη 1998,2003,2008,2013 (Α τρίμηνο)

Θέση στο επάγγελμα	1998		2003		2008		2013	
	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
Αυτοαπασχολούμενος με προσωπικό	7,3%	2,3%	8,7%	3,4%	9,6%	4,5%	6%	3,7%
Αυτοαπασχολούμενος χωρίς προσωπικό	70,3%	31,2%	69,2%	44,7%	68,6%	51,3%	72,3%	63,2%
Μισθωτός	4,3%	2,6%	7%	2,9%	9,5%	4,3%	12,3%	5,2%
Συμβοηθόντα μέλη	18,1%	63,9%	15,1%	49%	12,3%	39,9%	9,4%	27,9%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

Αξίζει να σημειώσουμε πως στον πρωτογενή τομέα η πλήρης απασχόληση κυριαρχεί, καθ' όλη την περίοδο 1998-2000, όπου προσεγγιστικά εργάζονται 9 στις/στους 10 αγρότισσες/ες. Αντίθετα, η μερική απασχόληση φαίνεται να μην είναι τόσο διαδεδομένη και μόνον ένα μικρό τμήμα της εργασιακής πίτας ανήκει σε αυτήν. Συγκεκριμένα, όσον αφορά την πλήρη απασχόληση, το 1998 το 87,9% των εργαζόμενων απασχολούταν πλήρως, ενώ το 2013 το ποσοστό ανέρχεται σε 89,4% (+1,5%), αντίστοιχα όσο αφορά την μερική απασχόληση το 1998 το ποσοστό των μερικών απασχολούμενων ανερχόταν σε 12,1% και το 2013 σε 10,6% (- 1,5%)

Στην Ελλάδα επίσης κυριαρχεί η άποψη ότι οι θέσεις πλήρους απασχόλησης θεωρούνται ως η πρέπουσα εργασία για τους επικεφαλής των νοικοκυριών, που συνήθως είναι άνδρες. Στον παρακάτω πίνακα είναι φανερό ότι οι γυναίκες συμμετέχουν περισσότερο στη μερική απασχόληση, αν και αυτή η τάση φαίνεται να εξαλείφεται διαχρονικά. Ενώ το 1998 οι γυναίκες με μερική απασχόληση έφταναν το 43,4%, το 2013 αγγίζουν το 36,4% (-7%). Ομοίως οι άνδρες που απασχολούνται πλήρως αυξήθηκαν κατά 10 ποσοστιαίες μονάδες την περίοδο 1998-2013, (60,5% το 1998 και 70,5% το 2013).

Πίνακας 6. Πλήρης και μερική απασχόληση στον Αγροτικό Τομέα σε σχέση με το Φύλο για τα έτη 1998, 2003, 2008, 2013 (Α τρίμηνο)

Είδος Απασχόλησης	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
	1998		2003		2008		2013	
Πλήρη Απασχόληση	60,5%	56,6%	65,2%	57,4%	63,7%	57,6%	70,5%	63,6%
Μερική Απασχόληση	39,5%	43,4%	34,8%	42,6%	36,3%	42,4%	29,5%	36,4%

Πηγή: ΕΣΥΕ Επεξεργασμένα στοιχεία Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1998, 2003, 2008 και 2013

Πέρα των ανωτέρω στατιστικών δεδομένων και πριν προχωρήσουμε, επιβάλλεται να επισημανθεί πως «και στη χώρα μας πτυχές της εργασίας που προσφέρουν οι γυναίκες στο πεδίο της αγροτικής οικονομίας και όχι μόνον είναι δύσκολο να ποσοτικοποιηθούν. Όπως ήδη αναφέρθηκε, η εικονική/στερεοτυπική αδυναμία διαχωρισμού παραγωγικής και αναπαραγωγικής λειτουργίας τους στην οικογενειακή κυρίως εκμετάλλευση καθιστά αόρατες συνήθως γεωργικές εργασίες που εκτελούνται από γυναίκες (Shortall, 1999). Οι Fassinger & Schwarzweiler (1984) σημειώνουν ότι το θέμα δεν είναι τόσο το τι προσφέρουν οι γυναίκες στην εκμετάλλευση, αλλά αν υπάρχει αναγνώριση γι' αυτό που κάνουν» (Σπανού, 2013:16). Στο σημείο αυτό αξίζει να εστιάσουμε στη διαπίστωση του ΟΗΕ, που φαίνεται να επιβεβαιώνεται και στην Ελλάδα, πως έτσι ή αλλιώς οι γυναίκες συνήθως δεν παράγουν αγροτικά προϊόντα ξεχωριστά από τους άνδρες. Τα περισσότερα από αυτά παράγονται με τη συμβολή τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών σε μια συνεργατική διαδικασία. Η ποσοτικοποίηση του μεριδίου των προϊόντων που παράγονται από τις γυναίκες συνεπάγεται αυθαίρετες υποθέσεις σχετικά με τους ρόλους των φύλων στη διαδικασία παραγωγής, οι οποίες δεν έχουν καθολική εφαρμογή. Για παράδειγμα, τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες συμμετέχουν στη συγκομιδή. Σε αυτήν, αλλά και σε άλλες παρόμοιες περιπτώσεις είναι προφανές πως καθίσταται αδύνατη η χωριστή παραγωγή ανά φύλο (ESA, 2011)

Διάφορα στοιχεία από μια σειρά ερευνών και η παρούσα δείχνουν ότι η πλειονότητα και των Ελληνίδων εμπλέκεται στη λειτουργία της οικογενειακής εκμετάλλευσης με τον έναν ή τον άλλο τρόπο. Πολλές σύζυγοι των αγροτών λ.χ. έχουν αναλάβει το ρόλο της γραμματειακής υποστήριξης. Τηρούν οικονομικά αρχεία και αναλαμβάνουν θέματα που συνδέονται με το κράτος και τη γραφειοκρατία. Σχεδόν όλες οι γυναίκες που ζουν στο νοικοκυριό αναμένεται να απαντήσουν στο τηλέφωνο, να λάβουν τα μηνύματα και να ασχοληθούν με εξωτερικές εργασίες που αφορούν τα χωράφια. Αρκετές γυναίκες είναι υπεύθυνες για την τήρηση των βιβλίων των γεωργικών εκμεταλλεύσεων και της πληρωμής λογαριασμών, άλλες είναι πιο πιθανό να

εργάζονται με τα ζώα ή τείνουν να κάνουν τις εργασίες που απαιτούν χειρωνακτική εργασία και όχι εκείνες με τα μηχανήματα. Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά στα ζώα είναι διεθνώς κοινή η εκτίμηση ότι διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη στήριξη των γυναικών και στη βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης, και όπως προκύπτει (ESA, 2011) οι γυναίκες δραστηριοποιούνται έντονα στον συγκεκριμένο τομέα¹⁰. Μοιράζονται φυσικά την ευθύνη της φροντίδας των ζώων με τους άνδρες και τα παιδιά, όμως φαίνεται πως μια σειρά σχετικών δραστηριοτήτων συνδέονται περισσότερο με τις γυναίκες παρά με τους άνδρες. Για παράδειγμα, οι γυναίκες διαδραματίζουν συχνά σημαντικό ρόλο στη διαχείριση των πουλερικών και των γαλακτοπαραγωγών ζώων, όπως και στη φροντίδα των υπόλοιπων ζώων που στεγάζονται και σιτίζονται μέσα στην κατοικία της οικογένειας. Γενικότερα, γίνεται συνήθως ορατή μια κατά φύλα διαίρεση των εργασιών στο πλαίσιο της κτηνοτροφίας: οι άνδρες λ.χ. είναι πιο πιθανό να συμμετάσχουν στην εκτροφή βοοειδών και στην εμπορία προϊόντων που προκύπτουν από αυτήν, ειδικότερα εάν η κινητικότητα των γυναικών είναι περιορισμένη. Από την άλλη, οι γυναίκες δραστηριοποιούνται γύρω από τα αυγά, το γάλα, το κρέας των πουλερικών (κυρίως όσον αφορά στην κατανάλωσή τους στο πλαίσιο της οικογένειας), ενώ συνήθως έχουν τον έλεγχο των όποιων εσόδων από αυτά τα προϊόντα.¹¹ (ESA, 2011)

Η φύση της αγροτικής οικονομίας και της δομής του παραγωγικού αυτού τομέα καθιστούν την κοινωνική και ψυχολογική στήριξη των γυναικών προς τους αγρότες συζύγους ιδιαίτερα σημαντική και κρίσιμη. Επίσης, όπως εύστοχα σημείωσαν οι Fassinger και Schwarzweller (1984), το έργο που οι γυναίκες επιτελούν, για να «αναπαραχθεί» το εργατικό δυναμικό, να διατηρηθούν τα άλλα μέλη του νοικοκυριού σε καλή υγεία, έτσι ώστε να μπορούν να συνεχίσουν να εργάζονται κ.λπ., θα πρέπει

¹⁰Εκτιμάται ότι τα δύο τρίτα των φτωχών κτηνοτρόφων του πλανήτη που αριθμούν περίπου 400 εκατομμύρια ανθρώπους είναι γυναίκες (World Rural Forum, 2008).

¹¹Ίσως γι 'αυτό το λόγο υπήρξε σημαντικός αριθμός επενδύσεων για αναπτυξιακά έργα μικρής κλίμακας, που αφορούσαν τα πουλερικά και τα γαλακτοκομικά προϊόντα με στόχο την ενίσχυση αγροτισσών.(ESA Working Paper, 2011)

να συμπεριληφθεί ως μέρος της «οικονομικής συμμετοχής» τους στην οικογενειακή εκμετάλλευση. Όμως η θηλυκή εργασιακή προσφορά εντάσσεται και στο συγκεκριμένο πεδίο στο πλαίσιο της «φυσιολογίας» της έμφυλης τάξης πραγμάτων και προσεγγίζεται ως καθήκον που πηγάζει από τη γυναικεία φύση και τον προορισμό τους¹². Δεν χρειάζεται να αποτελεί αμειβόμενη εργασία, καθώς αφορά τελικά νοικοκυρές ή/και, σύμφωνα με την συνήθη ρητορική, «συμβοηθούντα μέλη» των αγροτικών εκμεταλλεύσεων (Βαΐου & Στρατηγάκη 1989, Θανοπούλου 1992), αντίληψη, ωστόσο, που, όπως φαίνεται από την έρευνα μας, βρίσκεται σε υποχώρηση. Εξάλλου, ενώ η εργασία των γυναικών στον μη γεωργικό τομέα είναι στο μεγαλύτερο βαθμό της ορατή, μετρήσιμη, αμειβόμενη και ασφαλισμένη, συχνά η εργασία των αγροτισσών στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις μετριέται εμμέσως από τα δημογραφικά μεγέθη (Drugmand, 2011). Έτσι, δεν είναι τυχαίο που μια σειρά από συγγραφείς συνδέουν την καπιταλιστική ανάπτυξη της γεωργίας με την αρρενοποίηση, υποστηρίζοντας ότι οι γυναίκες θα υποχρεωθούν τελικά να αποσυρθούν σταδιακά από τη γεωργία και θα στερηθούν τους παραγωγικούς τους ρόλους στην οικογενειακή επιχείρηση (Price & Evans, 2006).

Και στο πλαίσιο των ελληνικών αγροτικών νοικοκυριών και εκμεταλλεύσεων είναι προφανές πως υφίστανται σοβαρές έμφυλες ανισότητες και ιεραρχίες που κατά κανόνα η παραδοσιακή έρευνα, αν δεν προσπερνούσε, τις υποαξιολογούσε. Σωστά επισημαίνεται ότι *«Κυρίαρχος είναι λοιπόν ο ανδροκεντρικός χαρακτήρας της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Πολλές αγρότισσες εξακολουθούν να βρίσκονται υπό καθεστώς οικονομικής εξάρτησης, είναι λιγότερο ορατές στη δημόσια εικόνα της γεωργίας και αδυνατούν να ασκήσουν διαχειριστικό έλεγχο. Εξάλλου, είναι αισθητή η*

¹²«Το μεγαλύτερο κομμάτι της βιβλιογραφίας για τις γυναίκες και την εργασία τους υπογραμμίζει τη διαίρεση της εργασίας σε αμειβόμενη και μη, σε εργασία «μέσα» και «έξω» από το σπίτι, ενώ εστιάζει στην εργασία που έχει το χαρακτήρα της «μερικής απασχόλησης». Σύμφωνα με πολλές ερευνητικές εργασίες και δημοσιεύματα, η θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας καθορίζεται από τη θέση τους στην οικογένεια και από το γεγονός ότι σηκώνουν το βάρος της οικιακής εργασίας. Ο χώρος δουλειάς/παραγωγής/μισθωτής εργασίας είναι χώρος όπου δεν διαμορφώνονται μόνο σχέσεις παραγωγής, αλλά ασκούνται και σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα φύλα.» (Νάζου, 2004: 6)

απουσία των γυναικών από τα όργανα των αγροτικών συλλογικών οργανώσεων, αν και η άτυπη παρουσία τους στην τοπική κοινωνική ζωή είναι αρκετά ισχυρή (ορατές σε κοινωνικές εκδηλώσεις, πανηγύρια του χωριού, θρησκευτικές γιορτές, καθώς και σε φιλανθρωπικές δραστηριότητες, κλπ). Οι γυναίκες ως εκ τούτου συμμετέχουν στην κοινωνική ζωή, αλλά σε θέσεις και με τρόπους που παραδοσιακά θεωρούνται συνεπείς με τους θηλυκούς ρόλους τους» (Gidarakou, Kazakoropoulos, Koutsouris, 2006:62). Οι συγκεκριμένες ανισότητες και ιεραρχίες έλκουν την καταγωγή τους από την κατά φύλα κοινωνική διαίρεση και τη διχοτομία «δημόσιο»/ «ιδιωτικό». Συνδέονται με τις κοινωνικές/κοινοτικές αντιλήψεις για το ρόλο και τον προορισμό των φύλων, αλλά επίσης συνδέονται ευθέως με τη θέση και των αγροτισσών στην οικογένεια, καθώς και το πλέγμα των μύθων και των ιδεολογημάτων που την περιβάλλουν. Η έρευνα, όπως είπαμε, μέχρι σήμερα αδιαφόρησε για το ζήτημα της συμφιλίωσης οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής (Gasouka, Kokkinou, 2010) των αγροτισσών και το τεράστιο έλλειμμα που σημειώνεται από την απουσία της συμμετοχής των αγροτών στις ενδοοικογενειακές υποχρεώσεις. Είναι χαρακτηριστικό πως παρόλο που τα τελευταία χρόνια και στην Ελλάδα αρκετές γυναίκες θεωρούνται «αρχηγοί» της οικογενειακής εκμετάλλευσης, οι άντρες είναι αυτοί που τελικά συμμετέχουν στα κοινά, ωφελούνται περισσότερο από προγράμματα γεωργικής κατάρτισης και συμμετέχουν ενεργέστερα στη διαδικασία λήψης αγροτικών αποφάσεων που την αφορούν. Έτσι, σε πολλές περιπτώσεις οι γυναίκες καταλήγουν να έχουν απλά τον «τίτλο» της αρχηγού της εκμετάλλευσης, συνήθως για φορολογικούς/ασφαλιστικούς λόγους και να διεκπεραιώνουν κυρίως συμβουλευτικό κι όχι αποφασιστικό ρόλο στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων που τις αφορούν. Το γεγονός όμως είχε και άλλη μακρόχρονη, συνήθως ασύνειδη, έμφυλη διάσταση, αφού «αγρότες» ήταν οι άνδρες και η μεταβίβαση στις γυναίκες της συγκεκριμένης ιδιότητας υπονόμει σε ένα βαθμό το ισχυρό αξίωμα της ανδρικής ανωτερότητας (Γκασούκα, 2006). Η έρευνα που παραθέτουμε ωστόσο δείχνει σοβαρή υποχώρηση της συγκεκριμένης πατριαρχικής πεποίθησης, καθώς φαίνεται πως οι γυναίκες του αγροτικού χώρου αυτοπροσδιορίζονται όλο και περισσότερο ως «αγρότισσες» και η ιδιότητα αυτή φαίνεται να εξελίσσεται πλέον σε ισχυρό συστατικό της ταυτότητάς τους. Αξίζει να

τονίσουμε τη συγκεκριμένη εξέλιξη, δηλαδή τον αυτοπροσδιορισμό γυναικών του αγροτικού χώρου ως «αγρότισσες», καθώς κατά την άποψή μας αποτελεί σημαντικό παράγοντα της διαδικασίας υπέρβασης της αποδοχής εκ μέρους τους της υποδεέστερης κοινωνικής τους θέσης. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει πως οι γυναίκες της υπαίθρου παλαιότερα αντιμετώπιζαν την κοινωνική τους κατάσταση και τους πολλαπλούς θηλυκούς τους ρόλους ως «φυσικό» γεγονός σχετιζόμενο με τον «φυσικό» επίσης προορισμό τους στο πλαίσιο της ιδιωτικής σφαίρας της ζωής. Στις μέρες μας, όμως, με την τεράστια εξέλιξη της τεχνολογίας και της επικοινωνίας, τις ανάγκες που δημιουργούν οι αναδιαρθρώσεις της αγροτικής παραγωγής, το διεθνές και εθνικό δίκαιο που επανασπροσδιορίζει τις έμφυλες σχέσεις, τη μητρότητα και την κληρονομία στο πνεύμα της ισότητας οι αγρότισσες προσπαθούν, ιδιαίτερα οι νέες, να ανταποκριθούν στις καινούριες συνθήκες (Gidarakou, Kazakoroulos, Koutsouris, 2006). Η εικόνα του εαυτού τους σε σχέση με τον κοινωνικό τους ρόλο υπερβαίνει σε σημαντικό βαθμό σήμερα το όριο «του συμβοηθόντος μέλους», όπως αναφέρθηκε. Οι ιδέες και οι προτιμήσεις έχουν αλλάξει, ιδίως μεταξύ της νεότερης γενιάς (Gidarakou, Kazakoroulos, Koutsouris, 2006), όσον αφορά τον καταμερισμό εργασίας, τους οικογενειακούς ρόλους και τις οικιακές εργασίες, αν και εμφανίζει σοβαρή ακόμα καθυστέρηση η σχέση τους με τις αγροτικές ενώσεις, που μοιάζει να υπολείπεται και αυτής της σχέσης τους με την τοπική αυτοδιοίκηση και τις πολιτικές της διεργασίες. Η συγκεκριμένη σχέση έρχεται σε αντίθεση με ένα γεγονός που διαφοροποιεί τις Ελληνίδες από τις υπόλοιπες αγρότισσες της Ευρώπης, καθώς εμφανίζονται να κατέχουν το μεγαλύτερο ποσοστό (σχεδόν διπλάσιο) των καλλιεργήσιμων γαιών και βοσκοτόπων της χώρας μας σύμφωνα με στοιχεία του 2017.

ΦΥΛΟ	ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΔΗΛΩΘΕΙΣΑ ΕΚΤΑΣΗ (ha)	ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΔΗΛΩΘΕΙΣΑ ΕΚΤΑΣΗ (ha) / ΑΡΩΣΙΜΕΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΕΣ	ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΔΗΛΩΘΕΙΣΑ ΕΚΤΑΣΗ (ha) / ΔΕΝΔΡΩΔΗ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΕΣ	ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΔΗΛΩΘΕΙΣΑ ΕΚΤΑΣΗ (ha) / ΒΟΣΚΟΤΟΠΙΑ	ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΔΗΛΩΘΕΙΣΑ ΕΚΤΑΣΗ (ha) / ΛΟΙΠΕΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΕΣ	ΙΔΙΟΚΤΗΤΕΣ ΕΚΤΑΣΕΙΣ (ha)	ΜΙΣΘΩΜΕΝΕΣ ΕΚΤΑΣΕΙΣ (ha)	ΜΙΚΤΕΣ ΕΚΤΑΣΕΙΣ (ha)	ΔΗΜΟΣΙΟΙ ΒΟΣΚΟΤΟΠΟΙΗΑ
ΑΝΤΡΕΣ	1,469,085.70	670,546.15	358,848.16	435,411.13	4,280.26	324,404.22	1,080,416.07	64,265.41	360,654.23
ΓΥΝΑΙΚΕΣ	2,893,198.81	1,117,298.44	511,208.28	1,257,942.23	6,749.86	712,625.45	2,069,755.89	110,817.47	1,057,497.97
ΑΝΤΡΕΣ	34%	38%	41%	26%	39%	31%	34%	37%	25%
ΓΥΝΑΙΚΕΣ	66%	62%	59%	74%	61%	69%	66%	63%	75%

Πίνακας κατανομής εκτάσεων κατά φύλο. ΟΠΕΚΕΠΕ, 2017 (επεξεργασία στοιχείων από την ερευνήτρια)

Μένει ωστόσο να διευκρινιστεί κατά πόσον πρόκειται για ουσιαστική ιδιοκτησία ή για εικονική, που συνδέεται με το ισχύον φορολογικό ή/και ασφαλιστικό σύστημα, αλλά και ποιο είναι το πραγματικό εκείνο το μερίδιο που οι γυναίκες (πόσες και ποιες φυσικά) αυτοδιαχειρίζονται. Κι αυτό γιατί, όπως γνωρίζουμε, σε σημαντικό αριθμό γυναικείων επιχειρήσεων οι ιδιοκτήτριες χρησιμοποιούνται ως παρένθετα πρόσωπα. Στην πραγματικότητα, οι επιχειρήσεις αυτές ανήκουν και διοικούνται από τους συζύγους τους ή άλλα, συνήθως άρρενα, μέλη της οικογένειάς τους. Τα σχετικά στοιχεία της παρακάτω έρευνας, πάντως, δεν επιβεβαιώνουν τα δεδομένα αυτά έμφυλης ιδιοκτησίας και νομής, καθώς οι γυναίκες του δείγματος δηλώνουν κάτοχοι μικρότερης ιδιοκτησίας από τους συζύγους/συντρόφους τους. Οπωσδήποτε, όμως, πρόκειται για πολύ μικρό δείγμα, που δεν επιδέχεται γενικεύσεις. Το σίγουρο είναι πως και οι Ελληνίδες αγρότισσες συμβάλλουν σε σημαντικό βαθμό στην αναδιάρθρωση και αναβάθμιση της αγροτικής οικονομίας, όπως και στην προσφορά προστιθέμενης αξίας στις αγροτικές περιοχές άλλωστε, γεγονός που επιβάλλεται να

λαμβάνεται σοβαρά υπόψη κατά τους διάφορους σχεδιασμούς. Επιπλέον, όπως επιβεβαιώνει και η έρευνά μας, στις αγροτικές περιοχές υπάρχουν σήμερα διαφορετικές απαιτήσεις για κοινωνικές υποδομές (παιδικοί σταθμοί, υπηρεσίες προσφοράς και φροντίδας ηλικιωμένων κ.λπ.), οι οποίες πρέπει να προσαρμοστούν έτσι, ώστε να ενθαρρύνουν τις νέες γυναίκες να παραμείνουν στο αγροτικό επάγγελμα και να συμφιλώσουν, στο μέτρο του δυνατού, την οικογενειακή και την επαγγελματική τους ζωή. Είναι, τέλος, παρήγορο το γεγονός πως τα τελευταία χρόνια η ΓΠΦ εμφανίζει αξιοσημείωτο και σταθερό ενδιαφέρον¹³ για τις αγρότισσες και έχει διατυπώσει ενδιαφέρουσες προτάσεις προς το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, με το οποίο έχει υπογράψει το 2016 τριετές Πρωτόκολλο Συνεργασίας, στο πλαίσιο του οποίου συμμετέχει ως μέλος στο Εθνικό Αγροτικό Δίκτυο (ΕΑΔ) και έχει αναλάβει την υποχρέωση να εμπλουτίζει τις επιμέρους δράσεις του με θέματα που σχετίζονται με την προαγωγή της γυναικείας εργασίας και επιχειρηματικότητας στον αγροτικό τομέα, να συμπεριλάβει στο Εθνικό Σχέδιο Δράσης Ισότητας Φύλων (ΕΣΔΙΦ) όλες τις κοινές δράσεις με το συγκεκριμένο Υπουργείο, να συνεργάζεται με την Επιτροπή Ισότητας των Φύλων που προτείνει να δημιουργηθεί στο πλαίσιό του.

Ύστερα από τα ανωτέρω, αξίζει να σταθούμε σε δύο τομείς που είναι δυνατόν να προσφέρουν ευκαιρίες οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και επαγγελματικής ταυτότητας στις γυναίκες της υπαίθρου. Πρόκειται για τη βιολογική γεωργία και την αγροτουριστική επιχειρηματικότητα. Προηγουμένως, όμως, επιβάλλεται να επισημανθεί το γεγονός πως από την παρούσα μελέτη απουσιάζουν οι μετανάστριες, οι οποίες καλύπτουν σήμερα όλο και περισσότερο το πεδίο των ακτημόνων εργατριών γης, παρά το ότι συμφωνούμε με την εκτίμηση του Kasimis (2008) πως στις ευρωπαϊκές χώρες, όπως η δική μας, όπου η γεωργία κατέχει σημαντική θέση τόσο στην καθημερινή ζωή των κατοίκων της υπαίθρου όσο και στην οικονομία της ευρύτερα, οι μετανάστριες και οι μετανάστες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας και τη διατήρηση της κοινωνικής και

¹³. Όπως φαίνεται και από την παρούσα έρευνα που διεξήχθη για λογαριασμό της

οικονομικής συνοχής στις αγροτικές περιοχές. Η απουσία τους αυτή αφορά συνειδητή επιλογή, καθώς μια ευκαιριακή αναφορά στην οικογενειακή και επαγγελματική τους ζωή θα τις αδικούσε. Για τον λόγο αυτόν, εκτιμώντας τη σοβαρότητα της συγκεκριμένης κοινωνικής κατηγορίας γυναικών για την αγροτική ανάπτυξη της χώρας μας, προτείνεται παρακάτω η προκήρυξη και εκπόνηση εξειδικευμένης σχετικά έρευνας. Συγκεκριμένα:

Α. Η βιολογική γεωργία

Η βιολογική γεωργία, ως γνωστόν, συνδυάζει την παράδοση, την καινοτομία και την επιστήμη προς όφελος του κοινού περιβάλλοντος, ενώ προωθεί τις δίκαιες σχέσεις και την ευημερία όλων των εμπλεκομένων με αυτή. Σύμφωνα με τον κανονισμό (ΕΚ) αριθ. 834/2007 του Συμβουλίου της 28ης Ιουνίου 2007, *Για τη βιολογική παραγωγή και την επισήμανση των βιολογικών προϊόντων και την κατάργηση του κανονισμού (ΕΟΚ) αριθ. 2092/91, «οι βιολογικές μέθοδοι παραγωγής επιτελούν διττό κοινωνικό ρόλο, αφενός τροφοδοτώντας μια ειδική αγορά που καλύπτει την καταναλωτική ζήτηση βιολογικών προϊόντων και αφετέρου προσφέροντας δημόσια αγαθά που συμβάλλουν στην προστασία του περιβάλλοντος και της καλής διαβίωσης των ζώων, καθώς και στην αγροτική ανάπτυξη»* (Δαγκαλίδης, 2013). Ωστόσο, η χώρα μας βρίσκεται στις τελευταίες χώρες της ΕΕ όσον αφορά την ανάπτυξη της βιολογικής γεωργίας, παρά το ότι οι συνθήκες για την ανάπτυξή της είναι θετικές, αφού, εκτός των ευνοϊκών κλιματολογικών και εδαφολογικών συνθηκών, σε αρκετές περιοχές της χώρας και της αυξανόμενης διεθνούς ζήτησης, υπάρχει έντονο ενδιαφέρον για επιχειρηματική δραστηριοποίηση στον κλάδο, όχι μόνον από αγρότισσες/ες, αλλά και από γυναίκες και άνδρες κατοίκους αστικών περιοχών, ευαισθητοποιημένων σε θέματα περιβάλλοντος (Δαγκαλίδης, 2013), αλλά και ευρισκόμενων σε διαδικασία επαγγελματικού αναπροσανατολισμού και αντιμετώπισης μακρόχρονης ανεργίας τους. Ειδικότερα, παρά τα οφέλη που προσφέρει η βιολογική γεωργία στις αγρότισσες, ο αριθμός των Ελληνίδων που απασχολεί είναι ακόμα μικρός, αν και τον τελευταίο καιρό νέες κυρίως γυναίκες στρέφονται προς αυτήν (Gidarakou, Kazakoroulos, Koutsouris, 2006), γεγονός που συντελεί στη δημογραφική ανανέωση του γυναικείου αγροτικού δυναμικού. Το τελευταίο ως πρόσφατα παρουσίαζε έντονα σημάδια γήρανσης, καθώς το ποσοστό των απασχολούμενων γυναικών στον αγροτικό τομέα άνω των 45 ετών, ανέρχονταν στο 62% όλων των απασχολούμενων γυναικών στον αγροτικό τομέα κατά την εικοσαετία 1987-2007. Ταυτόχρονα, συντελεί στην αντιστροφή μιας κατάστασης που έμοιαζε μάλλον παγιωμένη, καθώς ήταν προφανές πως για μακρύ χρονικό διάστημα η είσοδος νέων γυναικών στις αγροτικές δραστηριότητες υπήρξε λιγότερο ελκυστική, συγκριτικά με τους νέους αγρότες

(Gidarakou, Kazakoroulos, Koutsouris, 2006). Το βέβαιο είναι πως η βιολογική γεωργία ενισχύει την ενασχόληση των γυναικών στην αγροτική οικονομία, προσφέροντάς τους ένα πιο δίκαιο σύστημα παραγωγής τροφίμων. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Βιολογικής Γεωργίας (IFOAM), η βιολογική γεωργία με τη χρήση λιγότερων χημικών και φαρμάκων επιτρέπει στις γυναίκες να ασχοληθούν πιο εύκολα με το αγροτικό επάγγελμα, αφού επηρεάζει λιγότερο την -αναπαραγωγική ιδιαίτερα- υγεία τους. Επίσης, οι φυσικοί τρόποι λίπανσης και συγκομιδής, που απαιτούν λιγότερα μηχανήματα, προσφέρουν τη δυνατότητα στις αγρότισσες να διαμορφώνουν τη δική τους εκμετάλλευση χωρίς πολλά έξοδα. Επιπλέον, υπάρχει διάχυτη, αν και πρέπει να αποδειχτεί, η πεποίθηση πως οι πρακτικές και οι μέθοδοι της βιολογικής γεωργίας που ενισχύουν τη βιοποικιλότητα και διατηρούν το έδαφος καθαρό βρίσκονται πιο κοντά στις περιβαλλοντικές αξίες των γυναικών. Τέλος, μια αντίστοιχη πεποίθηση θέλει τις γυναίκες να εμπιστεύονται περισσότερο από τους άνδρες τα χωρίς χημικά προϊόντα, που παράγονται από τα εδάφη βιολογικής καλλιέργειας και τα οποία έχουν παραχθεί συχνά από τις ίδιες για τις διατροφικές ανάγκες των οικογενειών τους.

Ύστερα από τα ανωτέρω, γίνεται φανερό πως για να ενισχυθεί η συμμετοχή των γυναικών, και μάλιστα των νέων που τόσο μας ενδιαφέρει, στη βιολογική γεωργία είναι αναγκαία η από κοινού δραστηριοποίηση πολλών φορέων και πρώτα της Πολιτείας. Χρειάζονται συγκεκριμένα μέτρα και πόροι. Για παράδειγμα, επιβάλλεται η ενθάρρυνση της συμμετοχής των νέων γυναικών στη βιολογική γεωργία μέσω χρηματοδοτήσεων που ενισχύουν την πρόσβασή τους στη γη, αλλά και προγραμμάτων κατάρτισης που ενισχύουν τις γνώσεις εκείνων των γυναικών που ενδιαφέρονται για αυτό το είδος αγροτικής ενασχόλησης. Θα επιμείνουμε δε πως προϋπόθεση επιτυχούς σχεδιασμού σχετικών δράσεων, εκτός της εξασφάλισης των τόσο απαραίτητων κονδυλίων, είναι και η διαμόρφωση εκτενούς και ολοκληρωμένης έρευνας/μελέτης για τη σύνδεση βιολογικής γεωργίας και φύλου. Η έρευνα θα πρέπει να εντάξει στα ενδιαφέροντά της το ζήτημα της έμφυλης διάστασης της βιολογικής γεωργίας, ώστε να αναδείξει εκείνα τα κίνητρα που θα προσφέρει η πολιτεία στις γυναίκες για να ασχοληθούν με αυτήν. Σε κάθε περίπτωση, η εξασφάλιση της

ισότητας ευκαιριών για την πρόσβαση στις αγορές βιολογικών προϊόντων και, γιατί όχι, στη δημιουργία τέτοιων αγορών, αλλά και ισότιμων όρων ανταγωνισμού, θα διαμορφώσουν το απαραίτητο πλαίσιο προσέλκυσης γυναικών στο πεδίο της βιολογικής καλλιέργειας και θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο για τον σκοπό αυτό ένα Σχέδιο Δράσης του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων σε συνεργασία με τη Γενική Γραμματεία Ισότητας. Από την άλλη, οι αγρότες με βιολογικές καλλιέργειες έχουν τη δυνατότητα να μεγιστοποιήσουν την παραγωγή τους δίνοντας την ευκαιρία στις γυναίκες να ασχοληθούν με αυτή, καθώς είναι σε θέση να διαχειριστούν με επιτυχία πολλές από τις διαδικασίες που απαιτεί η εκμετάλλευση. Τέλος, οι καταναλώτριες και οι καταναλωτές μπορούν να ενισχύσουν τη δυναμική των γυναικών στην βιολογική γεωργία δείχνοντας την προτίμησή τους στα βιολογικά προϊόντα.

Β. Γυναικείοι Αγροτουριστικοί Συνεταιρισμοί.

Σημαντική είναι η συνεισφορά των γυναικών της υπαίθρου στην ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας μέσω της λειτουργίας των Γυναικείων Αγροτουριστικών Συνεταιρισμών¹⁴. Οι Γυναικείοι Αγροτουριστικοί Συνεταιρισμοί προάγουν την ανάπτυξη της συλλογικής δράσης των γυναικών, συμβάλλουν ουσιαστικά στην αξιοποίηση των τοπικών πόρων, προσφέρουν συμπληρωματικό εισόδημα στις αγρότισσες, μεταλαμπαδεύουν τις διαχρονικές ποιοτικές ελληνικές διατροφικές συνήθειες, διατηρούν και προβάλλουν την πολιτιστική κληρονομιά και δημιουργούν συνθήκες συγκράτησης του πληθυσμού στους τόπους καταγωγής τους. Οι συνεταιρισμένες γυναίκες ασχολούνται με την παραγωγική διαδικασία των προϊόντων που εμπορεύονται, καθώς και με θέματα εμπορίου, όπως η πιστοποίηση και η τυποποίηση αγροτικών προϊόντων, αλλά και η διάκριση ποιοτικών προϊόντων, όπως και με θέματα διεθνούς εμπορίου και εξαγωγών και με την προσφορά εναλλακτικών τουριστικών υπηρεσιών φιλικών προς τις επισκέπτριες και τους επισκέπτες.

¹⁴ Διαπιστώθηκε ότι η περιφέρεια στην οποία είναι εγκατεστημένος ο κάθε συνεταιρισμός επηρεάζει τον βαθμό στον οποίο συμβάλλει στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας για τον τοπικό πληθυσμό.

Δραστηριοποιημένες στο συγκεκριμένο πλαίσιο, ταυτόχρονα, σπάνε τον περιορισμό (ή και τον εγκλεισμό τους) στις οικογενειακές αγροτικές εκμεταλλεύσεις, τη θηλυκή τους κοινωνική «αορατότητα», μαθαίνουν να συνεργάζονται με άλλες γυναίκες και αναπτύσσουν την αυτοπεποίθηση και αυτοεκτίμησή τους, παράλληλα με το όποιο οικονομικό τους όφελος. Στη χώρα μας, οι Γυναικείοι Αγροτουριστικοί Συνεταιρισμοί βρίσκονται διάσπαρτοι σε ολόκληρη την επικράτεια και επικεντρώνονται στη μεταποίηση τοπικών προϊόντων, στην παραγωγή ειδών οικοτεχνίας – χειροτεχνίας και στην προσφορά υπηρεσιών αγροτουρισμού και υπηρεσιών εστίασης.

Ο θεσμός εμφανίστηκε το 1950, μετά την ίδρυση της Υπηρεσίας Γεωργικών Εφαρμογών και του Τμήματος Αγροτικής Οικιακής Οικονομίας στο Υπουργείο Γεωργίας. Στόχος του ήταν η εκπαίδευση των γυναικών της υπαίθρου σε θέματα οικιακής οικονομίας, για την αναβάθμιση της κοινωνικής θέσης τους. Την εποχή εκείνη ιδρύθηκαν 10 συνεταιρισμοί, με πρώτο αυτόν της Σαμαρίνας, χωρίς μεγάλη επιτυχία. Η ιδέα της υποστήριξης και προώθησης της γυναικείας συνεταιριστικής δραστηριότητας τέθηκε ξανά με έμφαση στο τέλος της δεκαετίας του 1990 και πρέπει να τονίσουμε εδώ τον ρόλο της Γενικής Γραμματείας Ισότητας στη θετική αυτή εξέλιξη λειτουργίας και ανάπτυξης των γυναικείων συνεταιρισμών που άρχισαν να συστήνονται, καθώς πρόσφερε νομική συμβουλευτική στις γυναίκες, αλλά και επιδοτούμενα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης και επιμόρφωσης (Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, 2002). Η εποχή εκτιμήθηκε ως ιδιαίτερα κατάλληλη για το εγχείρημα και λόγω των διαθέσιμων ευρωπαϊκών κονδυλίων και λόγω της εμφανούς πλέον ανάγκης εισόδου και των γυναικών της υπαίθρου στη δημόσια σφαίρα και ειδικότερα σε αυτό το ήπιο συνεργατικό μοντέλο που ταυτόχρονα συντελούσε στην αναζωογόνηση αγροτικών περιοχών με χαμηλούς κοινωνικοοικονομικούς δείκτες. Οι Συνεταιρισμοί διακρίνονταν γενικά σε Αγροβιοτεχνικούς –οικοτεχνικούς που αποτελούσαν και την πλειοψηφία, καθώς ανέρχονταν στο 85% και οι οποίοι είχαν στο κέντρο του ενδιαφέροντός τους την παραγωγή τοπικών γαστρονομικών προϊόντων, τη δημιουργία χειροτεχνημάτων κ.λπ. και σε Αγροτουριστικούς, που παρείχαν υπηρεσίες φιλοξενίας και συχνά εστίασης

35

και οι οποίοι κάλυπταν το υπαρκτό έλλειμμα πολλών περιοχών να ανταποκριθούν στις ανάγκες σε καταλύματα των επισκεπτριών/ών τους. Οι τελευταίοι ανέρχονταν στο 15%. Σημειώνεται ειδικότερα ότι «ο αγροτικός τουρισμός, ο οποίος περιλαμβάνει την παροχή αγαθών και υπηρεσιών στην ύπαιθρο, μέσω οικογενειακών και συνεταιριστικών επιχειρήσεων, είναι ένας τομέας χαμηλού κινδύνου, δημιουργεί απασχόληση, επιτρέπει τον συνδυασμό προσωπικής και οικογενειακής ζωής με την εργασία και ενθαρρύνει τον αγροτικό πληθυσμό, να παραμείνει στην ύπαιθρο» (Ανδρεοπούλου, 2016)

Έτσι, τα τελευταία χρόνια αναδεικνύεται ο ρόλος των γυναικών επιχειρηματιών στον αγροτικό τομέα, και εμφανίζονται πολιτικές και μέτρα υποστήριξης της προσπάθειας και ενδυνάμωσης των συνεταιρισμένων με αποτέλεσμα οι γυναικείοι συνεταιρισμοί, που στις αρχές του 2000 ανήλθαν σε 71 (Υπ. Εσωτερικών, 2000) στις μέρες μας να φθάνουν τους 141, με ενεργούς πάνω από 90 και, παρά τα προβλήματα και τις όποιες αδυναμίες τους, να προσφέρουν απασχόληση σε μεγάλο αριθμό γυναικών. Οι ανωτέρω συνεταιρισμοί διέπονται από το Νόμο 4384 ΦΕΚ Α 78/26-4-2016 «Αγροτικοί Συνεταιρισμοί, μορφές συλλογικής οργάνωσης του αγροτικού χώρου και άλλες διατάξεις», ο οποίος προβλέπει για τη σύσταση Γυναικείων Αγροτικών Συνεταιρισμών τον ελάχιστο αριθμό πέντε (5) ιδρυτικών μελών (άρθρ. 2), ενώ, εάν τα μέλη είναι λιγότερα από 10 δεν χρειάζεται Διοικητικό Συμβούλιο του φορέα, που λειτουργεί σε ολομέλεια και εκλέγει διαχειρίστρια. Παράλληλα, ανατίθεται στην/στον εκάστοτε Υπουργό Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων και της/του κατά περίπτωση συναρμόδιας/ου Υπουργού η έκδοση απόφασης εξειδικευμένων μέτρων για τη στήριξη της συμμετοχής και της απασχόλησης των αγροτισσών και την ενίσχυση της οικονομικής τους αυτοτέλειας. Με δυο λόγια, ο νέος νόμος για πρώτη φορά επιχειρεί να διαμορφώσει τον τρόπο λειτουργίας γυναικείων αγροτουριστικών συνεταιρισμών με την οργάνωση του θεσμικού τους πλαισίου, ενώ επίσης θεσπίζει για πρώτη φορά και συγκεκριμένο ποσοστό συμμετοχής γυναικών στις αρχαιρεσίες των διοικητικών συμβουλίων όλων των αγροτικών συνεταιρισμών, όπως προαναφέρθηκε, προκειμένου να αυξηθεί η παρουσία τους σε αυτόν τον-κατεξοχήν ανδροκρατούμενο-χώρο.

Η συνεταιριστική δραστηριότητα των αγροτισσών συνεπάγεται οφέλη τόσο σε προσωπικό, οικογενειακό επίπεδο όσο και σε επίπεδο κοινότητας. Σε ό,τι αφορά στο πρώτο, είναι προφανές πως συμβάλλει στην αντιμετώπιση της θηλυκής ανεργίας στην ύπαιθρο, εξαιτίας και του γεγονότος πως υπερβαίνει συνήθως ηλικιακούς περιορισμούς και επιτρέπει στις αγρότισσες να μετουσιώσουν την οικιακή τους εμπειρία σε εμπορευματικά αγαθά και υπηρεσίες με ποιότητα και τοπικό χρώμα, γεγονός που εξασφαλίζει στις γυναίκες ατομικό εισόδημα, ενισχύει την εικόνα του εαυτού και βεβαίως συνεισφέρει στον οικογενειακό προϋπολογισμό (Ανδρεοπούλου, 2016). Σε ό,τι αφορά στη συμβολή των συνεταιρισμών στην τοπική ανάπτυξη είναι αναμενόμενο οι επιπτώσεις να είναι μικρής εντάσεως, αφού οι συνεταιρισμοί αποτελούν κυρίως μορφή μερικής απασχόλησης. Σίγουρα όμως συνδράμει την ανάπτυξη μέσω της οργάνωσης και προβολής τοπικών προϊόντων και υπηρεσιών (με έμφαση στα επώνυμα τοπικά προϊόντα ΠΟΠ), όπως και στην αξιοποίηση τοπικών φυσικών και πολιτιστικών πόρων¹⁵ (Ανδρεοπούλου, 2016). Ταυτόχρονα βοηθάει, λόγω της γειννίας κατοικίας-χώρου εργασίας, σε ένα είδος συμφιλίωσης επαγγελματικής-οικογενειακής ζωής, αναπτύσσει κουλτούρα συνεργασίας και δημιουργικότητας, προσφέρει γνώσεις, εμπειρίες και όχι σπάνια επιτρέπει να αναδεικνύονται δεξιότητες και ταλέντα συνήθως κρυμμένα, ενώ καταρρίπτει μύθους και στερεότυπα για τη δήθεν «εγγενή» ανικανότητα των γυναικών να συνυπάρξουν και να συνεργαστούν. Από την άλλη, σε επίπεδο κοινότητας, εκτός από τη συμβολή στην ενίσχυση του κοινοτικού ιστού συντελεί πιθανά, σε ένα βαθμό, στη συγκράτηση νεανικού κυρίως πληθυσμού στον τόπο που δραστηριοποιείται ο συνεταιρισμός. Τέλος, υπό μία έμφυλη οπτική, θα υποστηρίζαμε ότι συνδέεται και με το γεγονός πως η ελληνική κοινωνία, αρκετά συντηρητική, ιδιαίτερα στις μικρές αγροτικές κοινότητες, μπορούσε πιο εύκολα να αποδεχτεί μια γυναίκα που ασκούσε επιχειρηματική δραστηριότητα στο πλαίσιο μιας συνεταιριστικής οργάνωσης, παρά

¹⁵Έτσι αναδεικνύονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε τόπου, αυξάνεται η επισκεψιμότητα και γενικότερα ενισχύεται η οικονομική ανάπτυξη των τοπικών κοινωνιών.

αναλαμβάνοντας ατομικές πρωτοβουλίες, καθώς θα έπρεπε να αντιμετωπίσει βαθιά ριζωμένα στερεότυπα και αντιλήψεις¹⁶.

Ωστόσο, η δραστηριοποίηση των ανωτέρω συνεταιρισμών διέπεται από μια σειρά προβλημάτων και δυσκολιών, μεταξύ των οποίων, σύμφωνα με την Ανδρεοπούλου (2016), εντοπίζονται: έλλειψη υποδομών (χώρων αποθήκευσης, μηχανολογικού εξοπλισμού) και κεφαλαίων, ανεκπλήρωτη προσδοκία κρατικής υποστήριξης, προβλήματα στην τυποποίηση και στη συσκευασία των προϊόντων, ελλιπής ποιοτικός έλεγχος, απουσία κάποτε των ενδεδειγμένων συνθηκών υγιεινής και ασφάλειας, περιορισμένες δυνατότητες εκμετάλλευσης της πληροφόρησης σχετικά π.χ. με τη χρηματοδότηση και τα προγράμματα, χαμηλοί σχετικά δείκτες υποστήριξης, συγκριτικά με τα αστικά κέντρα της χώρας, έλλειψη τεχνογνωσίας, χειρισμού Η/Υ, αδυναμία σε θέματα μάρκετινγκ, διοίκησης/οργάνωσης των συνεταιρισμών, όπως και προώθησης και διάθεσης προϊόντων, δυσκολίες στον καταμερισμό των καθηκόντων στο εσωτερικό του συνεταιρισμού και ευρύτερα προβλήματα συνεργασίας μεταξύ των μελών, σε συνδυασμό πάντοτε με τις κρατούσες συντηρητικές κοινωνικές αντιλήψεις. κ.ά. Παράλληλα, καθώς τα έσοδα από τις πωλήσεις τους κρίθηκαν κυρίως ως μέτρια, επιβεβαιώνεται η βιβλιογραφία που υποστηρίζει πως στην πλειοψηφία τους οι γυναικείοι αγροτουριστικοί συνεταιρισμοί προσφέρουν ένα συμπληρωματικό μάλλον, παρά ένα κύριο εισόδημα στις γυναίκες – μέλη, όπως αναφέρθηκε ήδη.

¹⁶ Η γυναικεία επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα ανέρχεται στο 10-15% του συνόλου της επιχειρηματικότητας, αν και σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις, υπολογίζεται να φτάνει το 20%. Οι αυξητικές τάσεις που εμφανίζει είναι ιδιαίτερα ικανοποιητικές και αν συνεχίσει με τους ρυθμούς αυτούς, μπορεί να πλησιάσει τα μέσα επίπεδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης που είναι 20%. Η κατανομή της ελληνικής γυναικείας επιχειρηματικότητας σε διάφορους τομείς απασχόλησης, διαρθρώνεται: Στη γεωργία (20%), στο εμπόριο (25%), στον τουρισμό (18%), στη διαχείριση ακίνητης περιουσίας (14%), στη βιομηχανία, βιοτεχνία (9%), στην εκπαίδευση και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη (7%). Σημαντικοί ανασταλτικοί παράγοντες της γυναικείας επιχειρηματικότητας είναι: οι οικογενειακές υποχρεώσεις, τα παραδοσιακά στερεότυπα, οι ελλείψεις σε κεφάλαια, η έλλειψη ειδίκευσης, ο φόβος της αποτυχίας.

Σήμερα, και εξαιτίας της κρίσης που πλήττει την ελληνική οικονομία, είναι ευρέως αποδεκτό πως οι Γυναικείοι Αγροτουριστικοί Συνεταιρισμοί εντάσσονται στο πλαίσιο της ευρύτερης προσπάθειας για ευρείας κλίμακας αναδιάρθρωση που επιχειρείται στον αγροτικό και όχι μόνο χώρο, προκειμένου να αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά οι συνέπειες της κρίσης και η ανεργία, να τονωθεί η ανταγωνιστικότητα και, φυσικά, να γίνει πραγματικότητα η τοπική ανάπτυξη. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο τα τελευταία χρόνια, η αγροτική πολιτική (όπως και η περιφερειακή πολιτική άλλωστε) υποστηρίζουν και προωθούν την πολύ-λειτουργικότητα¹⁷ των αγροτικών περιοχών. Η διαφοροποίηση των τοπικών οικονομιών στις αγροτικές περιοχές, αλλά και οι αλλαγές στις προτιμήσεις των τουριστριών και των τουριστών έχουν δημιουργήσει επιχειρηματικές ευκαιρίες για τις γυναίκες της υπαίθρου. Έτσι, οι ανωτέρω Συνεταιρισμοί, παρά τις όποιες δυσκολίες και πτωχεύσεις, προσεγγίζονται, όπως προκύπτει και από τον Νόμο 4384/2016, ως ευκαιρίες για την ανάπτυξη και την προώθηση της πολυλειτουργικότητας και της ελληνικής υπαίθρου, αλλά και ως παράγοντας ανάδειξης της σε πεδίο τουρισμού, αναψυχής και εξασφάλισης για λογαριασμό των καταναλωτριών/ών ασφαλών και υψηλής ποιότητας τροφίμων (Γιδαράκου, 2008). Κι όπως εύστοχα επισημαίνεται, «Οι γυναικείοι συνεταιρισμοί, τόσο οι αγροβιοτεχνικοί, με την ανάδειξη τοπικών και παραδοσιακών προϊόντων όσο και οι αγροτουριστικοί, παρά τις αδυναμίες τους, έχουν τη δυνατότητα να εξελιχθούν σε βιώσιμους φορείς τοπικής ανάπτυξης. Μπορούν εφόσον γίνουν υγιείς οργανώσεις, με συγκεκριμένους επιχειρηματικούς στόχους και εφόσον εκμεταλλευτούν τις ευκαιρίες που θα τους δοθούν, να γίνουν παραδείγματα ήπιας ανάπτυξης σε πλήρη αρμονία με το κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον της κάθε περιοχής» (Ανδρεοπούλου, 2016).

¹⁷Και άλλες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και περιβαλλοντικές δραστηριότητες στις αγροτικές περιοχές θα μπορούσαν να συνοδεύσουν την παραγωγή και να δημιουργήσουν θέσεις εργασίας για τις γυναίκες.

Συμπερασματικά

I. Οι γυναίκες ως αγρότισσες αντιπροσωπεύουν ζωτικό πόρο στη γεωργία και την αγροτική οικονομία, είτε ως εργάτριες γης, είτε ως επιχειρηματίες. Ωστόσο, αντιμετωπίζουν σοβαρότερους περιορισμούς από ότι οι άνδρες όσον αφορά την πρόσβαση σε παραγωγικούς πόρους, γεγονός που συμβάλλει διεθνώς αρνητικά στην προσπάθεια των εθνικών κυβερνήσεων ειδικότερα και της διεθνούς κοινότητας ευρύτερα για την επίτευξη των στόχων που αφορούν στην αγροτική ανάπτυξη, στην οικονομική ανάπτυξη και στην επισιτιστική ασφάλεια. Είναι χαρακτηριστικό πως συχνά και οι γεωργικές ενασχολήσεις τους τις χαρακτηρίζουν ως «*συμβοηθούντα μέλη*», ενώ πολλές από αυτές τις δραστηριότητες δεν ορίζονται σαν «*οικονομικά ενεργή απασχόληση*» στους εθνικούς λογαριασμούς, παρά τη μεγάλη σημασία τους για την ευημερία των αγροτικών νοικοκυριών. Δύο τύποι δεδομένων μπορούν να συμβάλουν στη μέτρηση της συμβολής των γυναικών στο γεωργικό εργατικό δυναμικό: στατιστικές σχετικά με το μερίδιο των γυναικών στον οικονομικά ενεργό αγροτικό πληθυσμό και τα πορίσματα των ερευνών που αφορούν στη χρήση του χρόνου, τα οποία καταδεικνύουν το χρόνο που αφιερώνουν οι άνδρες και οι γυναίκες σε διάφορες αγροτικές δραστηριότητες.

II. Στις αγροτικές περιοχές της ΕΕ, ειδικότερα, υπάρχει κατά φύλο διαφορά ως προς το βαθμό συμμετοχής στις οικονομικές δραστηριότητες. Ειδικότερα στην Ελλάδα, η συμμετοχή των γυναικών και των ανδρών στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας βάρδιζε φθίνουσα από το 1998 έως το 2008. Τα τελευταία χρόνια εμφανίζεται συγκρατημένη αντιστροφή του φαινομένου, όχι άσχετη με την κρίση και τις ευκαιρίες που προσφέρει στο πλαίσιο της ο συγκεκριμένος τομέας. Έτσι, η κατά φύλο διάρθρωση της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα την περίοδο 1999-2013 παρουσιάζει διακυμάνσεις, καθώς ενώ το 1998 οι άνδρες αποτελούσαν το 58,9% των απασχολούμενων και οι γυναίκες το 41,1%, το 2008 τα ποσοστά των ανδρών αυξάνονται σε 59%, σε αντίθεση με των γυναικών που μειώνονται οριακά φτάνοντας το 39,7%, γεγονός που συνεχίζεται μέχρι το 2013. Ιδιαίτερα αυξημένη μείωση ωστόσο εμφανίζεται στις νέες γυναίκες έως 29 ετών, που το ποσοστό τους ανέρχεται

το 1998 σε 10,4% ενώ το 2013 φτάνει μόλις το 4,5%. Η ηλικιακή διάρθρωση των απασχολούμενων στην γεωργία είναι ιδιαίτερα σημαντική για την πρόβλεψη του μέλλοντος του συγκεκριμένου τομέα. Καθ' όλη την περίοδο 1998-2013 παρατηρείται μείωση στις νέες κυρίως, αλλά και στους νέους αγρότισσες/ες ως 29 ετών κατά 7,7 ποσοστιαίες μονάδες (15,7% το 1998 και 8% το 2013), αλλά ταυτόχρονα παρατηρείται και μείωση της γήρανσης του αγροτικού πληθυσμού άνω των 65 ετών κατά 4 ποσοστιαίες μονάδες (8,3% το 1998, 4,3% το 2013). Από την άλλη, διαχρονικά παρατηρείται σοβαρή βελτίωση του εκπαιδευτικού επιπέδου των απασχολούμενων στον αγροτικό τομέα, αφού το ποσοστό όσων ολοκλήρωσαν μόνο την πρώτη βαθμίδα εκπαίδευσης έχει μειωθεί κατά 28,6 ποσοστιαίες μονάδες το 2013. Η ποσοστιαία αυτή μείωση μεταφράζεται σε αύξηση των απασχολούμενων που είναι κάτοχοι απολυτήριου λυκείου (+25%) και αυτών που συνέχισαν ή και ολοκλήρωσαν τις σπουδές τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (+3,6%). Σε σχέση με το φύλο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών του κλάδου είναι χαμηλότερο από αυτό των ανδρών, καθώς και ότι το εκπαιδευτικό επίπεδο των ανδρών φαίνεται ότι καλυτερεύει με γοργότερους ρυθμούς.

III. Παράλληλα, όπως ήδη αναφέρθηκε, η εικονική/στερεοτυπική αδυναμία διαχωρισμού παραγωγικής και αναπαραγωγικής λειτουργίας τους στην οικογενειακή κυρίως εκμετάλλευση καθιστά αόρατες συνήθως γεωργικές εργασίες που εκτελούνται από γυναίκες. Οι εργασίες που ασκούν οι αγρότισσες ως «νοικοκυρές» ή/και ως «συμβοηθούντα μέλη» (όπως η στατιστική τις κατατάσσει) σε επιχειρήσεις ή αγροτικές εκμεταλλεύσεις δεν αναγνωρίζεται, ούτε εννοιολογείται ως αμειβόμενη εργασία, αλλά ως ανιδιοτελής καθήκον που οι γυναίκες πρέπει να προσφέρουν στο πλαίσιο του ρόλου τους. Κι ενώ η εργασία τους στον μη γεωργικό τομέα είναι στο μεγαλύτερο βαθμό της ορατή, μετρήσιμη, αμειβόμενη και ασφαλισμένη, συχνά η εργασία των αγροτισσών στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις μετριέται εμμέσως από τα δημογραφικά μεγέθη και κατά κανόνα δεν αμειβεται. Επίσης, παρόλο που οι γυναίκες φαίνονται να κατέχουν το μεγαλύτερο μέρος της αγροτικής ιδιοκτησίας στη χώρα μας και τα τελευταία χρόνια αρκετές να εμφανίζονται ως «αρχηγοί» της οικογενειακής εκμετάλλευσης, οι άντρες είναι αυτοί που τελικά συμμετέχουν στα

κοινά, ωφελούνται περισσότερο από προγράμματα αγροτικής εκπαίδευσης και συμμετέχουν ενεργέστερα στην διαδικασία λήψης αγροτικών αποφάσεων στη σφαίρα της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Έτσι, οι γυναίκες καταλήγουν να έχουν απλά τον «τίτλο» της αρχηγού της εκμετάλλευσης και να διεκπεραιώνουν κυρίως συμβουλευτικό κι όχι αποφασιστικό ρόλο στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων σχετικά με αυτήν. Κυρίαρχος είναι λοιπόν ο ανδροκεντρικός χαρακτήρας της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Πολλές αγρότισσες εξακολουθούν να βρίσκονται υπό καθεστώς οικονομικής εξάρτησης, είναι λιγότερο ορατές στη δημόσια εικόνα της αγροτικής οικονομίας και αδυνατούν να ασκήσουν διαχειριστικό έλεγχο. Εξάλλου, είναι αισθητή η απουσία των γυναικών από τα όργανα των αγροτικών συλλογικών οργανώσεων, αν και η άτυπη παρουσία των γυναικών στην τοπική κοινωνική ζωή είναι αρκετά ισχυρή (ορατές σε κοινωνικές εκδηλώσεις, πανηγύρια του χωριού, θρησκευτικές γιορτές, καθώς και σε φιλανθρωπικές δραστηριότητες, κλπ), γεγονός που εντοπίζει και η ΓΓΙΦ, που τα τελευταία χρόνια εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις αγρότισσες και απαιτεί ρυθμίσεις και κίνητρα θεραπείας του προβλήματος

IV. Η τεχνολογική εξέλιξη, ο συνθήκες της αγοράς και η χρήση των τεχνολογιών στον πρωτογενή τομέα, επιβάλλουν και την ανάπτυξη της τεχνικής επάρκειας των αγροτισσών. Έτσι, δύο συγκεκριμένοι τομείς είναι δυνατόν να προσφέρουν ευκαιρίες οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και επαγγελματικής ταυτότητας στις γυναίκες της υπαίθρου. Πρόκειται για:

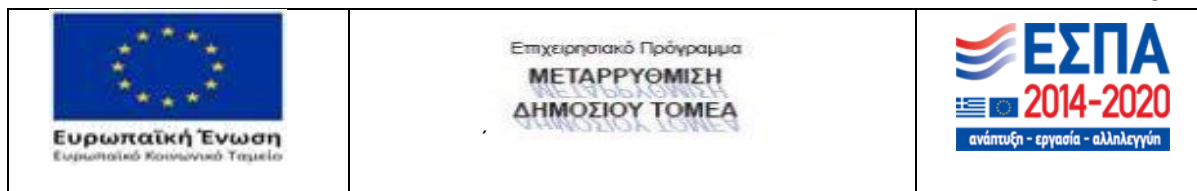
-τη βιολογική γεωργία, που, παρά τα οφέλη που προσφέρει στις αγρότισσες, ο αριθμός των γυναικών που ασχολούνται με αυτήν παραμένει ακόμα μικρός, γεγονός που επιτάσσει την από κοινού δραστηριοποίηση πολλών φορέων και πρώτα της Πολιτείας,

-την αγροτουριστική επιχειρηματικότητα, στο πλαίσιο της οποίας τα τελευταία χρόνια, αναδεικνύεται ο ρόλος των γυναικών επιχειρηματιών στον αγροτικό τομέα, ιδίως μέσω της συνεταιριστικής οργάνωσης. Οι λόγοι που οδήγησαν σε αυτήν την ανάπτυξη είναι αφενός η αναζήτηση διεξόδων απασχόλησης σε έναν ανεκμετάλλευτο, σε μεγάλο βαθμό, τομέα, αλλά και η υποστήριξη που παρέχεται τα

τελευταία χρόνια σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο της ετερογένειας και της πολιτισμικής ποικιλότητας των κρατών μελών. Στο πλαίσιο αυτό, και μέσω των πολιτικών υποστήριξης, άρχισαν να πολλαπλασιάζονται οι γυναικείοι συνεταιρισμοί, οι οποίοι το 2000 ανήλθαν σε 71 (Υπ. Εσωτερικών, 2000) και στις μέρες μας έφθασαν τους 141, με ενεργούς πάνω από 90 και οι οποίοι προσφέρουν απασχόληση σε μεγάλο αριθμό γυναικών, δίνοντας διέξοδο στις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες. Ωστόσο, η δραστηριοποίηση των ανωτέρω συνεταιρισμών διέπεται από μια σειρά προβλημάτων και δυσκολιών, μεταξύ των οποίων εντοπίζονται: η έλλειψη υποδομών (χώρων αποθήκευσης, μηχανολογικού εξοπλισμού), η έλλειψη κεφαλαίων, η απουσία κρατικής υποστήριξης, η απειρία στις διαδικασίες παραγωγής, τυποποίησης και συσκευασίας των προϊόντων κ.α., όπως επίσης η πίεση και οι περιορισμοί που ασκούν οι κυρίαρχες έμφυλες απόψεις. Στόχο πλέον αποτελεί η ενδυνάμωση της υπαίθρου με κίνητρα ενίσχυσης της γυναικείας επιχειρηματικότητας στον αγροτικό τομέα, για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.

Ολοκληρώνοντας, θα λέγαμε ότι από τα ανωτέρω προκύπτει η επείγουσα ανάγκη ένταξης της διάστασης του φύλου σε όλες τις πολιτικές, τα μέτρα και τα προγράμματα της ΕΕ ευρύτερα και της χώρας μας ειδικότερα, καθώς και συγκεκριμένες, στοχευμένες δράσεις υπέρ των αγροτισσών, με την παρατήρηση πως η εμπειρία έχει δείξει ότι η ένταξη της διάστασης του φύλου παρακάμπτεται συχνά από πατριαρχικά πολιτιστικά πρότυπα και καθιερωμένα πρότυπα πρακτικής (Whatmore, 1991). Κατά συνέπεια, δεν θα είναι αποτελεσματική χωρίς προσεκτική παρακολούθηση και αξιολόγηση, πρακτικές που δεν εφαρμόστηκαν και έτσι απωλέσαμε πολύτιμη γνώση και σοβαρές πληροφορίες.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: *Η ΕΡΕΥΝΑ*

1. Γενικά διεξαγωγή έρευνας, σύνθεση πορισμάτων, συμπεράσματα και προτάσεις πολιτικής

Η παρούσα Έρευνα είχε διάρκεια έξι (6) μηνών και περιλάμβανε εργασίες διεξαγωγής έρευνας, σύνθεσης πορισμάτων και διατύπωσης προτάσεων πολιτικής. Συγκεκριμένα:

Ι. **Διεξαγωγή πρωτογενούς συνδυαστικής έρευνας**, η οποία στηρίχθηκε στην προαναφερόμενη βιβλιογραφική επισκόπηση σε διεθνές, ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο και η οποία λαμβάνει υπόψη της την οπτική του φύλου και τις βασικές αρχές της φεμινιστικής, τόσο ποσοτικής όσο και ποιοτικής, έρευνας. Ως γνωστόν, τις φεμινιστικές θεωρίες οι ερευνήτριες τις αξιοποιούν, για να πλαισιώσουν τις ερωτήσεις τους και να ερμηνεύσουν τα δεδομένα τους. Ένας από τους λόγους χρήσης τους είναι το γεγονός πως οι άλλες θεωρίες αγνοούν ή υποβαθμίζουν την αλληλεπίδραση φύλου και ισχύος/δύναμης. Οι επιλογές της/του ερευνήτριας/ή γίνονται με βάση τις στρατηγικές και τις αποφάσεις, που υπαγορεύει το πεδίο και τα όρια του προκύπτοντος ερευνητικού αντικειμένου, καθώς και οι στόχοι της έρευνας (Γκασούκα, Φουλίδη 2017). Η ίδια/ος δεν αρκείται στις ειδικές διαδικασίες, αλλά μάλλον παραμένει ανοικτή/ός σε θέματα που προκύπτουν από το πεδίο. Στο πλαίσιο αυτό, ως γνωστόν, η συνδυαστική έρευνα υιοθετείται όλο και περισσότερο από τη φεμινιστική σκέψη και επιστήμη, καθώς διευκολύνει τις ερευνήτριες με συνείδηση του φύλου να μελετούν με αναλυτική κατηγορία το Φύλο (gender) τα διανοητικά, συναισθηματικά και πολιτικά πεδία που συνδέονται με το φύλο. Κι όπως αναφέρει η Reinharz (1992:197), «οι συνδυαστικές μέθοδοι αυξάνουν την κοινότητα της κατάκτησης της επιστημονικής αξιοπιστίας και της ερευνητικής χρησιμότητας». Το βέβαιο είναι πως με τη συνδυαστική έρευνα αναπτύσσεται «ένας συνεχής διάλογος μεταξύ του διαρκώς εμπλουτιζόμενου θεωρητικού πλαισίου και του εμπειρικού υλικού» (Τσιώλης, 2006: 50). Αυτό το συνεχές Feedback Loop μεταξύ των ερευνητικών

δεδομένων και της βιβλιογραφικής επισκόπησης φιλοδοξούμε να συμβάλλει τελικά στην ενίσχυση της αξιοπιστίας και της εγκυρότητας των συμπερασμάτων της παρούσας έρευνας.

Προηγήθηκε η σύσταση τριών Ομάδων Εστίασης 4-9 ατόμων: την πρώτη αποτελούσαν αγρότισσες τυχαίας εκ των επιλεγμένων περιοχής και συγκεκριμένα από τη Φθιώτιδα (7 άτομα), τη δεύτερη συνεταιρισμένες/αυτοαπασχολούμενες αγρότισσες της Ζαγοράς Πηλίου (9 άτομα), επίσης τυχαίας εκ των επιλεγμένων περιοχής, να επισημάνουμε ωστόσο τη συμμετοχή σε αυτήν της αντιπροέδρου του ιστορικού συνεταιρισμού, της μόνης εκλεγμένης γυναίκας στα εκατό χρόνια λειτουργίας του και την τρίτη αποτέλεσαν 4 γυναίκες και άνδρες ειδήμονες περί την αγροτική οικονομία, έμπειρα στελέχη του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, μεταξύ των οποίων και μία gender expert σε θέματα αγροτικής ανάπτυξης. Η συγκρότηση και λειτουργία των ομάδων-εστίασης αυτών κρίθηκε αναγκαία, για την επιβεβαίωση της ορθότητας της επιλογής της ομάδας-στόχου και της στάθμισης των ερευνητικών εργαλείων. Αξίζει να αναφερθούν οι θετικές εκτιμήσεις των μελών και των τριών ομάδων εστίασης και όσον αφορά στην αναγκαιότητα της έρευνας και όσον αφορά στους στόχους της και στην επάρκεια των ερευνητικών της εργαλείων, γεγονός ιδιαίτερης ικανοποίησης για την ερευνητική ομάδα του Έργου.

Ο συνδυασμός συνίσταται σε:

Ια. Ποσοτική Έρευνα σε τυχαίο, αλλά στρωματοποιημένο δείγμα. Κρίθηκε με βάση τα προαναφερόμενα στοιχεία πως ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα το οποίο θα μπορούσε να αποτυπώσει και να δώσει απαντήσεις στα βασικά ερευνητικά ερωτήματα δεν θα έπρεπε να αποτελείται κάτω από 200 αγρότισσες. Συλλέξαμε 276 συμπληρωμένα ερωτηματολόγια. Το συγκεκριμένο δείγμα συγκεντρώθηκε από περιοχές με υψηλή συμβολή του πρωτογενή τους τομέα στο ΑΕΠ της χώρας (λ.χ. η Θεσσαλία, η Κρήτη κ.ά.). Για τη συλλογή των δεδομένων επιλέξαμε τη χρήση ερωτηματολογίου με κυρίως κλειστές ερωτήσεις τύπου Likert . Είναι προφανές πως έγινε προσπάθεια, ώστε η σειρά των ερωτήσεων να ακολουθεί τη μέθοδο από το απλό στο πιο σύνθετο (Javeau, 2000). Η χρήση της κλίμακας Likert αξιοποιείται, λόγω της

45

αμεσότητάς της και της δυνατότητας που προσφέρει για απαντήσεις, οι οποίες κυμαίνονται μεταξύ του συμφωνώ απόλυτα, συμφωνώ, διαφωνώ, διαφωνώ απόλυτα. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι αν και η πενταβάθμια κλίμακα Likert σχεδιάστηκε ως κλίμακα ιεραρχικών δεδομένων (Allen & Seaman, 2007), εντούτοις γίνεται αποδεκτό ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί και σαν κλίμακα ίσων διαστημάτων, εφόσον ο δείκτης εσωτερικής αξιοπιστίας είναι υψηλός (Allen & Seaman, 2007). Αξίζει, παράλληλα με τα προαναφερόμενα, να σημειωθεί πως υπήρξε λεπτομερής εξέταση του δείγματος, ώστε να εξασφαλιστούν αφενός μεν οι ανάγκες του ερευνητικού σχεδίου αφετέρου η αντιπροσωπευτικότητά του ως προς τον πληθυσμό από τον οποίο αντλείται. Οι περιοχές από όπου αυτό αντλήθηκε ήταν οι Κεντρική Μακεδονία, Θεσσαλία, Δυτική Ελλάδα, Στερεά Ελλάδα, Περιφέρεια Αττικής, Κρήτη, Βόρειο και Νότιο Αιγαίο. Επίσης, εξασφαλίστηκε ο σχεδιασμός του ερωτηματολογίου της έρευνας κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να απηχεί την ανεπηρέαστη και αντικειμενική άντληση των αιτούμενων πληροφοριών, πάντοτε υπό την οπτική των συγκεκριμένων γυναικών και των προσδοκιών τους. Επιβάλλεται εδώ να επισημανθεί πως τις δύο τελευταίες δεκαετίες σε ότι αφορά στη φεμινιστική έρευνα, καθώς η ένταση των επιστημονικών συζητήσεων υπό την επίδραση και των μαχητικών κινημάτων των δεκαετιών του '70 και του '80 έχει υποχωρήσει, υπάρχει πιο ψύχραιμη αντιμετώπιση των ποσοτικών ερευνών από τις ερευνήτριες με συνείδηση του φύλου και, φυσικά, συστηματική πλέον αξιοποίησή τους προς όφελος των γυναικών. Η στατιστική ανάλυση, που ακολούθησε, έγινε μέσω SPSS v.12.

Ιβ. Ημιδομημένη Συνέντευξη: Πραγματοποιήθηκαν προσωπικές ημιδομημένες συνεντεύξεις με 91 αγρότισσες σε επιλεγμένες περιφέρειες της Ελλάδας και συγκεκριμένα στην Κεντρική Μακεδονία, τη Θεσσαλία, τη Δυτική Ελλάδα, τη Στερεά Ελλάδα, την Περιφέρεια Αττικής, την Κρήτη, το Βόρειο και Νότιο Αιγαίο. Οι ερωτήσεις 1-26 αναλύθηκαν στατιστικά με το λογισμικό Excel 2016, πρόγραμμα λογιστικών φύλλων. Χρειάζεται να σημειωθεί πως οι ημιδομημένες συνεντεύξεις αποτελούν μian ενδιάμεση μορφή: ούτε δομημένες, ώστε να δεσμεύεται η ερωτώμενη και να μην της επιτρέπεται να περιγράψει την εμπειρία και τη γνώση της, ούτε

αδόμητες, ώστε να μείνουν ακάλυπτα ζητήματα σημαντικά για την έρευνα. Πρόκειται για καθοδηγούμενη ή αλλιώς εστιασμένη συνέντευξη, η οποία αποτρέπει τους παραπάνω κινδύνους, αφού ορίζει εξαρχής πλαίσιο επιλεγμένων θεμάτων, γύρω από τα οποία στρέφεται η συζήτηση. Η μορφή των προκαθορισμένων ερωτήσεων θέτει το περίγραμμα των θέσεων της ερωτώμενης, και η ερευνήτρια ή ο ερευνητής μπορεί να κινηθεί μέσα στο πλαίσιο αυτό, διαθέτει ευελιξία ως προς τη σειρά με την οποία θέτει τα ερωτήματα. Ωστόσο, ένας κίνδυνος που ελλοχεύει στις συνεντεύξεις είναι ο κίνδυνος της προκατάληψης. Ο Selltiz (στο Bell, J., 1999:148) σημειώνει ότι «οι ερευνητές και οι ερευνήτριες είναι ανθρώπινα πλάσματα και όχι μηχανές» και, επομένως, η συμπεριφορά τους επηρεάζει τα υποκείμενα της έρευνας, αλλά και επηρεάζεται από αυτά. Και μπορεί να υπεισέρχονται πολλοί παράγοντες, οι οποίοι είναι δυνατό να ενισχύσουν την προκατάληψη: από τον τρόπο με τον οποίο θα τεθεί η ερώτηση μέχρι και την επιθυμία της/του ερωτώμενης/ου να ευχαριστήσει την/τον ερευνήτρια/ή, δίνοντάς της/του είτε απαντήσεις που υποψιάζεται ότι θέλει να ακούσει είτε απάντηση που θα προβάλει «μιαν εικόνα» του εαυτού της/του που απέχει από την πραγματικότητα. Ευρύτερα, η ερευνητική συνέντευξη ορίζεται σαν συζήτηση μεταξύ δύο ανθρώπων, που ξεκινά από τον/την ερευνητή/τρια, που αποσκοπεί να αποκτήσει πληροφορίες που να σχετίζονται με την έρευνα και, συνήθως, εστιάζει στα θέματά της (Cohen, Manion, & Morrison, 2000). Η άμεση αλληλεπίδραση που συνεπάγεται η συνέντευξη έχει το πλεονέκτημα ότι βοηθά τη μεγαλύτερη διεύθυνση από άλλες μεθόδους και το μειονέκτημα ότι μπορεί να επηρεαστεί από την υποκειμενικότητα και των δύο ή να επηρεαστεί η κατεύθυνση της από την/τον ερευνήτρια/τή. Αποτελεί βασικό μέσο συλλογής πληροφοριών, καθώς επιτρέπει στην/στον τελευταία/ο να διαγνώσει τις απόψεις επί του θέματος ενός/μίας συμμετέχοντος/ουσας, τις στάσεις και τις πεποιθήσεις του/της. Χρησιμοποιεί, για να ελεγχθούν αρχικές υποθέσεις ή οδηγεί σε νέες. Αξιοποιείται και ως ερμηνευτικό εργαλείο για τον εντοπισμό σχέσεων και παραμέτρων (Tuckman, 1999) και, στην περίπτωση μας, των συνδεδεμένων με το φύλο. Το δείγμα της παρούσας έρευνας συμπεριλαμβάνει αγρότισσες διαφορετικών ηλικιακών ομάδων, μορφωτικού επιπέδου, κοινωνικής και οικογενειακής κατάστασης, προκειμένου να εξετάσει (α) τις

συνθήκες διαβίωσης και τα προβλήματα στην κοινωνική και οικονομική ένταξη που αντιμετωπίζουν οι αγρότισσες και (β) τις κυρίαρχες αντιλήψεις και τη συλλογική έμφυλη κουλτούρα και συνείδηση όσον αφορά τις αγρότισσες ευρύτερα και τη θηλυκή αγροτική δραστηριότητα στην ελληνική ύπαιθρο ειδικότερα. Όσον αφορά το εργαλείο της συνέντευξης, σχεδιάστηκε ανάλογο ερωτηματολόγιο. Βασική επιδίωξή μας υπήρξε ο φεμινιστικός σχεδιασμός του ερευνητικού εργαλείου να μας επιτρέψει, παράλληλα, να καταστήσουμε ορατή τη διαφορετικότητα, που έτσι ή αλλιώς ισχύει μεταξύ των ερευνώμενων. Οι τελευταίες, όσο σημαντικά και ενδιαφέροντα άτομα κι αν είναι, χαρακτηρίζονται από ουσιαστικές διαφορές, κυρίως σε ατομικό επίπεδο, αλλά και σε επίπεδο αγροτικής ενασχόλησης. Επιδιώξαμε επίσης να εντοπίσουμε ενδιαφέρουσες σχέσεις μεταξύ των φύλων, κυρίως την εμπλοκή των ανδρών-θετική ή αρνητική- στην προσπάθεια δραστηριοποίησης των γυναικών στην καθημερινότητα του αγροτικού νοικοκυριού, στην πιθανή ενασχόληση των γυναικών του δείγματος με τις νέου τύπου καλλιέργειες και την επιχειρηματικότητα, στηριζόμενες και στη βασική φεμινιστική αρχή πως δεν μπορούμε πλέον να μελετάμε τις ζωές των γυναικών παραγνωρίζοντας τις ζωές των ανδρών, αφού κάθε ερευνητικό πεδίο, αποτελεί πεδίο συνδιαλλαγής των φύλων (Γκασούκα, Φουλίδη 2017). Οι Tull και Hawkins (1987) υποστηρίζουν ότι, η χρήση αυτού του είδους συνεντεύξεων θέτει τρεις προϋποθέσεις:

1.το κατά πόσον η ερευνήτρια ή ο ερευνητής και η ερευνούμενη διαθέτουν κοινό τρόπο προσέγγισης και αντίληψης του υπό διερεύνηση προβλήματος.

2.το κατά πόσον η ερευνούμενη διαθέτει την ικανότητα να απαντήσει στις ερωτήσεις της/του ερευνήτριας/τή και

3.το κατά πόσον η ερωτώμενη είναι πρόθυμη να απαντήσει στις ερωτήσεις της/του ερευνήτριας/τή

Θεωρούμε πως τα υποκείμενα της έρευνας κάλυψαν με επιτυχία στην πλειοψηφία τους τη 2^η και 3^η τουλάχιστον προϋπόθεση, τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν με τη μέθοδο των ατομικών συνεντεύξεων, ωστόσο, παρά τη φιλοδοξία μας κάθε

συνέντευξη να μην ξεπερνάει τα δέκα περίπου λεπτά, καμία εκ των συνεντεύξεων δεν κράτησε λιγότερο από είκοσι έως τριάντα λεπτά. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει πως η μέθοδος των προσωπικών συνεντεύξεων είναι η ενδεδειγμένη για τη συλλογή πρωτογενών στοιχείων, καθώς τα στοιχεία συλλέγονται μέσω προσωπικής επαφής από την ίδια/ιο ερευνήτρια/ή και αφορούν εγγυημένα το τμήμα του πληθυσμού που αυτή/ός επιθυμεί να μελετήσει. Παράλληλα, κρίνονται κατάλληλες για τις περιπτώσεις εκείνες όπου η ερευνήτρια ή ο ερευνητής διαθέτει εικόνα του υπό διερεύνηση ζητήματος, εκτιμά όμως ότι μπορεί να υπάρχουν πτυχές του τις οποίες δεν γνωρίζει ή δεν είχε συμπεριλάβει στην αρχική της/του προσέγγιση (Bell 1999). Κι εδώ οφείλει να τονιστεί ιδιαίτερα ο ρόλος της ερευνήτριας ή του ερευνητή στις περιπτώσεις συνεντεύξεων που διαθέτουν έμφυλη διάσταση, η αναγκαιότητα σχετικής έμφυλης κατάρτισης και ευαισθητοποίησης, αλλά και η γνώση των βασικών αρχών της φεμινιστικής έρευνας, γεγονός που επιτάσσει την ειδική επιμόρφωση πριν από την έναρξη της έρευνας.

Σημείωση: Της παρούσας έρευνας προηγήθηκε επιμόρφωση/ευαισθητοποίηση των ερευνητριών και των ερευνητών που δραστηριοποιήθηκαν στο πλαίσιο της σχετικής με τη φεμινιστική έρευνα και τις αρχές της. Επίσης, προηγήθηκε τηλεφωνική επαφή με τις γυναίκες-υποκείμενα της έρευνας για ενημέρωση και προετοιμασία.

II. Δυσκολίες και Εμπόδια κατά τη διεξαγωγή της Έρευνας

Η εκπόνηση της έρευνας ενδέχεται να αντιμετωπίσει διάφορα προβλήματα. Τα προβλήματα αυτά, μπορούν να ομαδοποιηθούν σε δύο κύριες κατηγορίες: **1:** Προβλήματα επικοινωνίας/συνεργασίας και **2:** Προβλήματα μεθοδολογικά της έρευνας. Ειδικότερα:

1. Προβλήματα επικοινωνίας/συνεργασίας Γίνεται προφανές πως εδώ υφίσταται η μεγαλύτερη δυσκολία για την αποτελεσματικότητα της συνδυαστικής ερευνητικής μεθόδου: Η συνάντηση δύο διαφορετικών κουλτούρων, αυτής της/του ερευνήτριας/ή και αυτή της ερωτώμενης που αλληλεπιδρούν. Οι κίνδυνοι που εντοπίζονται σχετικά είναι η υποκειμενικότητα και οι προκαταλήψεις της/του ερευνήτριας/ή, καθώς η

έρευνα διαμεσολαβείται από το δικό της/ου πολιτιστικό σύστημα σκέψης, η πιθανότητα η ανωτέρω αλληλεπίδραση να αλλοιώσει τη συμπεριφορά των υποκειμένων της έρευνας. Η ταυτότητά της, η προσωπικότητά της επηρεάζουν τα δεδομένα που συγκεντρώνονται και αυτό συνεπάγεται κίνδυνους για την αντικειμενικότητα της έρευνας (Kawamura, 2011). Έτσι ή αλλιώς πάντως η αντικειμενικότητα παραμένει κρίσιμο ζήτημα. Στην επίτευξή της συμβάλουν η αντιπροσωπευτικότητα των συμμετεχουσών, η αξιοπιστία και η εγκυρότητα. Η εγκυρότητα ειδικότερα μίας συνδυαστικής έρευνας απεικονίζει τον βαθμό αναπαράστασης της υποκειμενικής εμπειρίας της συμμετέχουσας, δηλαδή την αντίληψή της για την πραγματικότητα. Τέλος, η αξιοπιστία ενισχύεται με την ανίχνευση των πηγών των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων και την ανάπτυξη στρατηγικών εξάλειψής τους (Cohen, Manion, & Morrison, 2000). Τα στερεότυπα και η προκατάληψη μπορεί να προέρχονται: α) από τη συμπεριφορά ή/και τις πεποιθήσεις της ερευνητριας/ή β) την τάση της/του να αντιμετωπίζει τις συμμετέχουσες από την δική της/του οπτική, γ) την πιθανή επιθυμία της/του να εστιάζει σε απαντήσεις που στηρίζουν τις από πριν σχηματισμένες πεποιθήσεις της/του, δ) από παρανοήσεις της/του για τα λεγόμενα των υποκειμένων της έρευνας, ε) παρανόησης εκ μέρους των υποκειμένων του περιεχομένου μιας ερώτησης. Επίσης, άλλες πιθανές πηγές προκατάληψης μπορεί να είναι η ηλικία, η φυλή, η κοινωνική τάξη, το φύλο, η θρησκεία, κ.λπ. Για τον περιορισμό των ανωτέρω από το σχεδιασμό ήδη εστίασαμε: α) στη διατύπωση και τη σαφήνεια των ερωτήσεων, τις οποίες θέσαμε υπόψη και των ομάδων εστίασης β) στην καλή γνώση από μέρος της ερευνητριας ή του ερευνητή του θέματος, από την προηγούμενη βιβλιογραφική έρευνα, και στην προαναφερόμενη σχετική επιμόρφωση/ευαισθητοποίηση γ) στην αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος των συμμετεχουσών και δ) στη, στο μέτρο του δυνατού, συνάφεια χαρακτηριστικών ιδιοτήτων ερευνητή/τριας και υποκειμένων της έρευνας, ώστε να επιτυγχάνεται η απαραίτητη επικοινωνία (Cohen, Manion, & Morrison, 2000), παράγοντες που κατά την άποψή μας επετεύχθηκαν σε μεγάλο βαθμό κατά την παρούσα ερευνητική διαδικασία.

2. Προβλήματα μεθοδολογικά της έρευνας Τα προβλήματα αυτής της κατηγορίας αφορούν στην δυνατότητα άντλησης των κατάλληλων στοιχείων και είναι κυρίως τρία με βάση το αίτιο που τα προκαλεί: α) να διαμορφώσει την απαραίτητη συνολική αντίληψη του αντικειμένου, αφού κατανοεί το πλαίσιο (in context) μέσα στο οποίο πραγματοποιούνται οι ερευνητικές λειτουργίες και οι δραστηριότητες (Patton, 1990), β) να αντιληφθεί και να αποδεχθεί πως τα μέλη της υπό διερεύνηση ομάδας από τα οποία άμεσα αντλείται η πληροφορία βρίσκονται στον «φυσικό» τους κόσμο (Ιωσηφίδης, 2003). Έτσι εξασφαλίζεται η δυνατότητα για τη συλλογή περισσότερων και πληρέστερων δεδομένων, τα οποία δεν είναι εύκολο να καταγραφούν με τη χρήση άλλων μεθόδων (Paterson, Bottorff & Hewat, 2003:4). Η μη τήρηση των ανωτέρω συνεπάγεται συχνά τη διαμόρφωση εσφαλμένου ερωτηματολογίου, όχι λόγω επιστημονικής άγνοιας της/του ερευνήτριας/τη, αλλά από αρνητική εκτίμηση του τρόπου αντίδρασης του ερωτώμενου δείγματος. Ωστόσο, η ενεργητική και συνεχής συμμετοχή των ερευνητριών/ών της συγκεκριμένης έρευνας και οι παρατηρήσεις τους, καθώς και οι σημαντικές τους γνώσεις σε θέματα κοινωνικού φύλου επέτρεψαν την αποφυγή των ανωτέρω προβλημάτων, ενώ η μακρόχρονη σχετική εμπειρία της επιστημονικής υπεύθυνης τόσο σε ζητήματα μεθοδολογίας έρευνας όσο και σε έμφυλα ζητήματα εξασφάλισε τη διαμόρφωση ορθών, όπως αποδείχτηκε και στις ομάδες εστίασης, εργαλείων.

3. Ζητήματα ερευνητικής δεοντολογίας: Ευαίσθητα δεδομένα

Είναι προφανές συνεπώς, πως οι ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης έρευνας επέβαλλαν να ληφθούν υπόψη οι θεσμοθετημένοι κανόνες που σχετίζονται με την ερευνητική δεοντολογία ως τώρα. Η διαθεσιμότητα της εύκολης πρόσβασης σε δεδομένα, η ικανότητα των ερευνητών/τριών ακόμα και των νέων για την καταγραφή αυτών των δεδομένων, χωρίς κάποτε τη γνώση των συμμετεχουσών/όντων, οι πολυπλοκότητες της εν επιγνώσει συναίνεσης και το ζήτημα της ιδιοκτησίας των δεδομένων επιβάλλουν κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με τη δεοντολογία της έρευνας των σε απευθείας σύνδεση δεδομένων. Και φυσικά «ευαίσθητα» θέματα απαιτούν διαφορετική μεταχείριση και επιβάλλεται να υπάγονται σε διαφορετικούς

ηθικούς κανόνες δεοντολογίας. «Τι συνιστά δημόσιο και τι συνιστά ιδιωτικό είναι σπάνια ξεκάθαρα. Η συζήτηση μεταξύ των ανθρώπων σε ένα δημόσιο μπαρ είναι δημόσια ή ιδιωτική; [...] Ομοίως, οι θρησκευτικές τελετές είναι δημόσιες εκδηλώσεις; Δεν είναι εύκολο να απαντήσει σε αυτά τα ερωτήματα, και εν μέρει η απάντηση εξαρτάται από την οπτική του/της καθενός/καθεμίας» (Hammersley & Atkinson, 1995: 267).

Το είδος της παρούσας έρευνας υποχρέωσε τη συλλογή «ευαίσθητων» δεδομένων, γεγονός που απαιτούσε ιδιαίτερη προσοχή τόσο κατά τον σχεδιασμό όσο και κατά την υλοποίησή της. Έτσι τηρήθηκε η βασική αρχή: *Καμία ερωτώμενη δεν απαντάει, εφόσον δεν το επιθυμεί*. Για το λόγο αυτό για κάθε ερώτηση προβλέψαμε την απάντηση ΔΑ: Δεν απαντώ. Από την άλλη, η διασφάλιση αφενός της επιστημονικής αξίας των δεδομένων που συλλέχθηκαν και αφετέρου η διασφάλιση των ευαίσθητων δεδομένων, της προστασίας της αξιοπρέπειας των ερωτώμενων, έγινε με τη λήψη των παρακάτω μέτρων:

1. Το ερευνητικό Εργαλείο περιείχε τον ελάχιστο απαιτούμενο αριθμό «ευαίσθητων» ερωτήσεων, που με βάση την κρατούσα θεωρία μπορούν να διαμορφώσουν πόρισμα.
2. Το ερευνητικό Εργαλείο δεν περιείχε ονοματεπώνυμο, παρά μόνο κωδικό αριθμό. Η εφαρμογή δε που χρησιμοποιήθηκε για την επεξεργασία των ερωτηματολογίων δεν περιλάμβανε πεδίο με ονοματεπώνυμο.
3. Η προσέγγιση για τον καθορισμό της συνάντησης με τις ερωτώμενες, όπως προαναφέρθηκε, πραγματοποιήθηκε τηλεφωνικά και επομένως, αυτές που δέχτηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα ήταν πλήρως ενημερωμένες για το αντικείμενο της συνέντευξης.

2. Δεδομένα ποσοτικής έρευνας

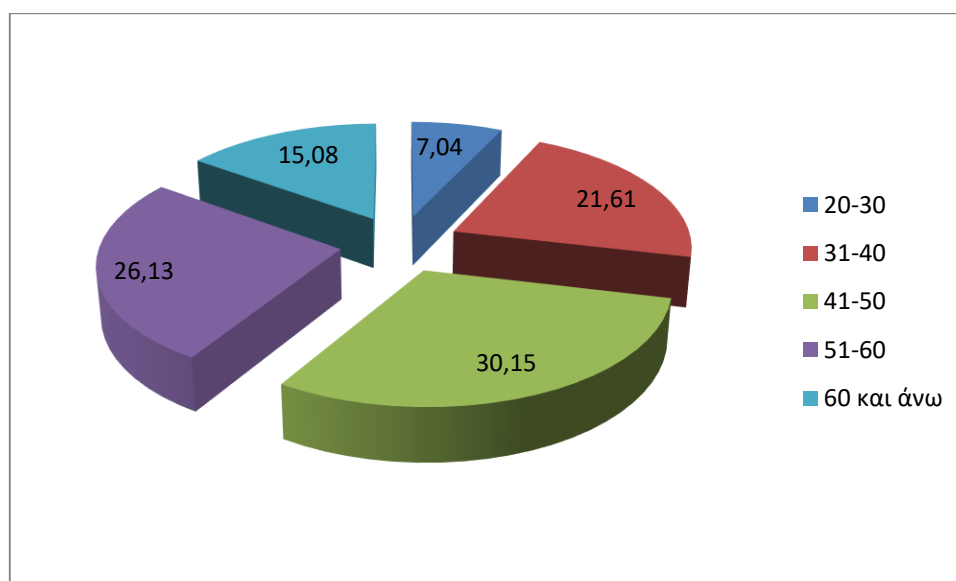
Δημογραφικά στοιχεία

Η πρώτη ενότητα του ερωτηματολογίου περιλαμβάνει τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος.

1. Στον επόμενο πίνακα καταγράφεται το ηλικιακό προφίλ των αγροτισσών. Άνω του ήμισυ του δείγματος (56%) ήταν μεταξύ 41 και 60 ετών. Μόλις το 7% του δείγματος αφορούσε σε νεαρότερες ηλικίες, κάτω των 30 ετών.

Σε ποια ηλικιακή κατηγορία ανήκετε	Ποσοστό
20-30	7,04
31-40	21,61
41-50	30,15
51-60	26,13
60 και άνω	15,08
Σύνολο	100,00

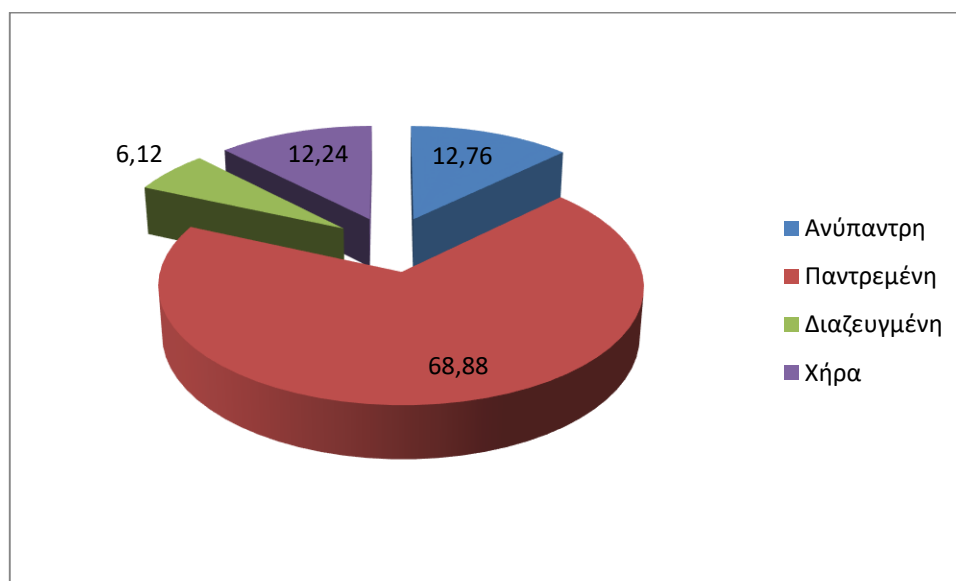
Γράφημα 1. Ηλικία

2. Το 68,8% των υποκειμένων της έρευνας ήταν παντρεμένες. Το 6,12% δήλωσαν διεξυγμένες και το 12,24% χήρες.

Ποια είναι η οικογενειακή σας κατάσταση	Ποσοστό
Ανύπαντρη	12,76
Παντρεμένη	68,88
Διαζευγμένη	6,12
Χήρα	12,24
Σύνολο	100,00

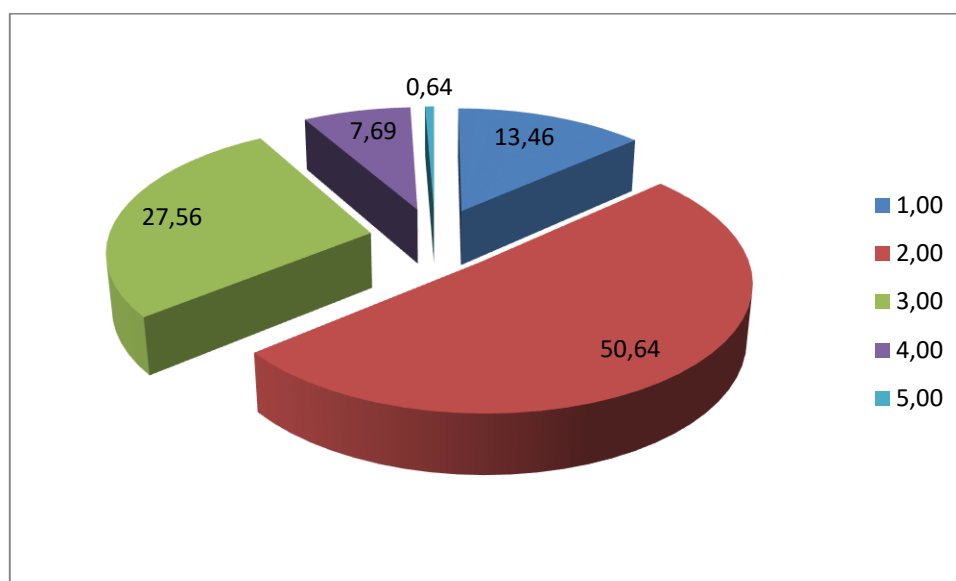
Γράφημα 2. Οικογενειακή κατάσταση

Οι επόμενοι δύο πίνακες περιλαμβάνουν τον αριθμό και την ηλικία των παιδιών των αγροτισσών.

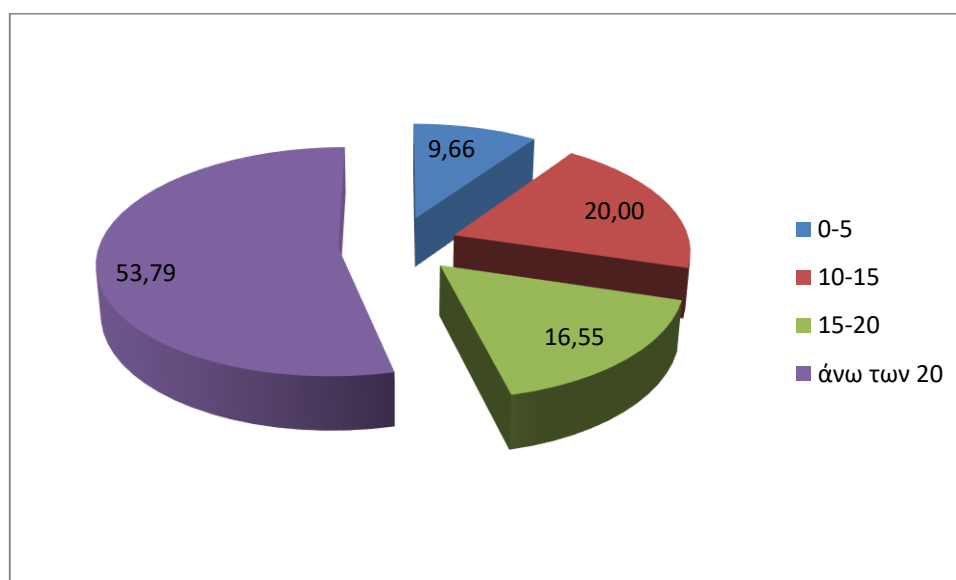
Αριθμός παιδιών	Ποσοστό
1,00	13,46
2,00	50,64
3,00	27,56
4,00	7,69
5,00	0,64
Σύνολο	100,00

Γράφημα 3. Αριθμός παιδιών

Ηλικία παιδιών	Ποσοστό
0-5	9,66
10-15	20,00
15-20	16,55
άνω των 20	53,79
Σύνολο	100,00

Γράφημα 4. Ηλικία παιδιών

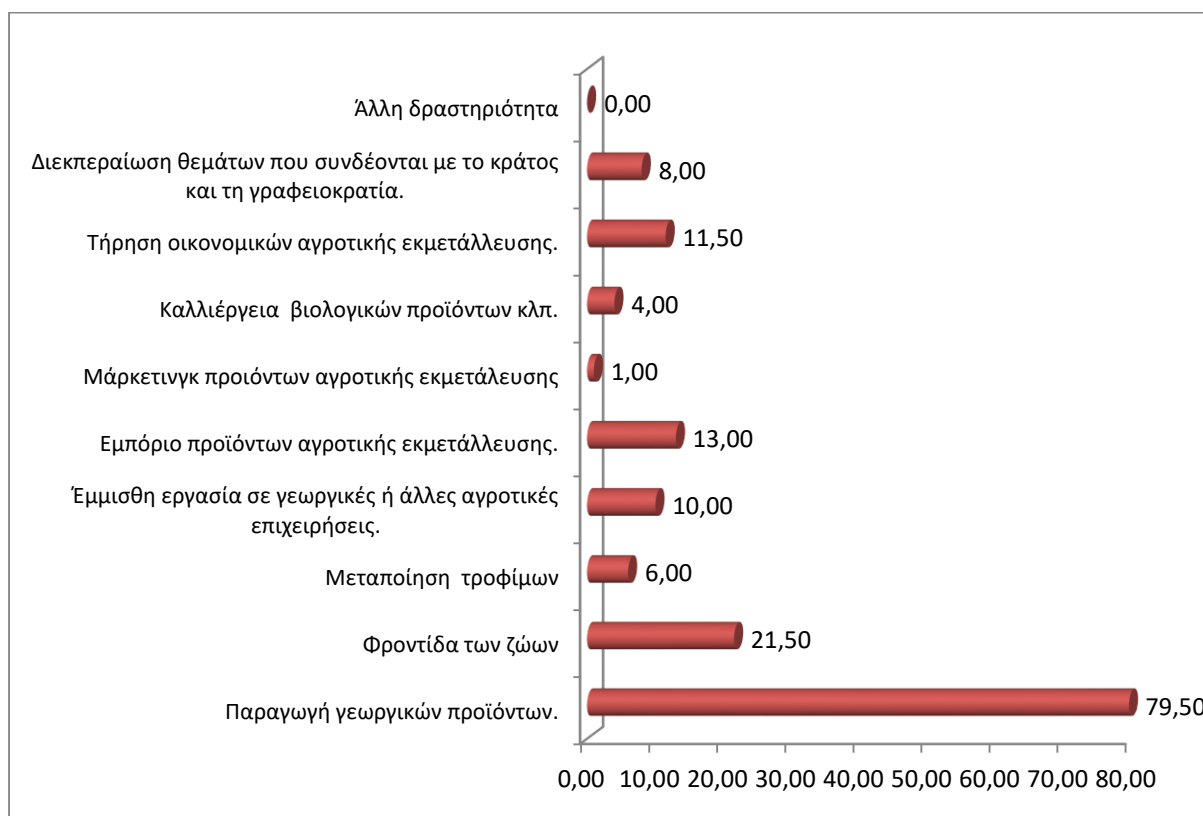
Το 79% του δείγματος ασχολείται με την παραγωγή γεωργικών προϊόντων. Δεύτερη, σε ποσοστό, δραστηριότητα είναι η φροντίδα των ζώων (20%). Στις υπόλοιπες δραστηριότητες οι αποκρίσεις δεν ξεπερνούν το 13%.

Με ποια από τις παρακάτω κατηγορίες γεωργικής δραστηριότητας ασχολείστε	Ποσοστό
Παραγωγή γεωργικών προϊόντων.	79,50
Φροντίδα των ζώων	21,50
Μεταποίηση τροφίμων	6,00

56

Έμμοσθη εργασία σε γεωργικές ή άλλες αγροτικές επιχειρήσεις.	10,00
Εμπόριο προϊόντων αγροτικής εκμετάλλευσης.	13,00
Μάρκετινγκ προϊόντων αγροτικής εκμετάλλευσης	1,00
Καλλιέργεια βιολογικών προϊόντων κλπ.	4,00
Τήρηση οικονομικών αγροτικής εκμετάλλευσης.	11,50
Διεκπεραίωση θεμάτων που συνδέονται με το κράτος και τη γραφειοκρατία.	8,00
Άλλη δραστηριότητα	0,00

Γράφημα 5. Δραστηριότητα

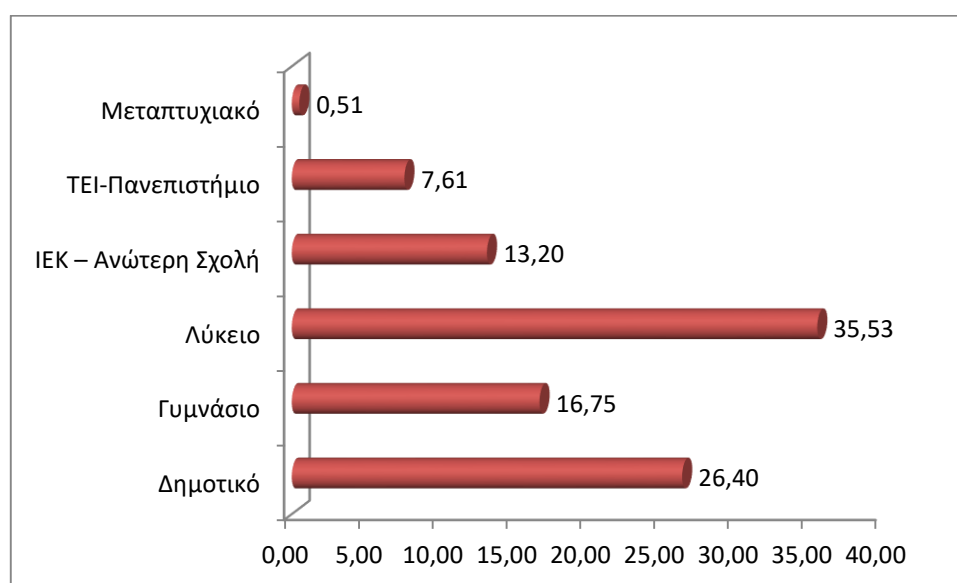

Αναφορικά με το εκπαιδευτικό προφίλ των αγροτισσών παρατηρούμε ότι μόλις το 20% του δείγματος διαθέτει μεταλυκειακή μόρφωση, ενώ αντίθετα το 26,4% είναι απόφοιτες πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Το μορφωτικό σας επίπεδο σε ποια από τις παρακάτω κατηγορίες ανήκει	Ποσοστό
Δημοτικό	26,40
Γυμνάσιο	16,75
Λύκειο	35,53
ΙΕΚ – Ανώτερη Σχολή	13,20
ΤΕΙ-Πανεπιστήμιο	7,61
Μεταπτυχιακό	0,51
Σύνολο	100,00

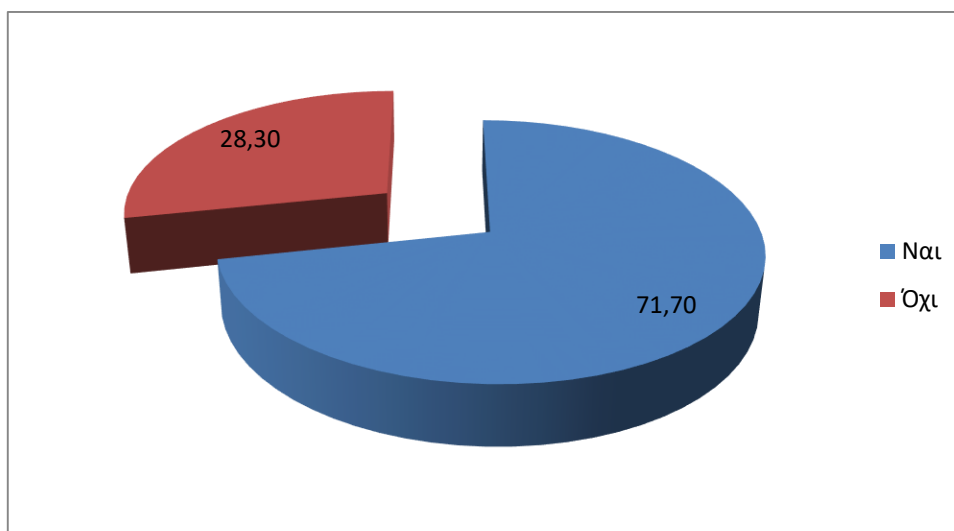
Γράφημα 6. Μορφωτικό προφίλ

Το 71,7% του δείγματος δήλωσε ότι διαθέτει προσωπική αγροτική ιδιοκτησία.

Διαθέτετε προσωπική αγροτική ιδιοκτησία	Ποσοστό
Ναι	71,70
Όχι	28,30
Σύνολο	100,00

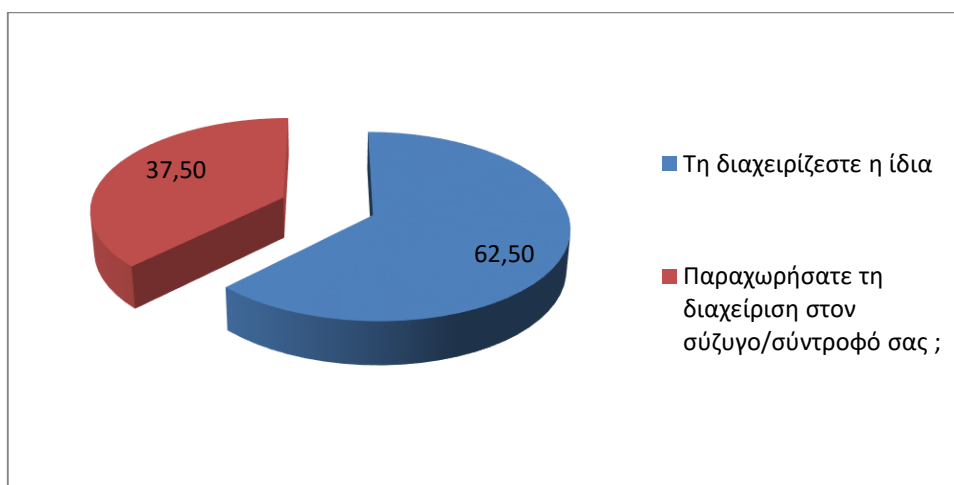
Γράφημα 7. Προσωπική περιουσία

Από τις αγρότισσες που δήλωσαν ότι διαθέτουν προσωπική αγροτική ιδιοκτησία το 62,5% την διαχειρίζεται η ίδια.

Εάν διαθέτετε αγροτική ιδιοκτησία,	Ποσοστό
Τη διαχειρίζεστε η ίδια	62,50
Παραχωρήσατε τη διαχείριση στον σύζυγο/σύντροφό σας ;	37,50
Σύνολο	100,00

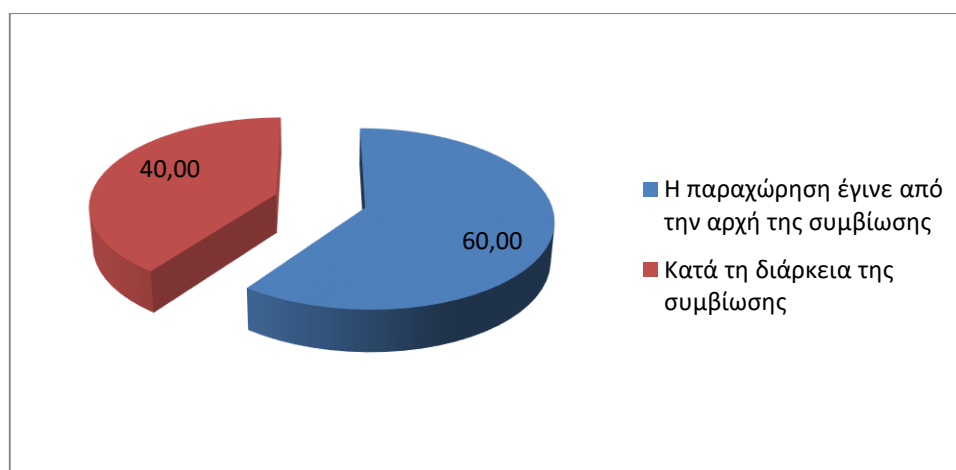
Γράφημα 8. Διαχείριση περιουσίας

Στην περίπτωση παραχώρησης της προσωπικής ιδιοκτησίας η παραχώρηση έγινε από την αρχή της συμβίωσης σε ποσοστό 60%.

Εάν παραχωρήσατε την ιδιοκτησία σας	Ποσοστό
Η παραχώρηση έγινε από την αρχή της συμβίωσης	60,00
Κατά τη διάρκεια της συμβίωσης	40,00
Σύνολο	100,00

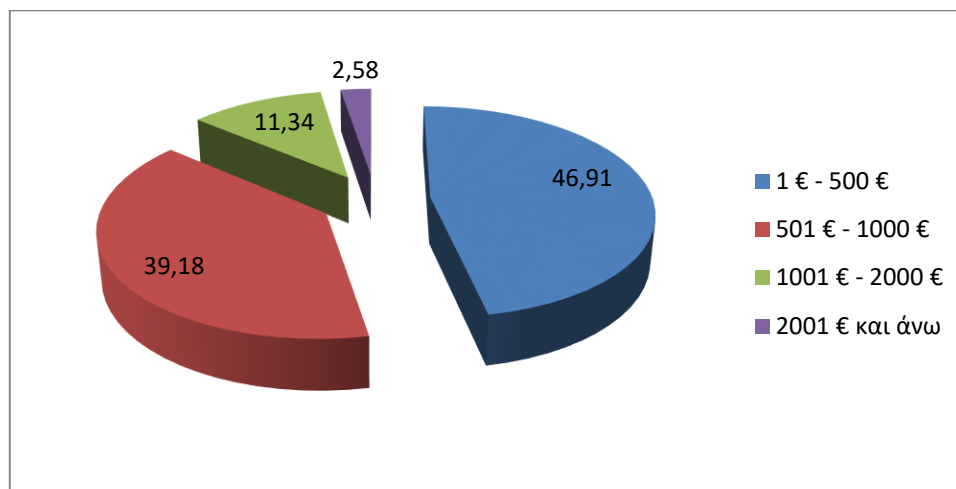
Γράφημα 9. Παραχώρηση περιουσίας

Η συντριπτική πλειονότητα του δείγματος διαθέτει μηνιαίο εισόδημα κάτω των 1000€. Μόλις το 14% ξεπερνά τα 1000 ευρώ μηνιαίως.

Σε ποια από τις παρακάτω κατηγορίες ανήκει το μηνιαίο καθαρό εισόδημα σας από την αγροτική σας εκμετάλλευση	Ποσοστό
1 € - 500 €	46,91
501 € - 1000 €	39,18
1001 € - 2000 €	11,34
2001 € και άνω	2,58
Σύνολο	100,00

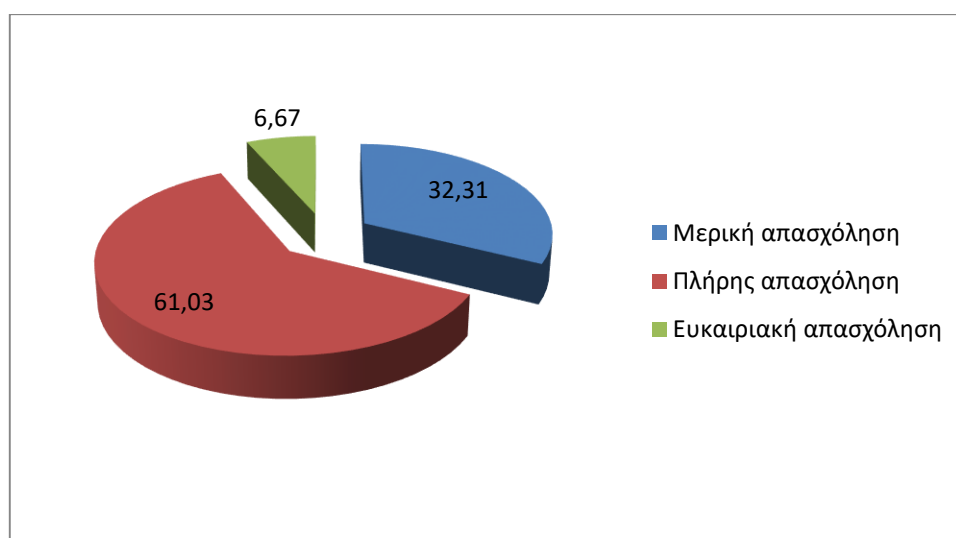
Γράφημα 10. Εισόδημα

Πλήρους απασχόλησης είναι οι αγροτικές δραστηριότητες για το 61,03% του δείγματος.

Είδος απασχόλησης	Ποσοστό
Μερική απασχόληση	32,31
Πλήρης απασχόληση	61,03
Ευκαιριακή απασχόληση	6,67
Σύνολο	100,00

Γράφημα 11. Απασχόληση

Ερωτήσεις Έκφρασης Γνώμης

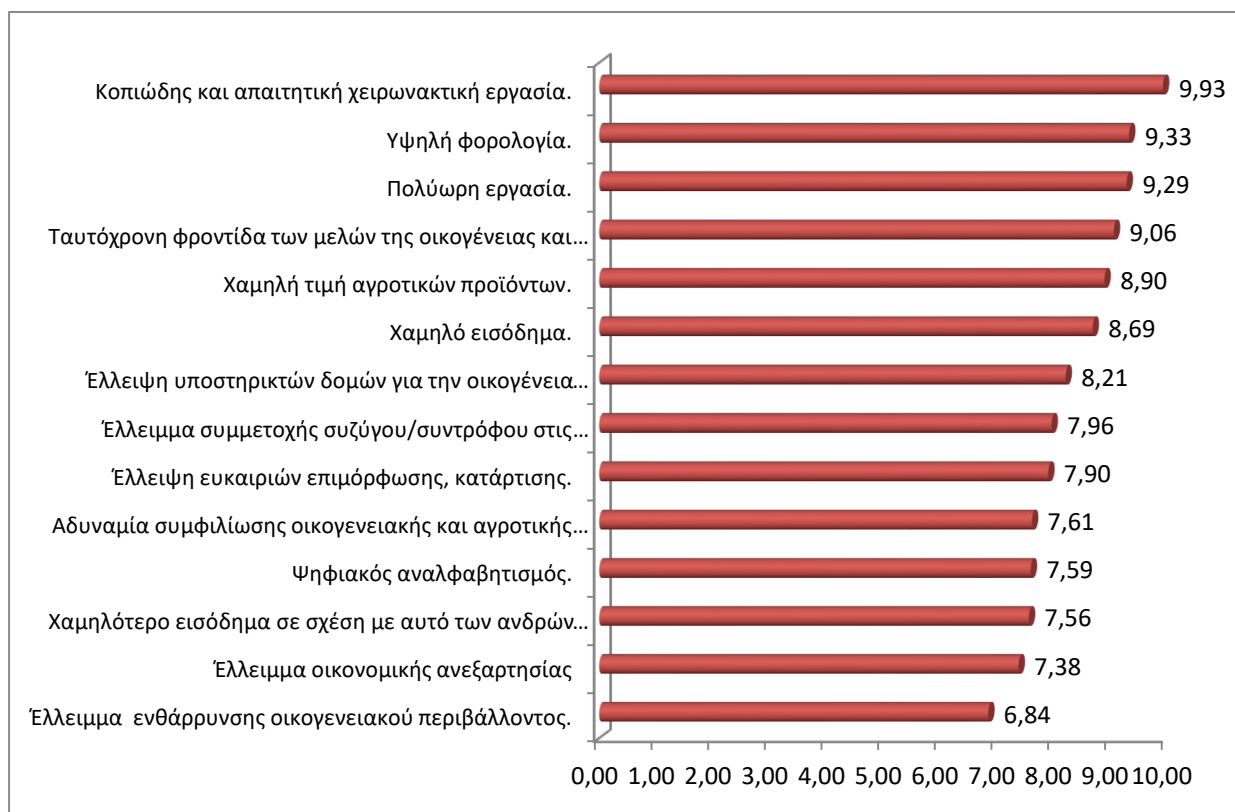
Α. Προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αγρότισσες

Το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι ελληνίδες αγρότισσες είναι η καθημερινή κοπιώδης και απαιτητική χειρονακτική εργασία (μέσος 9,93). Έπεται η υψηλή φορολογία που απομειώνει περαιτέρω το ήδη χαμηλό, βάση και των αποτελεσμάτων της προηγούμενης ενότητας, εισόδημα με την πολύωρη απασχόληση να αποτελεί την τρίτη επιλογή (μέσος 9,29). Στον αντίποδα στα χαμηλότερα επίπεδα της κλίμακας παρατηρούμε το έλλειμμα ενθάρρυνσης του οικογενειακού περιβάλλοντος (6,84), το έλλειμμα οικονομικής ανεξαρτησίας (7,38) και το χαμηλότερο εισόδημα σε σχέση με αυτό των ανδρών της οικογένειας (7,56).

Προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αγρότισσες	Μέσος
Χαμηλή τιμή αγροτικών προϊόντων.	8,90
Κοπιώδης και απαιτητική χειρονακτική εργασία.	9,93
Έλλειψη ευκαιριών επιμόρφωσης, κατάρτισης.	7,90
Ψηφιακός αναλφαβητισμός.	7,59
Αδυναμία συμφιλίωσης οικογενειακής και αγροτικής ενασχόλησης.	7,61
Έλλειμμα ενθάρρυνσης οικογενειακού περιβάλλοντος.	6,84
Έλλειμμα συμμετοχής συζύγου/συντρόφου στις ενδοοικογενειακές υποχρώσεις.	7,96
Έλλειψη υποστηρικτών δομών για την οικογένεια (βρεφικοί, παιδικοί σταθμοί και δομές υποστήριξης ηλικιωμένων).	8,21
Χαμηλό εισόδημα.	8,69
Χαμηλότερο εισόδημα σε σχέση με αυτό των ανδρών της οικογένειας.	7,56
Υψηλή φορολογία.	9,33
Πολύωρη εργασία.	9,29
Ταυτόχρονη φροντίδα των μελών της οικογένειας και του νοικοκυριού και αγροτικής ενασχόλησης.	9,06
Έλλειμμα οικονομικής ανεξαρτησίας	7,38

Γράφημα 12. Προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αγρότισσες

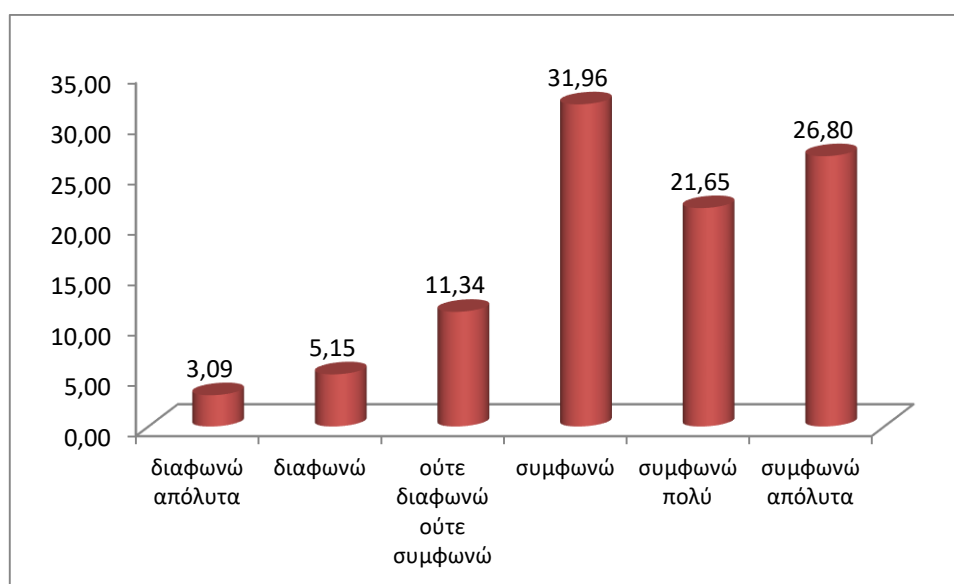

Στο ερώτημα κατά πόσον οι άνδρες αγρότες είναι αυτοί που τελικά συμμετέχουν κατά πλειοψηφία στην τοπική πολιτική ζωή, στην τοπική αυτοδιοίκηση, στους αγροτικούς συνεταιρισμούς, σε τοπικούς συλλόγους οποιουδήποτε είδους κλπ. και εξ αιτίας της περιορισμένης συμμετοχής τους στα καθήκοντα του νοικοκυριού η πλειοψηφία του δείγματος συμφωνεί, σε κάποιο βαθμό. Το 48% συμφωνεί είτε πολύ είτε απόλυτα.

Οι άντρες αγρότες είναι αυτοί που τελικά συμμετέχουν κατά πλειοψηφία στην τοπική πολιτική ζωή και την τοπική αυτοδιοίκηση, στους αγροτικούς συνεταιρισμούς, σε τοπικούς συλλόγους οποιουδήποτε είδους κλπ. και εξ αιτίας της περιορισμένης συμμετοχής τους στα καθήκοντα του νοικοκυριού	Ποσοστό
διαφωνώ απόλυτα	3,09

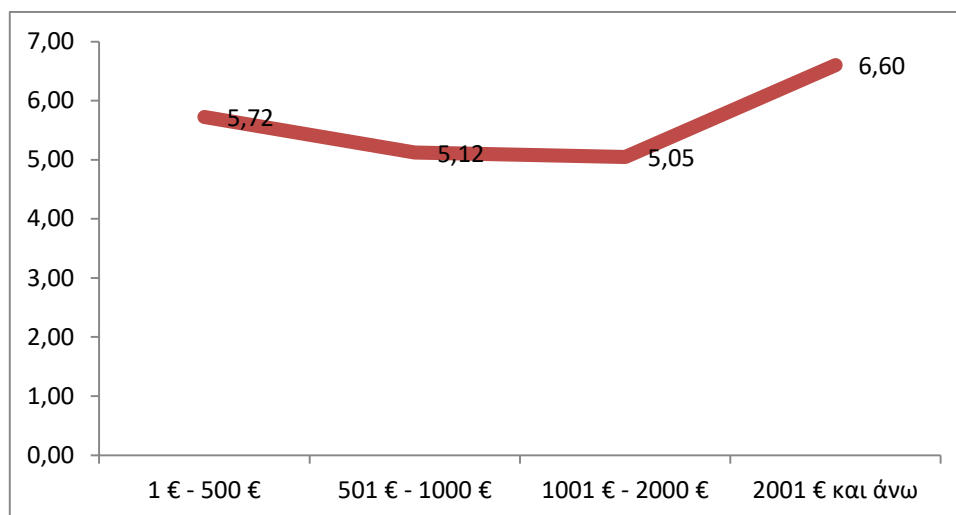
διαφωνώ	5,15
ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ	11,34
συμφωνώ	31,96
συμφωνώ πολύ	21,65
συμφωνώ απόλυτα	26,80
Σύνολο	100,00

Γράφημα 13. Οι άντρες αγρότες είναι αυτοί που τελικά συμμετέχουν κατά πλειοψηφία στην τοπική πολιτική ζωή και στην τοπική αυτοδιοίκηση, στους αγροτικούς συνεταιρισμούς, σε τοπικούς συλλόγους οποιουδήποτε είδους κλπ. και εξ αιτίας της περιορισμένης συμμετοχής τους στα καθήκοντα του νοικοκυριού

Στην συγκεκριμένη ερώτηση δεν παρατηρήθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές μελετώντας την επίδραση των δημογραφικών χαρακτηριστικών με εξαίρεση το εισόδημα. Συγκεκριμένα αγρότισσες με υψηλότερα ή χαμηλότερα μηνιαία εισοδήματα τείνουν περισσότερο προς την απόκριση «συμφωνώ απόλυτα» σε σύγκριση με τα μεσαία εισοδηματικά στρώματα ($F=4.681, p<0.005$).

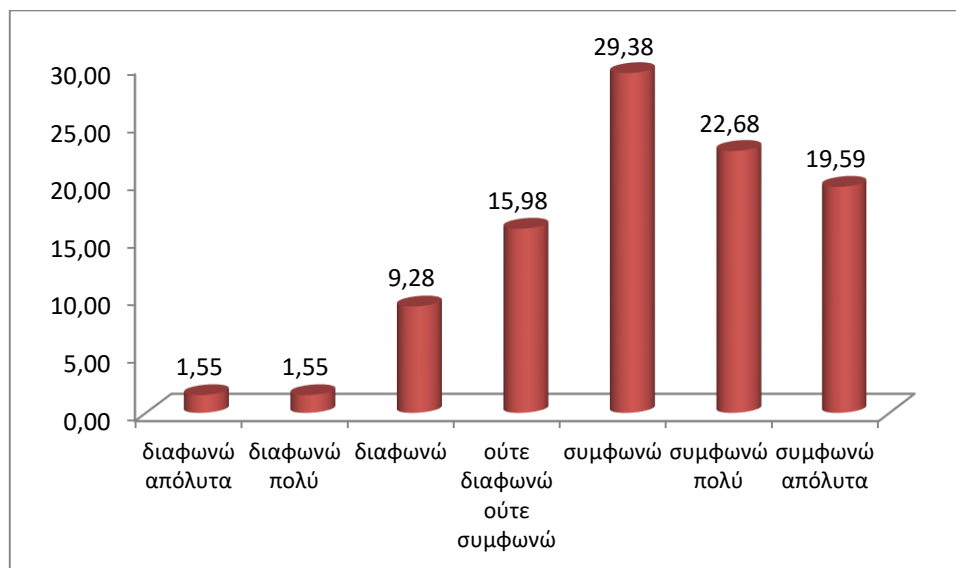
Γράφημα 14. Επίδραση μηνιαίου εισοδήματος

Αντίστοιχα είναι τα αποτελέσματα σχετικά με την άποψη των αγροτισσών για το μεγαλύτερο όφελος που λαμβάνουν οι άνδρες αγρότες από τα προγράμματα γεωργικής εκπαίδευσης. Το 72% του δείγματος συμφωνεί με τη συγκεκριμένη άποψη ενώ το ποσοστό που δηλώνει ότι συμφωνεί πολύ ή απόλυτα να ανέρχεται σε 42,27%.

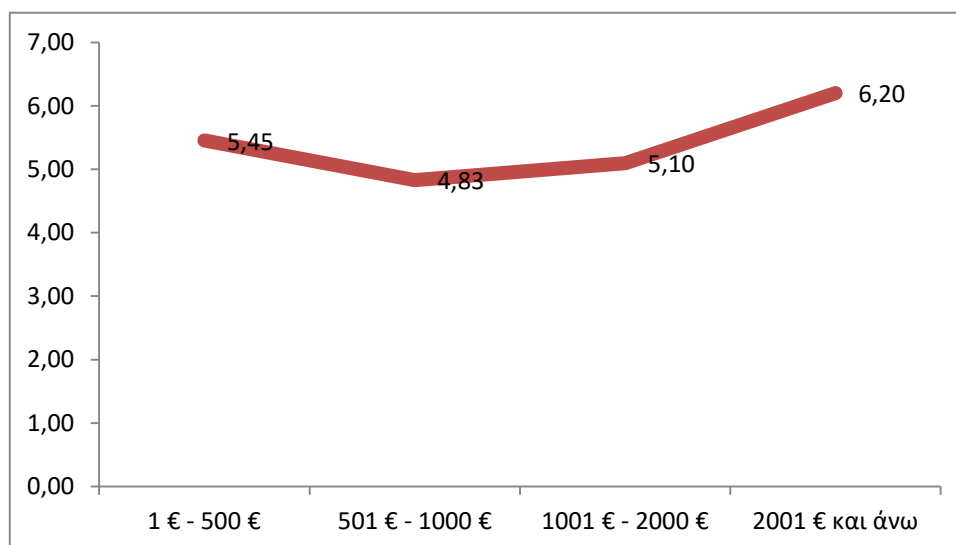
Οι άντρες ωφελούνται περισσότερο από προγράμματα γεωργικής εκπαίδευσης	Ποσοστό
διαφωνώ απόλυτα	1,55
διαφωνώ πολύ	1,55
διαφωνώ	9,28
ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ	15,98
συμφωνώ	29,38
συμφωνώ πολύ	22,68
συμφωνώ απόλυτα	19,59
Σύνολο	100,00

Γράφημα 15. Οι άντρες ωφελούνται περισσότερο από προγράμματα γεωργικής εκπαίδευσης

Όπως και στην προηγούμενη ερώτηση οι αγρότισσες με τα υψηλότερα ή χαμηλότερα εισοδήματα τείνουν περισσότερο προς την απόκριση «συμφωνώ απόλυτα». Αντίθετα η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση και το μορφωτικό επίπεδο δεν επηρεάζουν στατιστικά την άποψη των αγροτισσών.

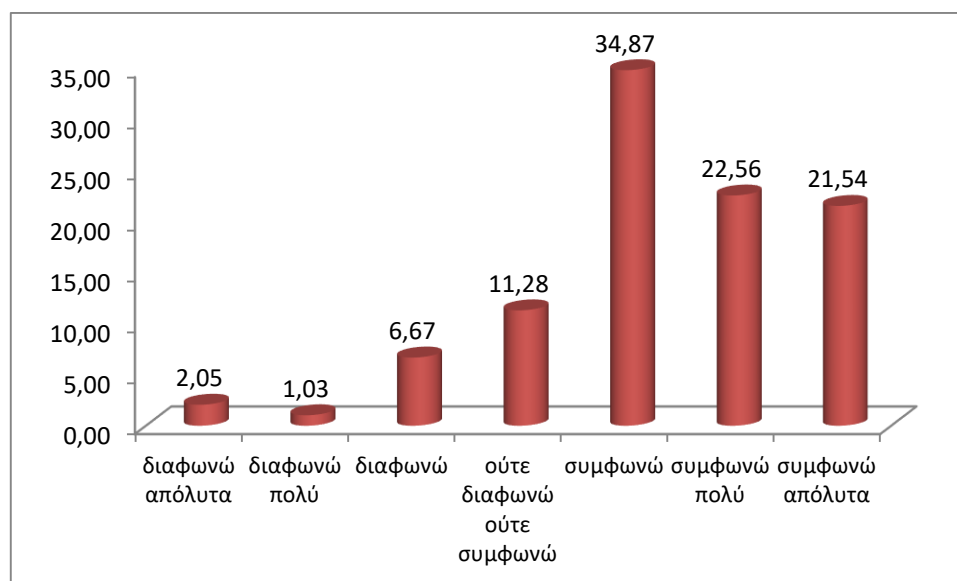
Γράφημα 16. Επίδραση μηνιαίου εισοδήματος

Το έλλειμμα συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων όσον αφορά την οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση και ιδιαίτερα τη διάθεση και την τιμή των προϊόντων που παράγονται στο πλαίσιο της, επεσήμαναν οι ερωτώμενες αγρότισσες. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας 78,97% του δείγματος δήλωσε συμφωνώ σε κάποιο επίπεδο της κλίμακας Linkert.

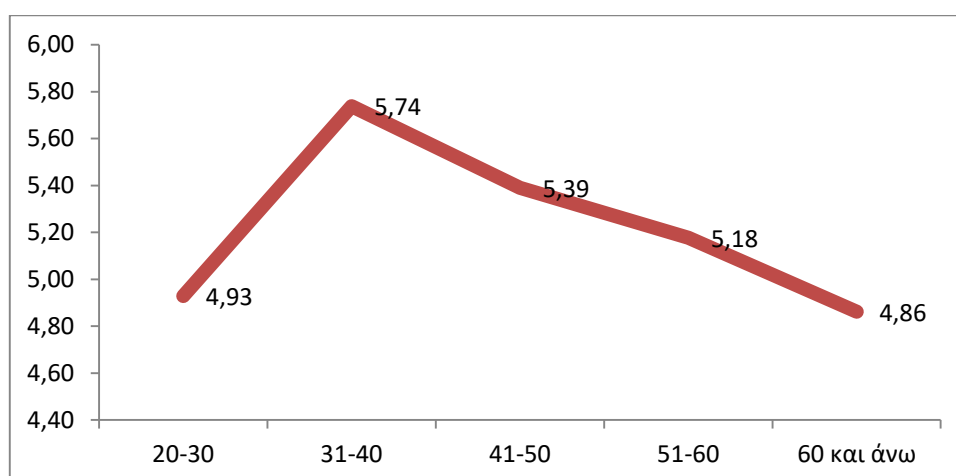
Οι άντρες συμμετέχουν ενεργέστερα στην διαδικασία λήψης γεωργικών αποφάσεων που αφορούν την οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση και ιδιαίτερα τη διάθεση και την τιμή των προϊόντων που παράγονται στο πλαίσιο της	Ποσοστό
διαφωνώ απόλυτα	2,05
διαφωνώ πολύ	1,03
διαφωνώ	6,67
ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ	11,28
συμφωνώ	34,87
συμφωνώ πολύ	22,56
συμφωνώ απόλυτα	21,54
Σύνολο	100,00

Γράφημα 17. Οι άντρες συμμετέχουν ενεργέστερα στην διαδικασία λήψης γεωργικών αποφάσεων που αφορούν την οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση και ιδιαίτερα τη διάθεση και την τιμή των προϊόντων που παράγονται στο πλαίσιο της

στατιστικά σημαντικές διαφορές παρατηρήθηκαν μελετώντας την επίδραση της ηλικίας ($f=2.391$, $p<0.05$). Συγκεκριμένα, ερωτώμενες μεταξύ 30 και 50 ετών είχαν σαφώς μεγαλύτερη τάση προς την απόκριση «συμφωνώ απόλυτα» σε σχέση με το υπόλοιπο του δείγματος. Στην περίπτωση του εισοδήματος, της οικογενειακής κατάστασης και του επιπέδου μόρφωσης δεν παρατηρήθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές.

Γράφημα 18. Επίδραση ηλικίας

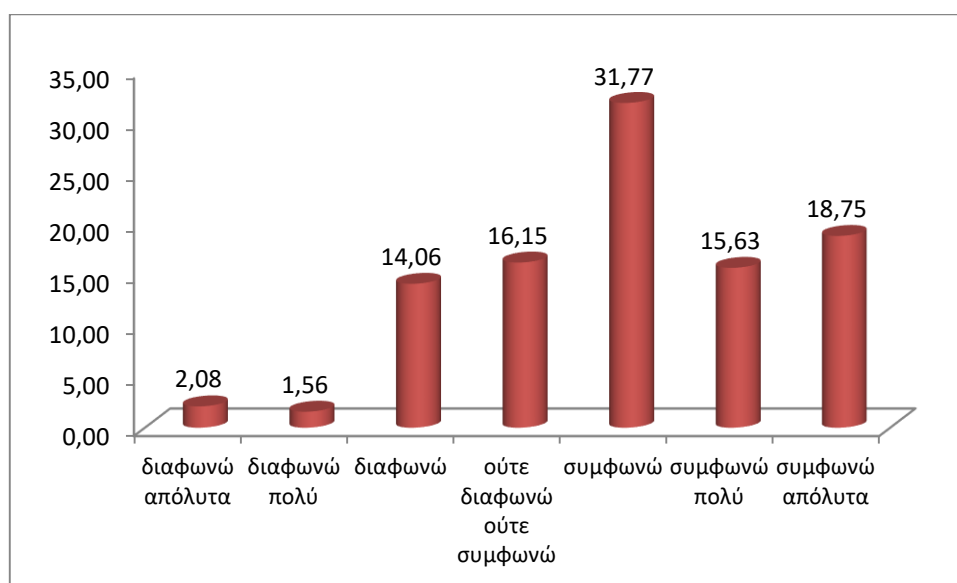
Σε πλήρη ταύτιση με τα προηγούμενα ερωτήματα οι αγρότισσες θεωρούν ότι έχουν δευτερεύοντα λόγο στην οικογενειακή εκμετάλλευση ακόμη και αν χαρακτηρίζονται ως αρχηγοί για φορολογικούς, ασφαλιστικούς και άλλους λόγους.

Οι αγρότισσες συνήθως, αν και ορισμένες φορές χαρακτηρίζονται ως αρχηγοί της εκμετάλλευσης για φορολογικούς, ασφαλιστικούς και άλλους λόγους, στην ουσία έχουν συμβουλευτικό και όχι αποφασιστικό ρόλο στις αποφάσεις, που παίρνονται και αφορούν την οικογενειακή εκμετάλλευση	Ποσοστό
διαφωνώ απόλυτα	2,08
διαφωνώ πολύ	1,56
διαφωνώ	14,06
ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ	16,15
συμφωνώ	31,77

συμφωνώ πολύ	15,63
συμφωνώ απόλυτα	18,75
Σύνολο	100,00

Γράφημα 19. Οι αγρότισσες συνήθως, αν και ορισμένες φορές χαρακτηρίζονται ως αρχηγοί της εκμετάλλευσης για φορολογικούς, ασφαλιστικούς και άλλους λόγους, στην ουσία έχουν συμβουλευτικό και όχι αποφασιστικό ρόλο στις αποφάσεις, που παίρνονται και αφορούν την οικογενειακή εκμετάλλευση

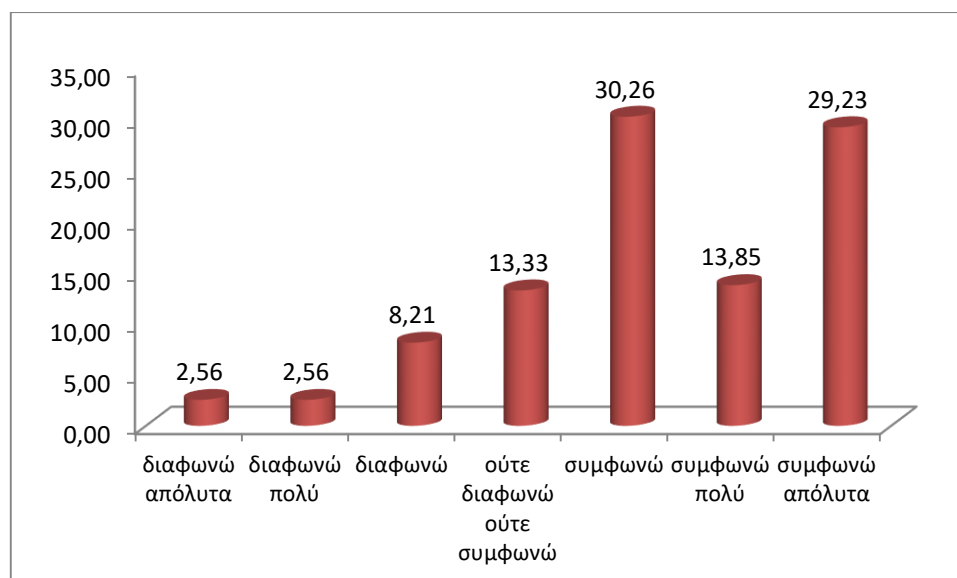

Στο συγκεκριμένο ερώτημα τα δημογραφικά χαρακτηριστικά δεν επηρεάζουν τις αποκρίσεις των υποκειμένων. Δεν παρατηρήθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές είτε ως προς το εισόδημα, την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση ή το επίπεδο μόρφωσης.

Σύμφωνα με την άποψη των αγροτισσών η αγροτική οικονομία αποτελεί ανδροκρατούμενο χώρο. Συγκεκριμένα το 30,26% συμφωνεί με τη συγκεκριμένη άποψη, το 13,85% συμφωνεί πολύ, ενώ το 29,23% συμφωνεί απόλυτα.

Η αγροτική οικονομία αποτελεί ακόμα ανδροκρατούμενο χώρο	Ποσοστό
διαφωνώ απόλυτα	2,56
διαφωνώ πολύ	2,56
διαφωνώ	8,21
ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ	13,33
συμφωνώ	30,26
συμφωνώ πολύ	13,85
συμφωνώ απόλυτα	29,23
Σύνολο	100,00

Γράφημα 20. Η αγροτική οικονομία αποτελεί ακόμα ανδροκρατούμενο χώρο

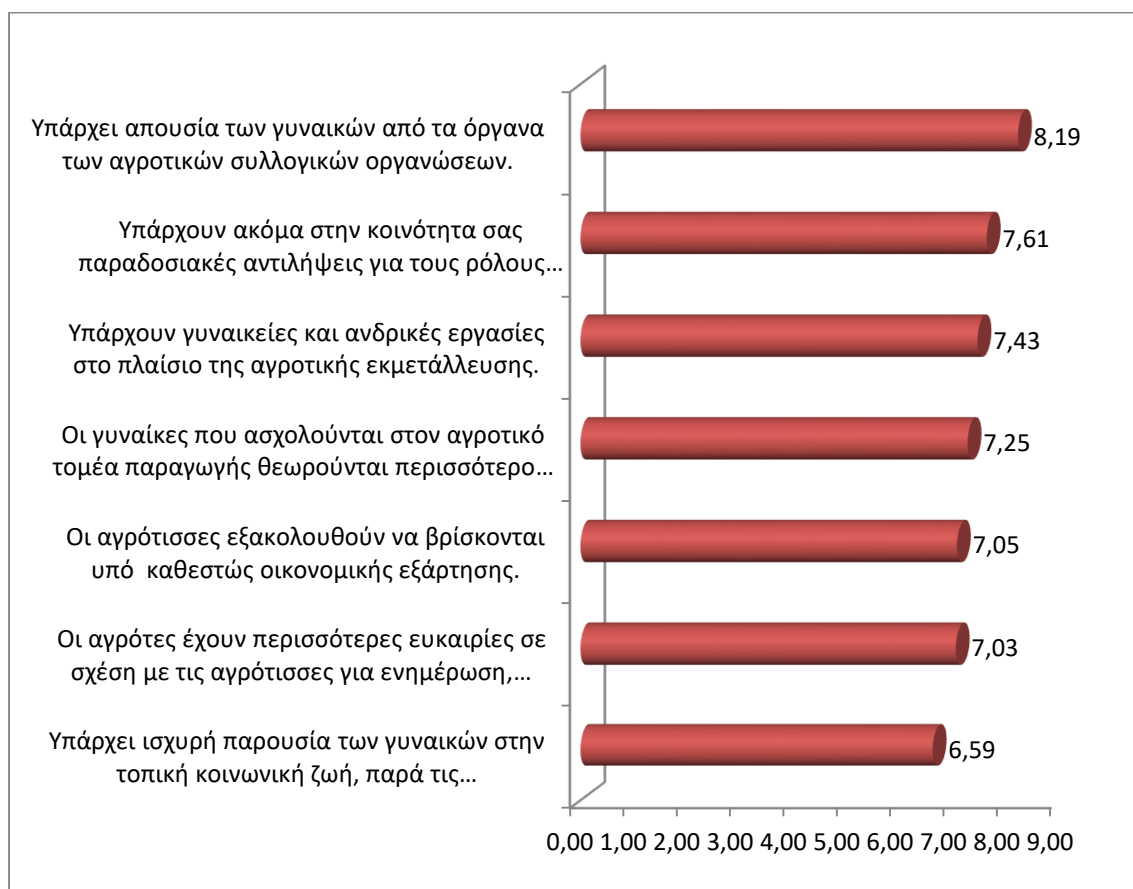
Καθολική είναι η συμφωνία των αγροτισσών καθώς δεν παρατηρήθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των διαφορετικών κατηγοριών βάση εισοδήματος, οικογενειακής κατάστασης, μόρφωσης ή ηλικίας.

Όσον αφορά την υπεροχή των ανδρών στην γεωργική οικονομία οι ερωτηθείσες θεωρούν πρωτίστως, ότι υπάρχει απουσία των γυναικών από τα όργανα των αγροτικών συλλογικών οργανώσεων (μέσος 8,19), υπάρχουν ακόμη στην κοινότητα παραδοσιακές αντιλήψεις για τους ρόλους των ανδρών και γυναικών στην οικογένεια

και την κοινωνία (μέσος 7,61) και ότι υπάρχουν γυναικείες και ανδρικές εργασίες στο πλαίσιο της αγροτικής εκμετάλλευσης (μέσος 7,43). Αντίθετα δεν συμφωνούν με την άποψη ότι, παρά τις προκαταλήψεις και τις αναχρονιστικές αντιλήψεις που εξακολουθούν σε ένα βαθμό να ισχύουν στις αγροτικές κοινωνίες υπάρχει ισχυρή παρουσία των γυναικών στην τοπική κοινωνική ζωή, (μέσος 6,59).

Υπεροχή των ανδρών στο χώρο της γεωργίας	Μέσος
Υπάρχουν γυναικείες και ανδρικές εργασίες στο πλαίσιο της αγροτικής εκμετάλλευσης.	7,43
Υπάρχουν ακόμα στην κοινότητα σας παραδοσιακές αντιλήψεις για τους ρόλους των ανδρών και γυναικών στην οικογένεια και την κοινωνία.	7,61
Οι αγρότες έχουν περισσότερες ευκαιρίες σε σχέση με τις αγρότισσες για ενημέρωση, επιμόρφωση, κατάρτιση και δημόσια δράση.	7,03
Οι αγρότισσες εξακολουθούν να βρίσκονται υπό καθεστώς οικονομικής εξάρτησης.	7,05
Υπάρχει απουσία των γυναικών από τα όργανα των αγροτικών συλλογικών οργανώσεων.	8,19
Υπάρχει ισχυρή παρουσία των γυναικών στην τοπική κοινωνική ζωή, παρά τις προκαταλήψεις και τις αναχρονιστικές αντιλήψεις που εξακολουθούν σε ένα βαθμό να ισχύουν στις αγροτικές κοινωνίες.	6,59
Οι γυναίκες που ασχολούνται στον αγροτικό τομέα παραγωγής θεωρούνται περισσότερο ως συμβοηθούσα μέλη της οικογενειακής εκμετάλλευσης και λιγότερο ως επαγγελματίες αγρότισσες.	7,25

Γράφημα 21. Υπεροχή των ανδρών στο χώρο της γεωργίας

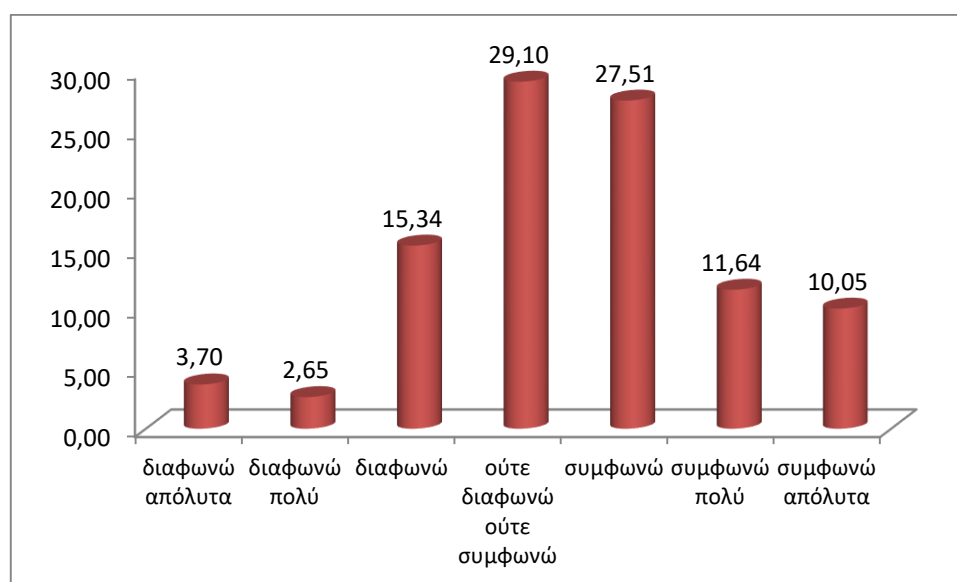
Β. Προοπτικές δραστηριοποίησης γυναικών στο πεδίο της αγροτικής οικονομίας

Παρά την σχετικά υποβαθμισμένη, βάση και των προηγούμενων ευρημάτων, συμμετοχή των αγροτισσών στην οικογενειακή αγροτική οικονομία οι ερωτώμενες συμφωνούν ότι διαμορφώνονται σήμερα σημαντικότερες προοπτικές στο επάγγελμα των αγροτισσών, το οποίο μπορεί να δώσει λύση στο πρόβλημα της ανεργίας των γυναικών, ιδιαίτερα δε των νέων. Οι θετικές αποκρίσεις ανήλθαν στο 50% του δείγματος.

Διαμορφώνονται σήμερα σημαντικές προοπτικές στο επάγγελμα των αγροτισσών, το οποίο μπορεί να δώσει λύση στο πρόβλημα της ανεργίας των γυναικών, ιδιαίτερα νέων γυναικών	Ποσοστό
διαφωνώ απόλυτα	3,70
διαφωνώ πολύ	2,65

διαφωνώ	15,34
ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ	29,10
συμφωνώ	27,51
συμφωνώ πολύ	11,64
συμφωνώ απόλυτα	10,05
Σύνολο	100,00

Γράφημα 22. Διαμορφώνονται σήμερα σημαντικές προοπτικές στο επάγγελμα των αγροτισσών, το οποίο μπορεί να δώσει λύση στο πρόβλημα της ανεργίας των γυναικών, ιδιαίτερα νέων

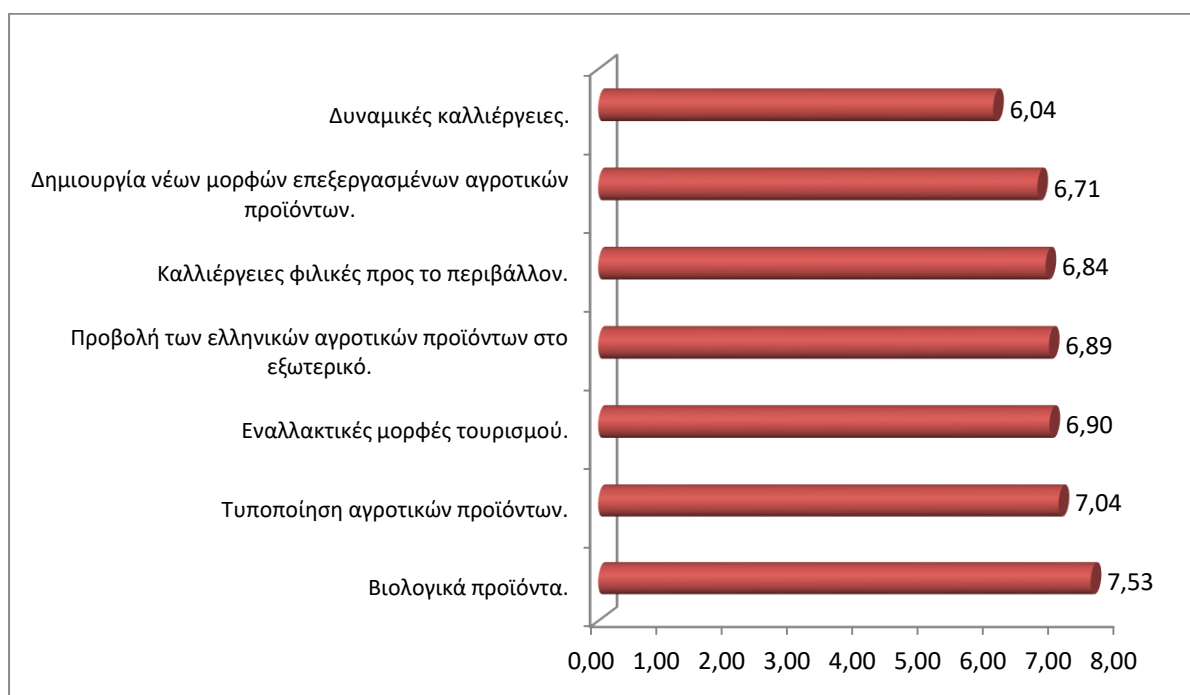

Τα βιολογικά προϊόντα αποτελούν τη σημαντικότερη, νέας μορφής γεωργικής παραγωγής, δυνατότητα για τις αγρότισσες (μέσος 7,53). Ακολουθεί η μεταβολή στην τυποποίηση των αγροτικών προϊόντων (7,04), αλλά και οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού (6,9). Οι δυναμικές καλλιέργειες έλαβαν την τελευταία θέση της κλίμακας (6,04).

Δυνατότητες που προσφέρονται στις αγρότισσες σχετικά με τις νέες μορφές γεωργικής παραγωγής και επιχειρηματικότητας	Μέσος
Βιολογικά προϊόντα.	7,53
Καλλιέργειες φιλικές προς το περιβάλλον.	6,84

Δυναμικές καλλιέργειες.	6,04
Εναλλακτικές μορφές τουρισμού.	6,90
Τυποποίηση αγροτικών προϊόντων.	7,04
Προβολή των ελληνικών αγροτικών προϊόντων στο εξωτερικό.	6,89
Δημιουργία νέων μορφών επεξεργασμένων αγροτικών προϊόντων.	6,71

Γράφημα 23. Δυνατότητες που προσφέρονται στις αγρότισσες σχετικά με τις νέες μορφές γεωργικής παραγωγής και επιχειρηματικότητας

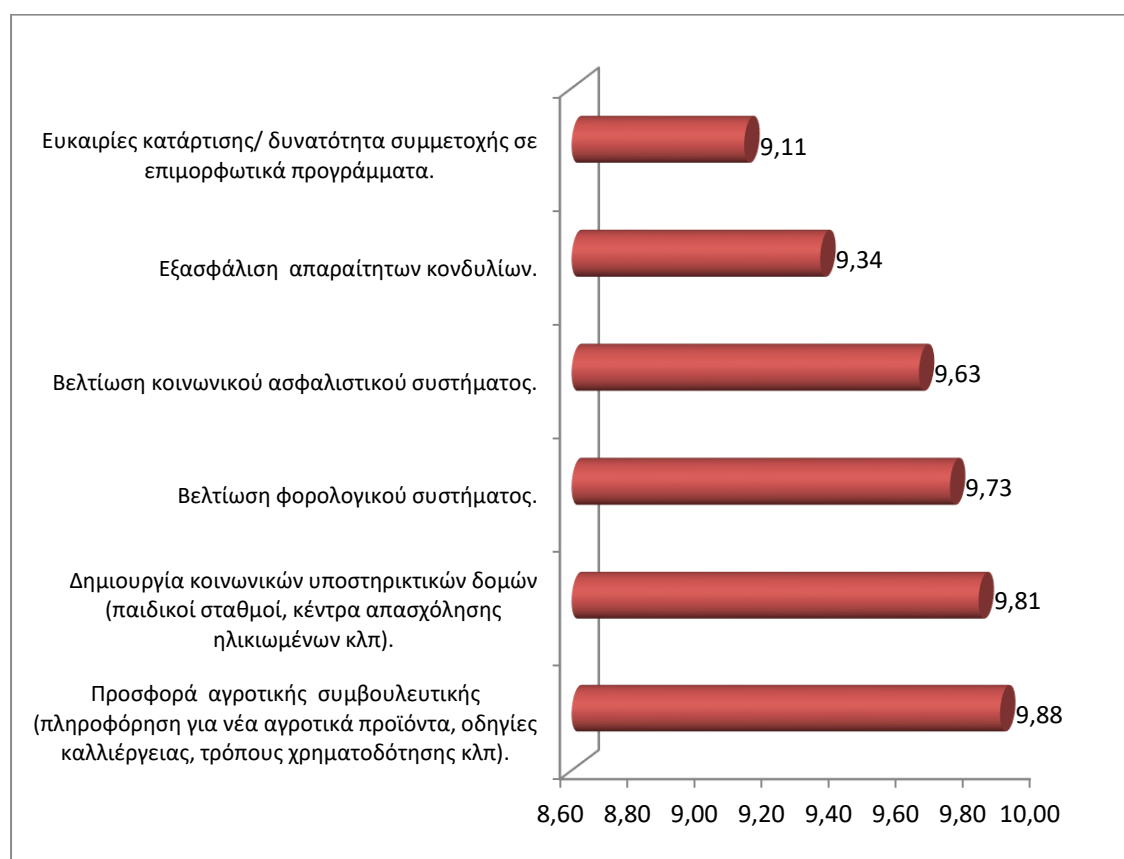
Όσον αφορά τις ενέργειες που χρειάζεται να κάνει η Πολιτεία για την ενίσχυση της ενασχόλησης των αγροτισσών με τη βιολογική καλλιέργεια οι ερωτώμενες δίνουν άμεση προτεραιότητα στην προσφορά περαιτέρω αγροτικής συμβουλευτικής (9,88) και στην δημιουργία κοινωνικών υποστηρικτικών δομών (9,81). Με μικρή διαφορά έπεται η βελτίωση του φορολογικού συστήματος (9,73). Στην τελευταία θέση της κατάταξης βρέθηκαν οι περισσότερες ευκαιρίες κατάρτισης/συμμετοχής σε επιμορφωτικά προγράμματα (9,11). Στο

σύνολο των κριτηρίων ο μέσος όρος κυμάνθηκε άνω του 9, γεγονός που υποδεικνύει την ανάγκη για ενεργοποίηση της Πολιτείας προς όλες τις κατευθύνεις.

Ενέργειες που χρειάζεται να κάνει η Πολιτεία για την ενίσχυση της ενασχόλησης των αγροτισσών με τη βιολογική καλλιέργεια.	Μέσος
Εξασφάλιση απαραίτητων κονδυλίων.	9,34
Ευκαιρίες κατάρτισης/ δυνατότητα συμμετοχής σε επιμορφωτικά προγράμματα.	9,11
Προσφορά αγροτικής συμβουλευτικής (πληροφόρηση για νέα αγροτικά προϊόντα, οδηγίες καλλιέργειας, τρόπους χρηματοδότησης κλπ).	9,88
Δημιουργία κοινωνικών υποστηρικτικών δομών (παιδικοί σταθμοί, κέντρα απασχόλησης ηλικιωμένων κλπ).	9,81
Βελτίωση κοινωνικού ασφαλιστικού συστήματος.	9,63
Βελτίωση φορολογικού συστήματος.	9,73

Γράφημα 24. Ενέργειες που χρειάζεται να κάνει η Πολιτεία για την ενίσχυση της ενασχόλησης των αγροτισσών με τη βιολογική καλλιέργεια.

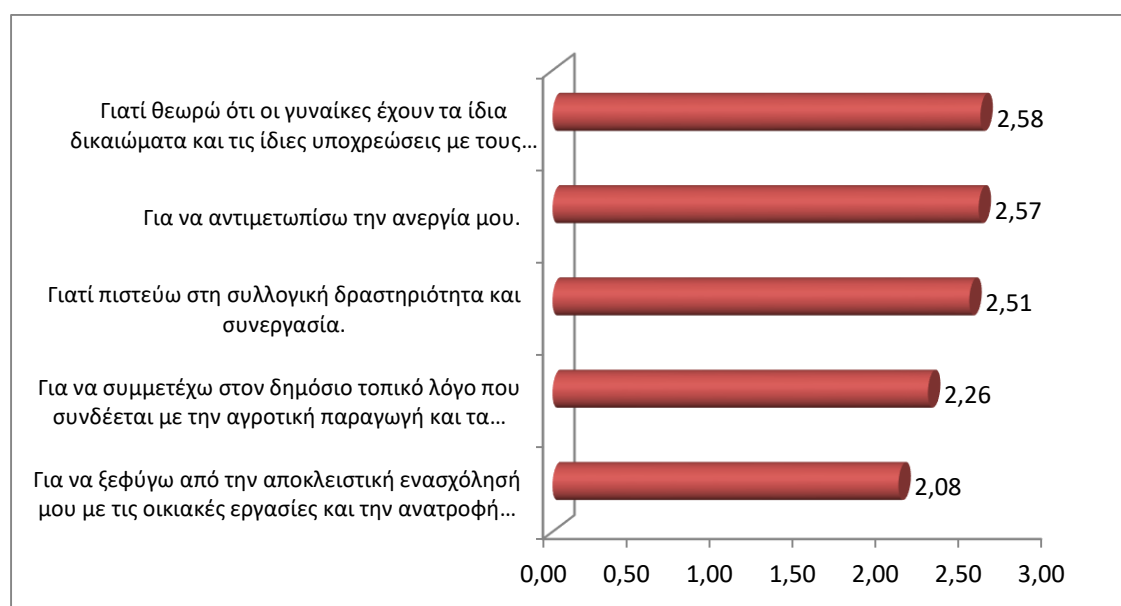

Γ. Γυναικείοι Αγροτουριστικοί Συνεταιρισμοί

Όσον αφορά τους λόγους συμμετοχής σε γυναικείους αγροτικούς συνεταιρισμούς πρωταρχικός παράγοντας αποτελεί η πεποίθηση ότι οι γυναίκες έχουν τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες υποχρεώσεις με τους άνδρες στο συνεταιρίζεσθαι (2,58). Ακολουθεί η αντιμετώπιση της ανεργίας (2,57) και η εμπιστοσύνη στη συλλογική δραστηριότητα και συνεργασία (2,51). Αντίθετα η αποφυγή της αποκλειστικής ενασχόλησής με τις οικιακές εργασίες και την ανατροφή των παιδιών έλαβε την τελευταία θέση της κατάταξης (2,08).

Γυναικείοι Αγροτουριστικοί Συνεταιρισμοί	Μέσος
Για να αποκτήσω εισόδημα/ για να βελτιώσω το εισόδημά μου.	2,70
Για να ξεφύγω από την αποκλειστική ενασχόλησή μου με τις οικιακές εργασίες και την ανατροφή των παιδιών.	2,08
Για να αντιμετωπίσω την ανεργία μου.	2,57
Γιατί πιστεύω στη συλλογική δραστηριότητα και συνεργασία.	2,51
Γιατί θεωρώ ότι οι γυναίκες έχουν τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες υποχρεώσεις με τους άνδρες στο συνεταιρίζεσθαι.	2,58
Για να συμμετέχω στον δημόσιο τοπικό λόγο που συνδέεται με την αγροτική παραγωγή και τα προϊόντα της και να επηρεάζω τη λήψη των αποφάσεων σχετικά, γιατί αφορούν και μένα.	2,26

Γράφημα 25. Γυναικείοι Αγροτουριστικοί Συνεταιρισμοί

3. Δεδομένα Ημιδομημένης Συνέντευξης

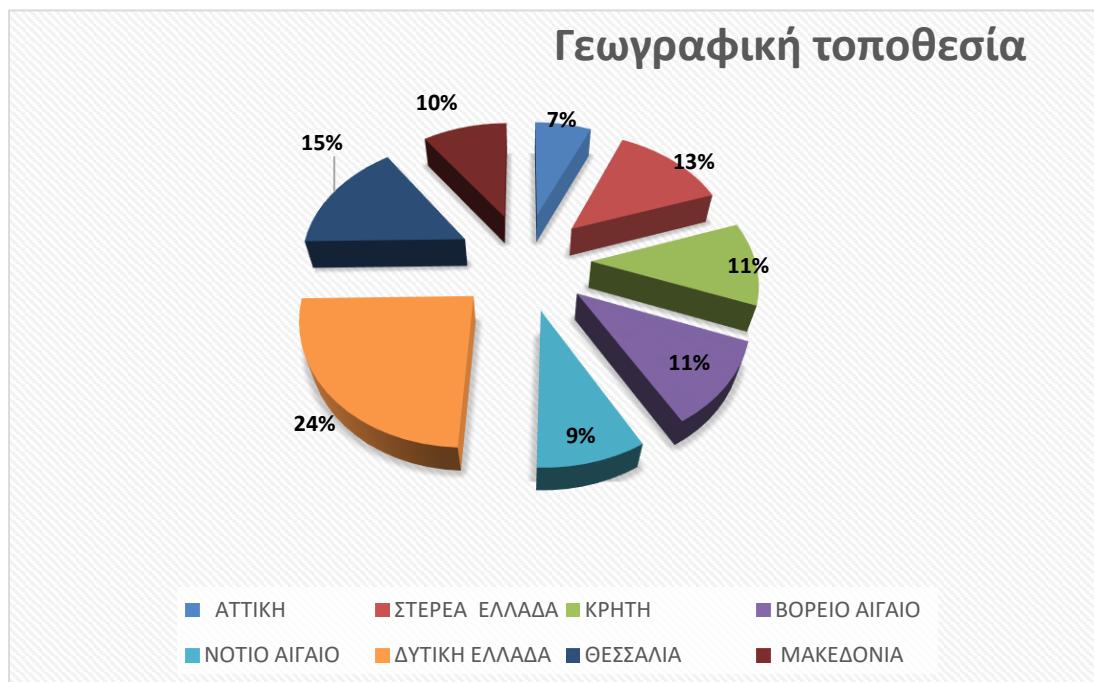
Η ερευνητική διαδικασία των 91 ημιδομημένων συνεντεύξεων πραγματοποιήθηκε στο διάστημα Αυγούστου- Νοεμβρίου 2017. Κατά τη διάρκειά της προσέφερε στις αγρότισσες την ευκαιρία συνειδητού αναστοχασμού σχετικά με το επάγγελμα τους, τις συνθήκες εργασίας τους, τον τρόπο που προσεγγίζουν τόσο την αγροτική εκμετάλλευση όσο και το νοικοκυριό τους, τις σχέσεις τους με τα άρρενα μέλη των οικογενειών τους και κυρίως με τους συζύγους/συντρόφους τους, όπως και τις σχέσεις ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας της ζωής στο περιβάλλον της εν πολλοίς πατριαρχικής ελληνικής αγροτικής υπαίθρου. Η ημιδομημένη συνέντευξη που χρησιμοποιήθηκε για τις ανάγκες της έρευνας αποτελείται από ερωτήσεις τόσο κλειστού τύπου όσο και ανοικτού. Ειδικότερα, σε ότι αφορά στις πρώτες οφείλουμε από την αρχή να επισημάνουμε τη σύγκλιση των απαντήσεων με αυτές του ποσοτικού εργαλείου που προκύπτει από τη σύγκριση.

Συγκεκριμένα:

A. Κλειστές ερωτήσεις

Γενικά χαρακτηριστικά δείγματος

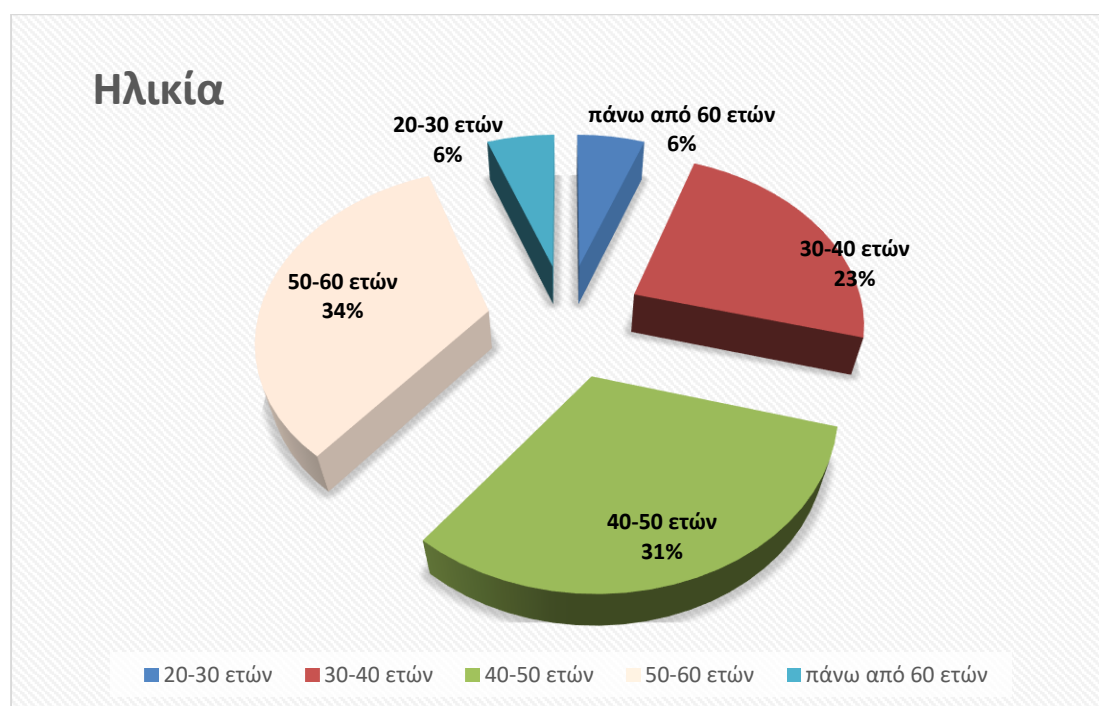
Στην πρώτη ενότητα της ημιδομημένης συνέντευξης (ερωτήσεις 4.2, ειδικότερα από 4.2.1 από έως 4.2.6.) αντλήθηκαν πληροφορίες σχετικά με το φύλο, την ηλικία, τον τόπο κατοικίας και την οικογενειακή κατάσταση των υποκειμένων της έρευνας, δηλαδή τα δημογραφικά χαρακτηριστικά τους, το μορφωτικό τους επίπεδο και την ηλικία έναρξης της γεωργικής ενασχόλησης. Στο 1ο γράφημα καταγράφεται η γεωγραφική τοποθεσία των υποκειμένων της έρευνας. Το 10% των αγροτισσών κατοικούν στην Κεντρική Μακεδονία, το 7% στην Αττική, το 13% στη Στερεά Ελλάδα, το 11% στην Κρήτη, το 11% στο Νότιο Αιγαίο, το 9% στο Βόρειο Αιγαίο, το 24% στη Δυτική Ελλάδα και το 15% στη Θεσσαλία.

1ο Γράφημα Γεωγραφική τοποθεσία

Ηλικία

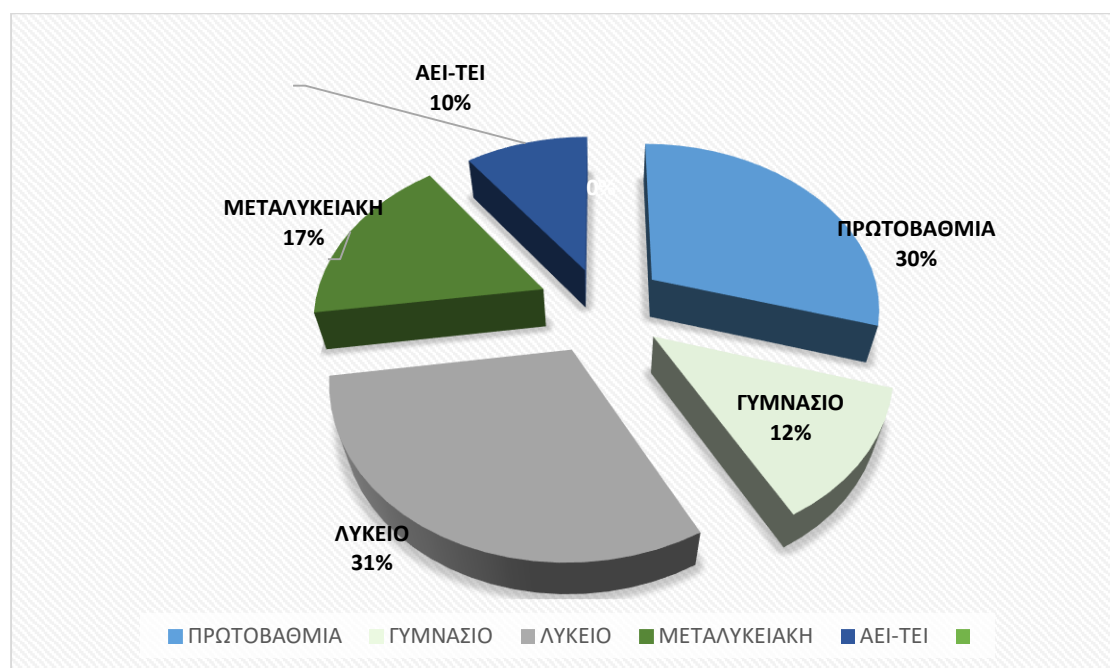
Στην πρώτη ενότητα της ποιοτικής έρευνας αποτυπώνονται τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος. Στο 2^ο γράφημα παρατηρείται ότι το 23% των ερωτώμενων γυναικών έχει ηλικία 30-40. Η πλειονότητα του δείγματος, δηλαδή το 31% αγροτισσών που συμμετείχαν στην έρευνα, βρίσκεται στην ηλικία των 40-50 ετών, το 34% έχει ηλικία 50-60 και το 6% έχει ηλικία 20-30 και 50-60. Τα προαναφερθέντα στοιχεία επιβεβαιώνουν ότι γυναικείος αγροτικός πληθυσμός φαίνεται να γηράσκει, γι' αυτό κρίνεται επιτακτική η προσέλκυση νέων γυναικών στην αγροτική απασχόληση.

2ο Γράφημα ηλικία ερωτώμενων

Μορφωτικό επίπεδο

Σύμφωνα με τις απαντήσεις που έδωσαν οι ερωτώμενες (3^ο γράφημα) το 30% των γυναικών έχουν ολοκληρώσει τη φοίτηση τους στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, το 12% έχουν ολοκληρώσει το Γυμνάσιο. Η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 31% διαθέτει απολυτήριο Λυκείου Γενικού ή Επαγγελματικού (ΕΠΑΛ-ΕΠΑΣ). Το 17% των αγροτισσών έχουν μεταλυκειακή επιμόρφωση-κατάρτιση, που πρόκειται για μη-τριτοβάθμια εκπαίδευση Ινστιτούτα Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΙΕΚ). Μόνο το 10% διαθέτουν πτυχίο ΑΕΙ-ΤΕΙ. Αξιοσημείωτη λεπτομέρεια είναι ότι μία μόνο γυναίκα δήλωσε ότι είναι αναλφάβητη.

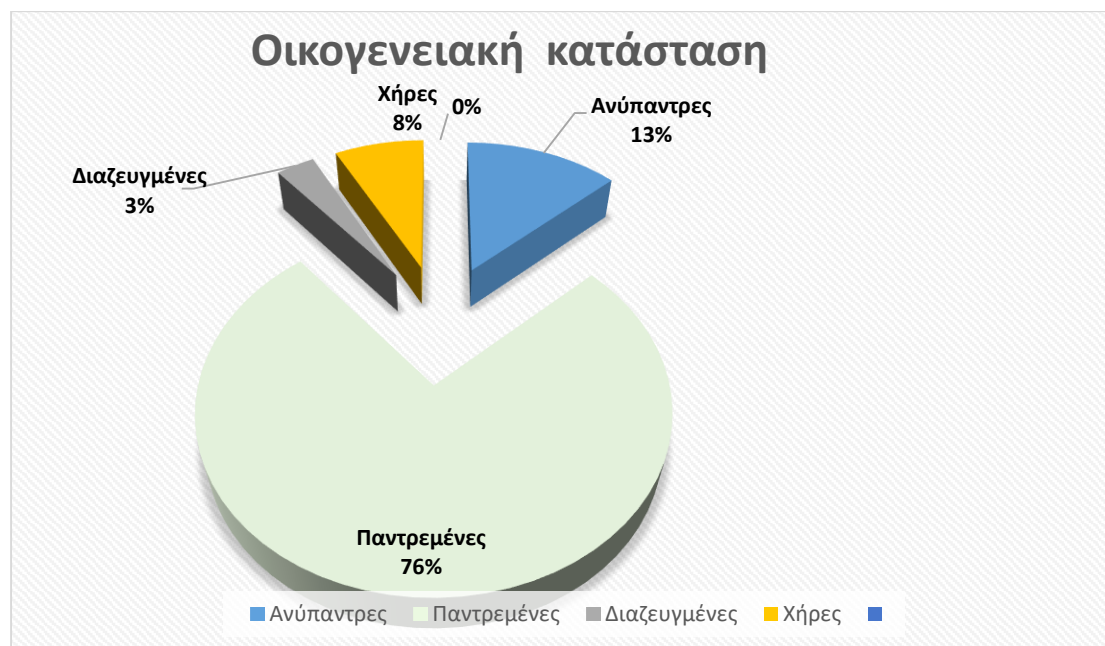

3^ο Γράφημα μορφωτικό επίπεδο

Οικογενειακή κατάσταση

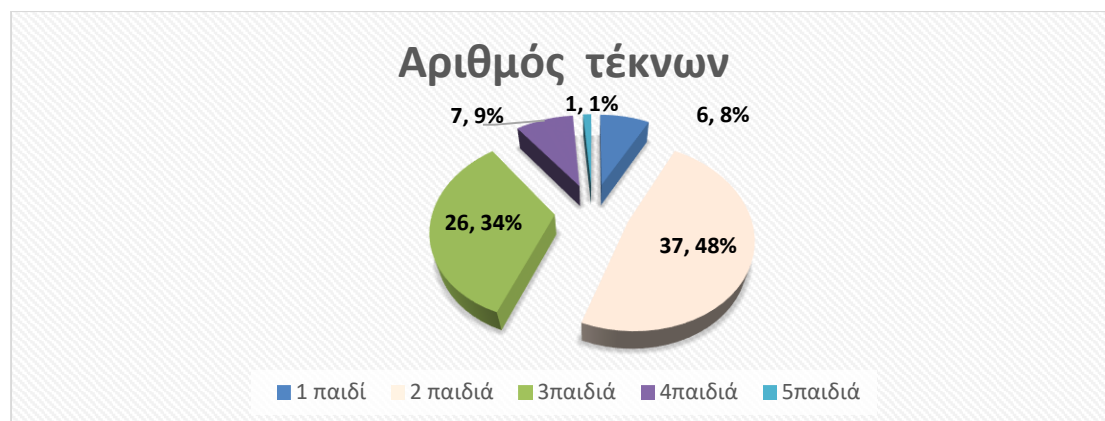
Όπως φαίνεται από το 4ο γράφημα η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 76% ήταν παντρεμένες, το 13% των ερωτηθεισών αγροτισσών δήλωσαν ανύπαντρες, το 3% διαζευγμένες και το 8% χήρες.

4ο Γράφημα οικογενειακή κατάσταση

Αριθμός τέκνων

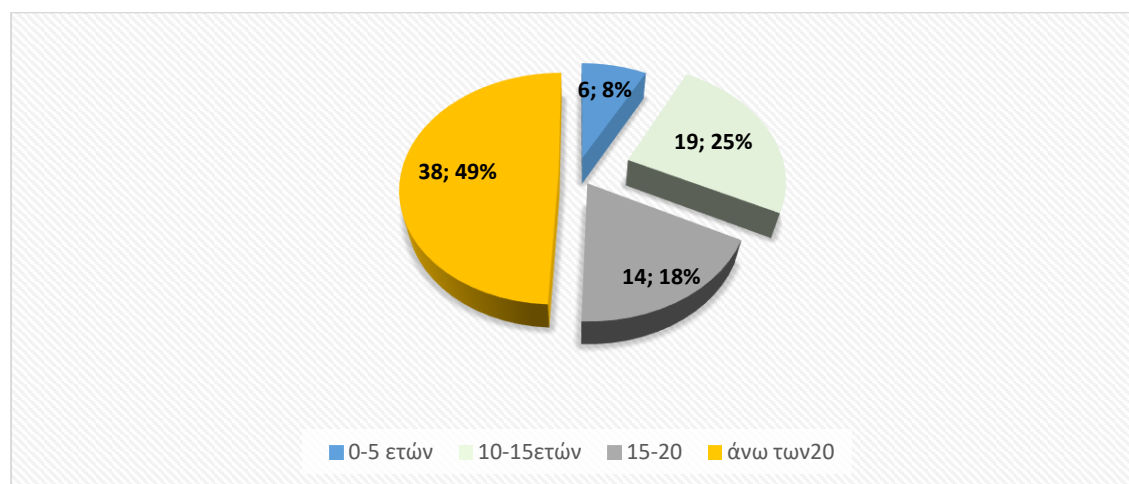
Από το 5ο γράφημα προκύπτει το 6,8% των υποκειμένων της έρευνας έχουν 1 παιδί, το 37,48% των υποκειμένων της έρευνας έχουν 2 παιδιά, 26,34% γυναίκες έχουν 3 παιδιά, το 7,9% γυναίκες έχουν 4 παιδιά. Μόλις το 1,1% έχει 5 παιδιά.

5ο Γράφημα αριθμός τέκνων

Ηλικία τέκνων

Από τα δεδομένα της ποιοτικής έρευνας προκύπτει ότι το 6,8% των γυναικών αγροτισσών, που συμμετείχαν στην έρευνα έχουν παιδιά με ηλικία 0-5 ετών, το 19,25% έχουν παιδιά ηλικίας 10-15, το 14,18% έχουν παιδιά ηλικίας 15-20. Το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών 38,49% έχουν παιδιά άνω των 20.

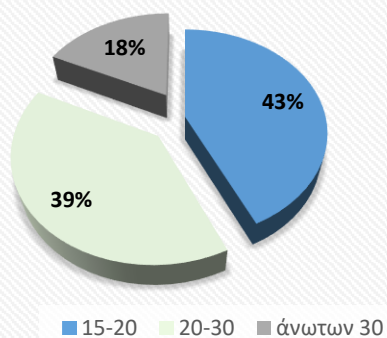

6^ο Γράφημα ηλικία τέκνων

Ηλικία έναρξης ενασχόλησης με τη γεωργική δραστηριότητα

Στο 7ο γράφημα αποτυπώνεται η ηλικία έναρξης της ενασχόλησης με την γεωργική δραστηριότητα των γυναικών αγροτισσών που απάντησαν στην έρευνα. Καταγράφεται μεγαλύτερο ποσοστό, ποσοστό 43% στην έναρξη της ενασχόλησης με τη γεωργική δραστηριότητα σε ηλικία 15-20 ετών. Το 39% των γυναικών άρχισαν την ενασχόληση με τη γεωργική δραστηριότητα σε ηλικία 20-30, το 18% των γυναικών έκαναν αυτό σε ηλικία άνω των 30.

Ηλικία ενασχόλησης με γεωργική δραστηριότητα

7ο Γράφημα ηλικία έναρξης ενασχόλησης με γεωργική δραστηριότητα

Κατηγορία Αγρότισσας

Κατηγορία αγρότισσας

8ο Γράφημα Κατηγορία αγρότισσας

Στη δεύτερη ενότητα (ερωτήσεις 4.3.1 και 4.3.2) της ποιοτικής έρευνας διερευνήθηκε το προφίλ των αγροτισσών. Στο 8ο γράφημα αποτυπώνονται οι υπάρχουσες κατηγορίες αγροτισσών. Το 84% των ερωτώμενων γυναικών ασχολούνται με την αγροτική εκμετάλλευση. Το 10% των γυναικών δηλώνουν ότι είναι εργάτριες γης. Το 6% των γυναικών απαντούν ότι έχουν ενασχόληση με τον αγροτουρισμό.

Σχέση με αγροτική εκμετάλλευση

Από το 9ο γράφημα είναι εμφανές ότι μόνο το 22% των γυναικών δηλώνουν ότι είναι αρχηγοί εκμετάλλευσης. Η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 51% αποδέχονται ότι είναι συμβοηθούντα μέλη και το 27% δηλώνουν ότι έχουν συνεργατική σχέση με την αγροτική εκμετάλλευση. Για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων σχετικά με τη συγκεκριμένη ερώτηση χρειάζεται να ληφθούν υπόψιν και τα συμπεράσματα της ερώτησης 4.2.3. Οικογενειακή κατάσταση, στην οποία αναφέρεται ότι το 13% δήλωσαν ανύπαντρες, το 3% διαζευγμένες και το 8% χήρες.

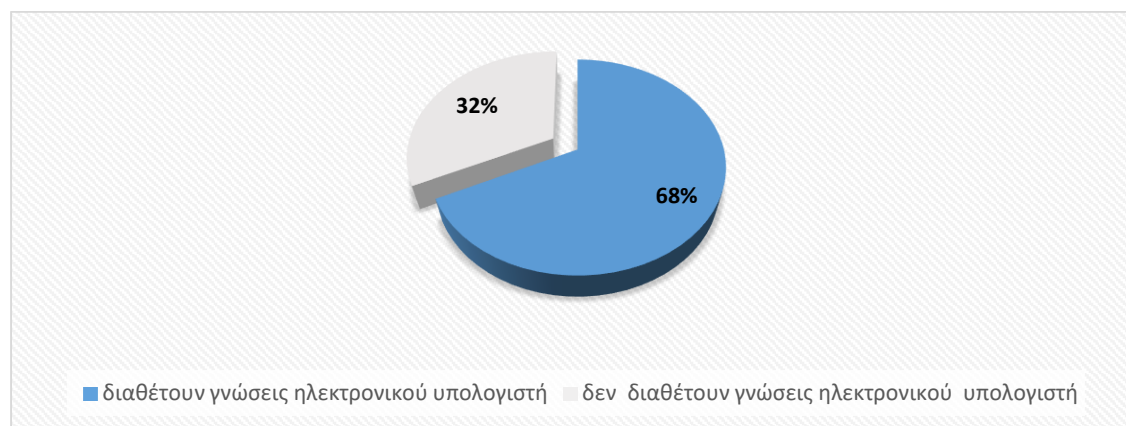
9ο Γράφημα σχέση με την αγροτική εκμετάλλευση

Σχέσεις με την τεχνολογία

Στην τρίτη ενότητα (ερωτήσεις 4.4.1–4.4.4) διερευνήθηκε το εκπαιδευτικό επίπεδο των συμμετεχουσών αλλά και (πιστοποιημένες ή μη) γνώσεις σε Η/Υ, η πρόσβαση στο διαδίκτυο και η συχνότητα της.

Γνώσεις υπολογιστή

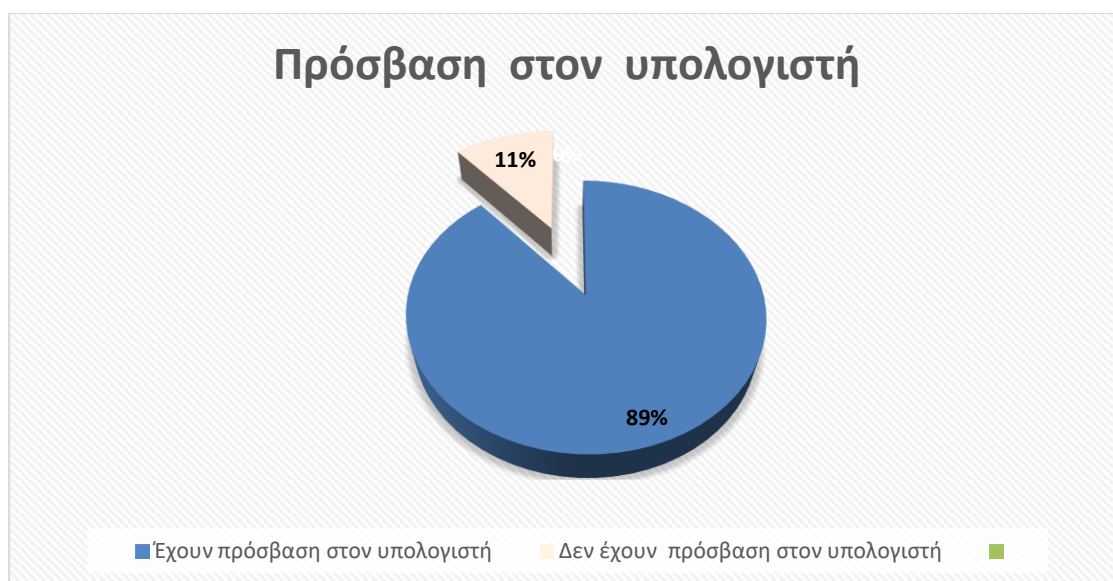
Από τις απαντήσεις στο ημιδομημένο ερωτηματολόγιο (10^ο Γράφημα) καταγράφεται ότι η πλειονότητα των αγροτισσών που συμμετείχαν στην έρευνα σε ποσοστό 68% δηλώνει ότι διαθέτει γνώσεις Ηλεκτρονικού Υπολογιστή. Αντίθετα η μειοψηφία, δηλαδή, το 32% δηλώνουν ότι δεν διαθέτουν γνώσεις ηλεκτρονικού υπολογιστή.

10^ο Γράφημα Γνώσεις υπολογιστή

Πρόσβαση στον υπολογιστή όσων διαθέτουν γνώση ηλεκτρονικού υπολογιστή

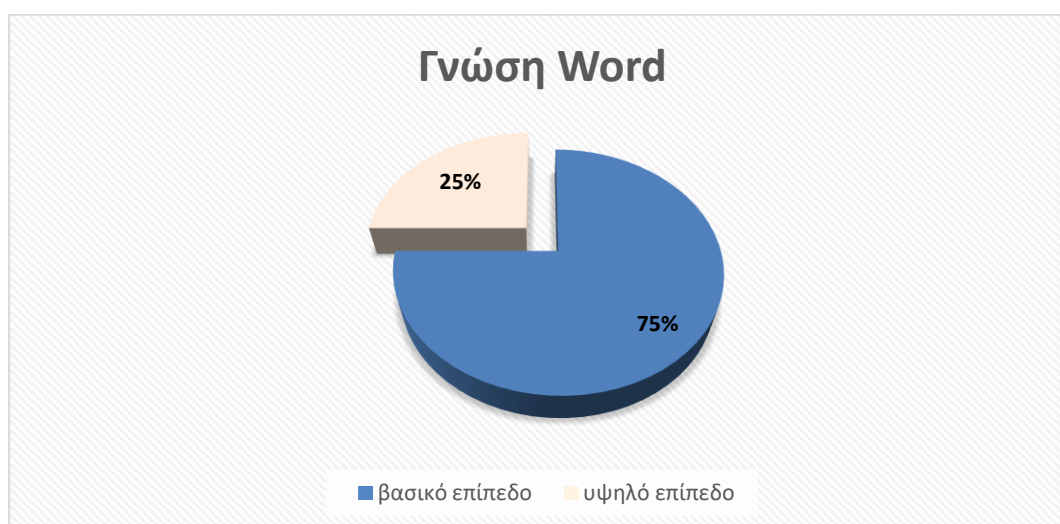
Στο 11ο γράφημα αποτυπώνεται ότι η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 89% έχουν πρόσβαση και το 11% των γυναικών αγροτισσών που απάντησαν αποδέχονται ότι δεν έχουν πρόσβαση σε ηλεκτρονικό υπολογιστή.

11^ο Γράφημα Πρόσβαση στον υπολογιστή

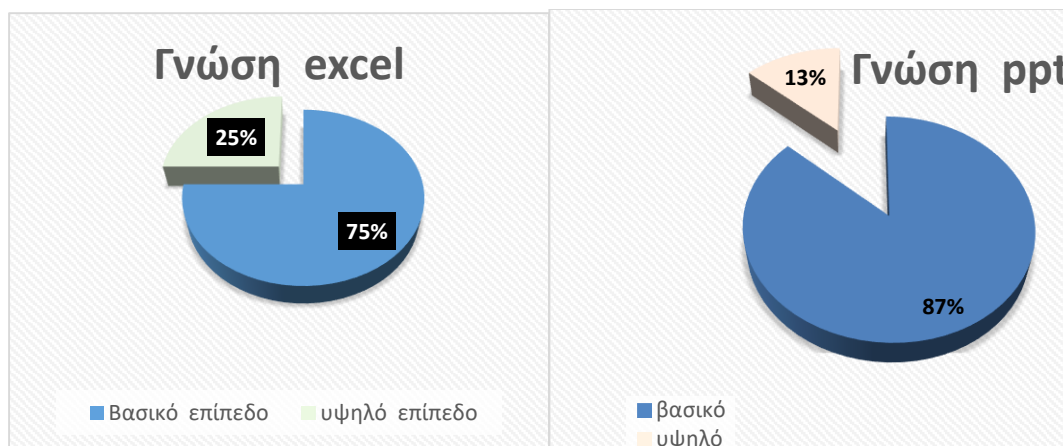
Γνώσεις Word όσων διαθέτουν γνώση Ηλεκτρονικού Υπολογιστή

Ειδικότερα απ'όσες γυναίκες διαθέτουν γνώση ηλεκτρονικού υπολογιστή στο 12^ο γράφημα αποτυπώνεται ότι η πλειονότητα του δείγματος, δηλαδή, το 75% δηλώνουν ότι γνωρίζουν MS Word σε βασικό επίπεδο. Αντίθετα μικρό τμήμα του δείγματος σε ποσοστό 25% θεωρούν ότι έχουν υψηλό επίπεδο.

12^ο Γράφημα Γνώση Word

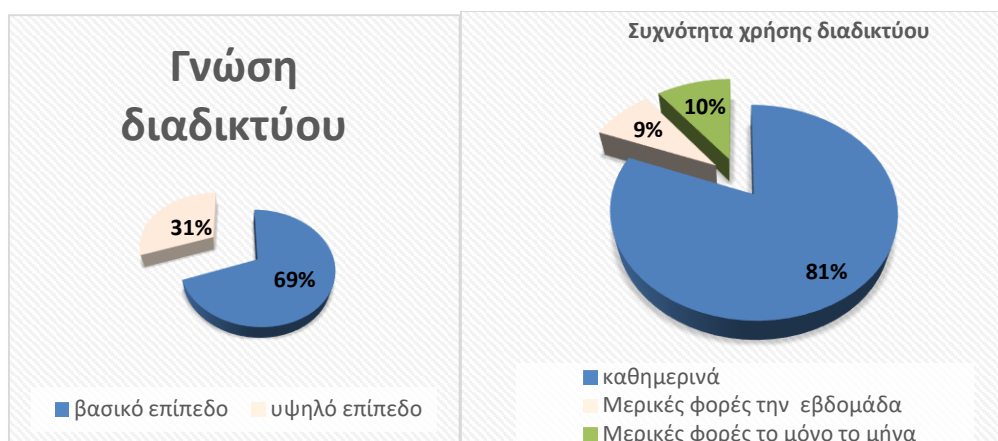

13^ο Γράφημα Γνώση Excel και PowerPoint

Γνώσεις Excel, PowerPoint, Internet όσων διαθέτουν γνώση Ηλεκτρονικού Υπολογιστή

Από το 13ο γράφημα προκύπτει ότι σχετικά με το MS Excel το 25% των γυναικών αναφέρουν ότι έχουν βασικές γνώσεις. Η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 75% δηλώνει ότι οι γνώσεις τους είναι σε υψηλό επίπεδο. Σχετικά με το MS PowerPoint το 13% των γυναικών απάντησαν ότι έχουν βασικές γνώσεις. Αντίθετα η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 87% δήλωσε ότι οι γνώσεις τους είναι σε υψηλό επίπεδο. Από το 14ο γράφημα προκύπτει ότι γνώση διαδικτύου σε υψηλό επίπεδο διαθέτει το 31% και το 69% διαθέτει γνώση διαδικτύου σε βασικό επίπεδο. Ενδιαφέρον έχει η συχνότητα χρήσης του διαδικτύου. Η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 81% έχει καθημερινή αξιοποίηση του διαδικτύου, το 9% έχει αξιοποίηση του διαδικτύου μερικές φορές την εβδομάδα και το 10% έχει αξιοποίηση του διαδικτύου μερικές φορές την εβδομάδα (14^ο γράφημα).

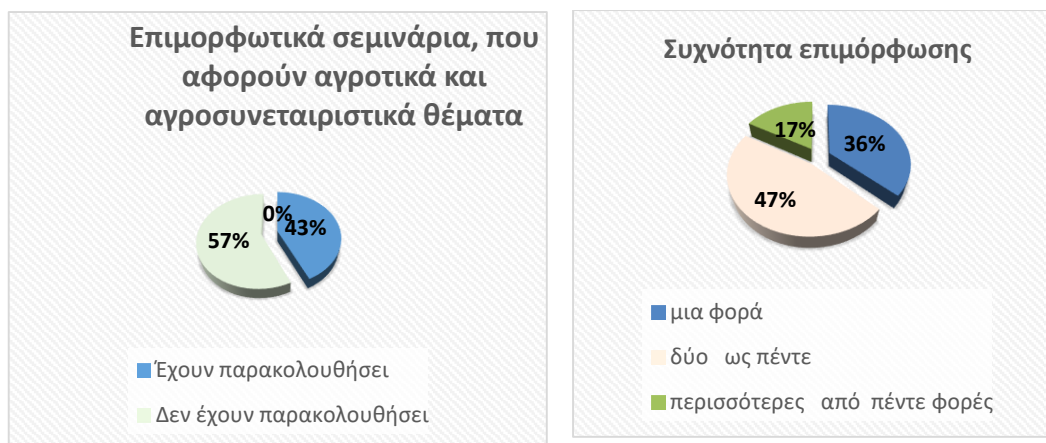
14^ο Γράφημα. Γνώση διαδικτύου και συχνότητα χρήσης του

Επιμόρφωση

Στην τέταρτη ενότητα (ερωτήσεις 4.5.1–4.5.2) διερευνήθηκε η επιμόρφωση των αγροτισσών σε θεματικές σχετικές με αγροτικά ζητήματα, την ισότητα φύλων, αλλά και η συχνότητα της.

Επιμόρφωση για αγροτικά και αγροτοσυνεταιριστικά θέματα

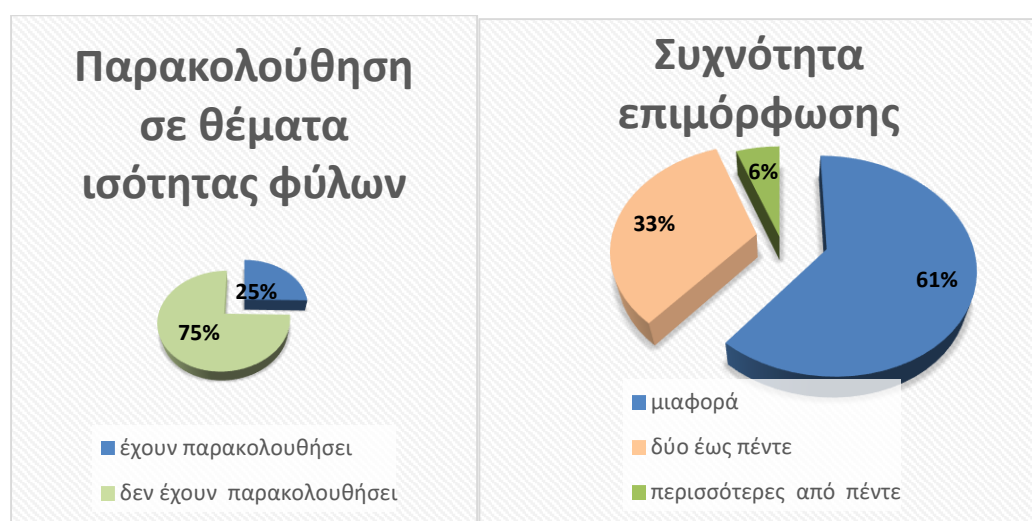
Από το 15^ο γράφημα προκύπτει ότι η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 57% δήλωσε ότι δεν έχει συμμετάσχει σε επιμορφωτικά σεμινάρια. Μόνο το 43% των υποκειμένων της έρευνας απάντησε ότι έχει συμμετάσχει σε επιμορφωτικά σεμινάρια που αφορούν αγροτικά και αγροτοσυνεταιριστικά θέματα.

135^ο Γράφημα επιμόρφωση σε αγροτικά και αγροτοσυνεταιριστικά θέματα και η συχνότητα επιμόρφωσης σε αγροτικά και αγροτοσυνεταιριστικά θέματα

Το ίδιο γράφημα (15^ο) αποτυπώνει τη συχνότητα της επιμόρφωσης. Από το 43% των υποκειμένων της έρευνας, που δήλωσαν ότι έχουν συμμετάσχει σε επιμορφωτικά σεμινάρια που αφορούν αγροτικά και αγροτοσυνεταιριστικά θέματα, το 36% απάντησε ότι έχουν επιμορφωθεί μία φορά. Η πλειονότητα του δείγματος το 47% των γυναικών δήλωσε ότι έχει επιμορφωθεί δύο έως πέντε φορές. Μόνο το 17% των γυναικών απάντησε ότι η συχνότητα της επιμόρφωσης ήταν περισσότερες από πέντε φορές.

Επιμόρφωση για ζητήματα ισότητας φύλων

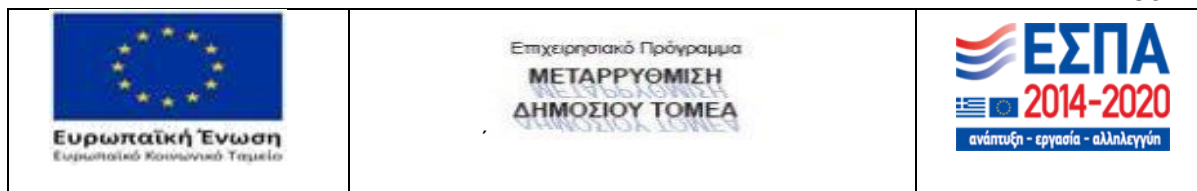

16ο Γράφημα Επιμόρφωση σε θέματα σχετικά με την ισότητα φύλων και η συχνότητά της

Από το 16^ο γράφημα προκύπτει ότι η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 75% δήλωσε ότι δεν έχει παρακολουθήσει σε επιμορφωτικά σεμινάρια που αφορούν ζητήματα ισότητας των φύλων. Αντίθετα μικρό μέρος του δείγματος το 25% απάντησε ότι έχει συμμετάσχει. Σχετικά με τη συχνότητα της επιμόρφωσης, που σχετίζεται με την ισότητα φύλων το 61% των αγροτισσών αποκάλυψε ότι συμμετείχε σε σχετική επιμόρφωση έστω μία φορά, ενώ το 33% είπε ότι παρακολούθησε επιμόρφωση σχετική με την ισότητα των φύλων δύο έως πέντε φορές. Μόνο το 6% των υποκειμένων της έρευνας υποστήριξε ότι συμμετείχε σε επιμόρφωση σχετική με την ισότητα των φύλων περισσότερες από πέντε φορές.

Κατηγορία αγροτικής δραστηριότητας

Στην πέμπτη ενότητα (ερώτηση 4.6.1) διερευνήθηκε η κατηγορία της αγροτικής δραστηριότητας. Σύμφωνα με το 17^ο γράφημα από τις αγρότισσες, που έδωσαν μόνο μια απάντηση, διαπιστώθηκε ότι η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 76% ασχολείται με την παραγωγή γεωργικών καλλιεργειών. Το 11% των αγροτισσών που συμμετείχαν στην έρευνα δήλωσαν ότι ασχολούνται με τη φροντίδα των ζώων και το 7% με την καλλιέργεια των βιολογικών προϊόντων. Το 4% απάντησε ότι ασχολούνται με τη μεταποίηση των τροφίμων και το 2% απάντησε ότι ασχολούνται με το εμπόριο. Δεν υπήρξε ως μοναδική επιλογή ούτε η τήρηση οικονομικών αρχείων αγροτικής εκμετάλλευσης και διεκπεραίωση θεμάτων που συνδέονται με το κράτος και την γραφειοκρατία ούτε το μάρκετινγκ προϊόντων αγροτικής εκμετάλλευσης (17^ο γράφημα). Σημειώνεται ότι, αν και στο ερώτημα χρησιμοποιούνταν ο ενικός αριθμός «Με ποια από τις παρακάτω κατηγορίες γεωργικής δραστηριότητας ασχολείστε», τις περισσότερες φορές δόθηκαν περισσότερες από μια απαντήσεις. Ο πιο συχνός συνδυασμός είναι η παραγωγή γεωργικών καλλιεργειών με την κτηνοτροφία, η μεταποίηση με το εμπόριο των προϊόντων και το εμπόριο των προϊόντων με το μάρκετινγκ. Επιβεβαιώνεται ότι η πολύ-απασχόληση στον Ελλαδικό χώρο με υψηλότατο βαθμό πολυμορφίας έχει τάση αυξητική λόγω της οικονομικής κρίσης στη χώρα (Πιτόσκα 2013).

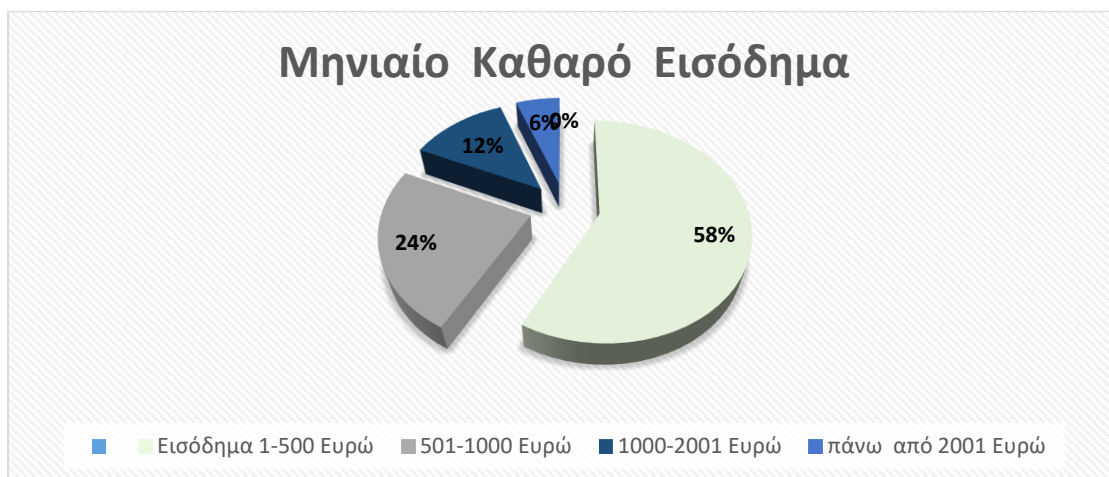
14ο Γράφημα Κατηγορία αγροτικής Δραστηριότητας

Το εισόδημα, η περιουσία και η διαχείρισή τους

Στην έκτη ενότητα (ερωτήσεις 4.7.1–4.7.4) διερευνήθηκε το μέγεθος του αγροτικού εισοδήματος, η ύπαρξη περιουσίας στις αγρότισσες και ο τρόπος διαχείρισής τους.

Εισόδημα αγροτισσών

Σύμφωνα με το 18^ο γράφημα η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 58% δήλωσαν ότι έχει μηνιαίο καθαρό εισόδημα 1 € - 500 €, το 24% έχει 501 € - 1000 €, το 12% έχει 1001 € - 2000 €. Μόνο το 6% έχει εισόδημα 2001 € και άνω. Οι συγκεκριμένες απαντήσεις καταδεικνύουν το εισόδημα των αγροτισσών χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα περιορισμένο και η σύγχρονη οικονομική κρίση είναι διάχυτη και απανταχού παρούσα.

15^ο Γράφημα Μηνιαίο καθαρό εισόδημα αγροτισσών

Σταθερή ή μερική εργασία

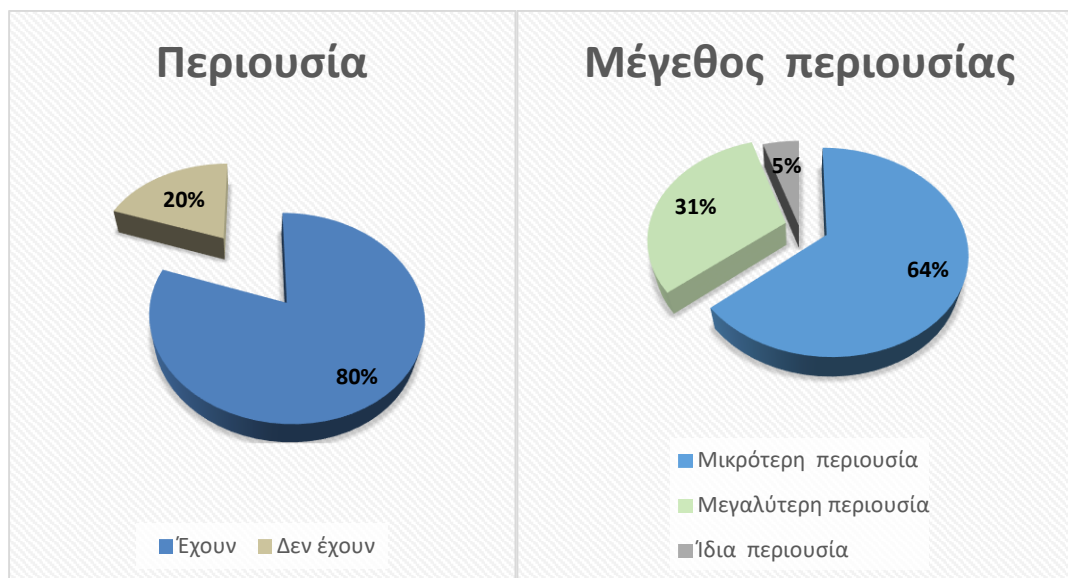
Όπως διακρίνεται στο 19^ο γράφημα η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 53% δήλωσε ότι η αγροτική ενασχόλησή τους είναι σταθερή και πλήρης. Επίσης σημαντικό μέρος του δείγματος σε ποσοστό 47% χαρακτήρισε την αγροτική ενασχόληση μερική. Καμία γυναίκα δεν την έκρινε ως ευκαιριακή.

19^ο Γράφημα Είδος Εργασίας

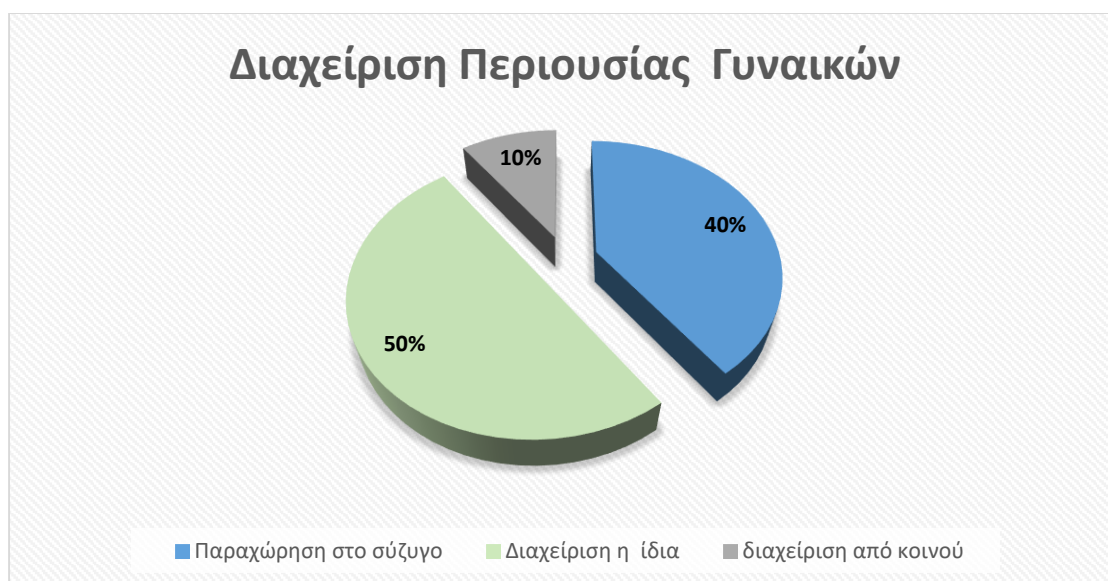

Μέγεθος αγροτικής ιδιοκτησίας- περιουσίας γυναικών και η διαχείρισή της

20^ο Γράφημα Περιουσία των γυναικών και το μέγεθός της

Από το 20^ο γράφημα προκύπτει ότι η πλειονότητα των υποκειμένων της έρευνας σε ποσοστό 80% δήλωσε ότι διαθέτει περιουσία. Μόνο το 20% απάντησε ότι δεν έχουν περιουσία. Σχετικά με το μέγεθος της περιουσίας τους άξιο επισήμανσης είναι ότι η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 64% διαθέτει περιουσία μικρότερη του συζύγου. Η μειοψηφία των γυναικών, που συμμετείχαν στην έρευνα σε ποσοστό 31% διαθέτουν περιουσία μεγαλύτερη του συζύγου. Το 5% δήλωσαν ότι έχουν περιουσία ίδια με του συζύγου/συντρόφου. Το 50% των γυναικών που συμμετείχαν στην έρευνα απάντησε ότι η διαχείριση της αγροτικής περιουσίας πραγματοποιείται από τις ίδιες τις γυναίκες. Σημαντικό μέρος του δείγματος σε ποσοστό 40% παραχωρεί στους συζύγους/συντρόφους τη διαχείριση της περιουσίας τους. Μόνο το 10% την διαχειρίζεται από κοινού με το σύζυγο/σύντροφο (21^ο γράφημα).

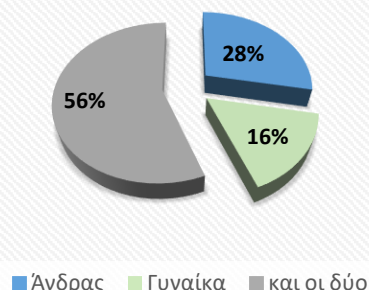

21ο Γράφημα Διαχείριση της Περιουσίας των Γυναικών

Τελική απόφαση για τη διάθεση του/της αγροτικού/ής προϊόντος/υπηρεσίας στην οικογένεια

Σύμφωνα με το 22^ο γράφημα προκύπτει ότι η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 56% θεωρεί ότι η τελική απόφαση για τη διάθεση του/της αγροτικού/ής προϊόντος/υπηρεσίας στην οικογένεια είναι και των δύο συντρόφων. Το 28% των γυναικών αγροτισσών δήλωσαν ότι αποφασίζουν για τη διάθεση του/της αγροτικού/ής προϊόντος/ υπηρεσίας μόνο οι άνδρες και το 16% αποφασίζουν μόνο οι γυναίκες. Βέβαια η προηγούμενη απάντηση χρειάζεται να συνδυαστεί με την ερώτηση για την οικογενειακή κατάσταση στην οποία φάνηκε ότι υπάρχουν αρκετές γυναίκες, που είναι μόνες τους.

Τελική απόφαση για τη διάθεση του αγροτικού προϊόντος

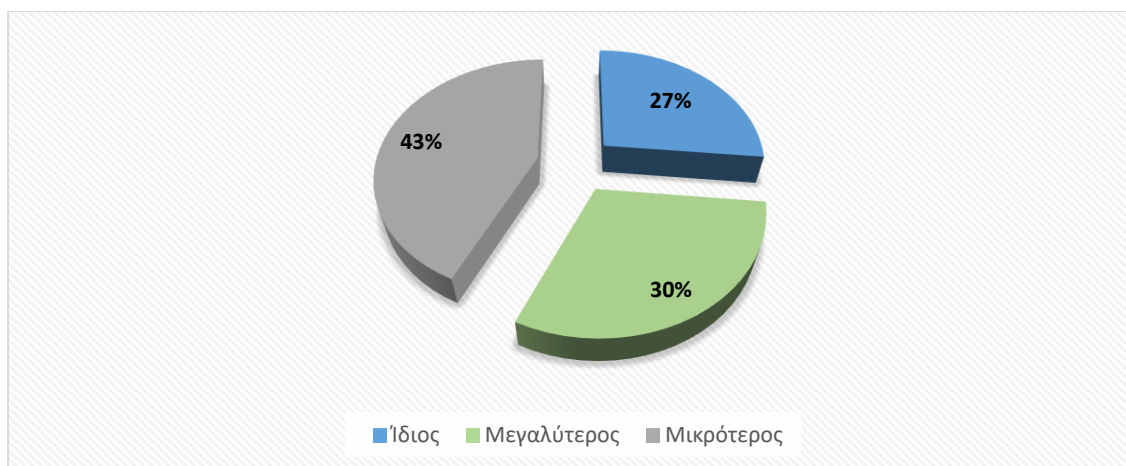
22η Γράφημα Τελική απόφαση για τη διάθεση του αγροτικού προϊόντος

Ο χρόνος απασχόλησης των γυναικών, η συμμετοχή των ανδρών στις οικογενειακές υποχρεώσεις και η κατά φύλο συμμετοχή στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων.

Στην έβδομη ενότητα (ερωτήσεις 4.8.1–4.8.4) διερευνήθηκε ο χρόνος ενασχόλησης των αγροτισσών με τις επαγγελματικές και με τα οικογενειακά τους καθήκοντα, η συμμετοχή των ανδρών στις οικογενειακές υποχρεώσεις και η κατά φύλο συμμετοχή στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων.

Ο χρόνος ενασχόλησής σας με την οικογενειακή εκμετάλλευση σε σχέση με αυτόν του συζύγου/συντρόφου ή άλλων αρσενικών μελών της οικογένειας

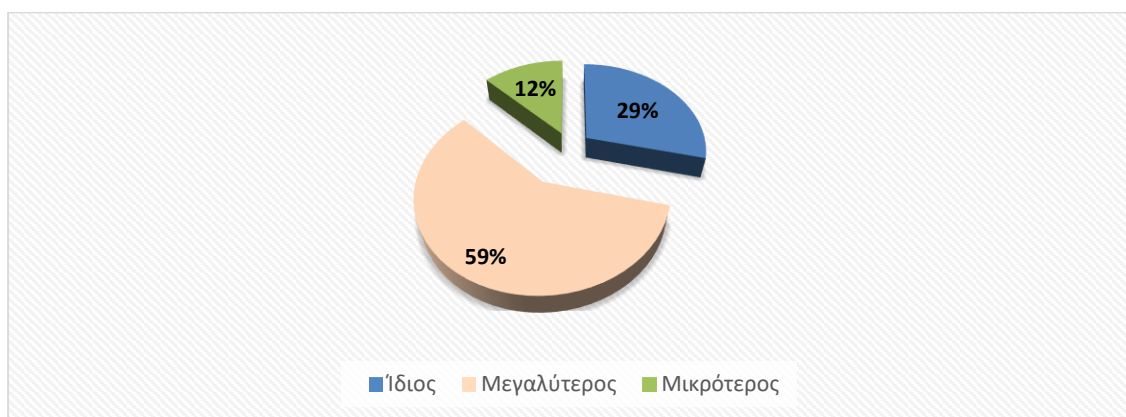
Η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 43% απάντησε ότι είναι μικρότερος ο χρόνος ενασχόλησης των γυναικών σε σχέση μ'αυτόν του συζύγου ή των άλλων αρσενικών μελών της οικογένειας. Το 30% κρίνει ότι ο χρόνος τους ενασχόλησης με την οικογενειακή εκμετάλλευση είναι μεγαλύτερος και το 27% υποστήριξε ότι είναι ίδιος (23^ο Γράφημα).

23ο Γράφημα χρόνος ενασχόλησης των γυναικών σε σχέση μ'αυτόν του συζύγου ή των άλλων αρσενικών μελών της οικογένειας

Ο χρόνος ενασχόλησης των γυναικών με τις ενδοοικογενειακές υποχρεώσεις σε σχέση με την αγροτική δραστηριότητα τους

Σύμφωνα με το 24^ο γράφημα η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό το 59% απάντησε ότι ο χρόνος ενασχόλησής των γυναικών με τις ενδοοικογενειακές υποχρεώσεις σε σχέση με την αγροτική δραστηριότητα τους είναι μεγαλύτερος. Σημαντικό μέρος του δείγματος σε ποσοστό 29% έκρινε ότι ο χρόνος είναι ίδιος και το 12% είναι μικρότερος.

24ο Γράφημα χρόνος ενασχόλησης των αγροτισσών με τις ενδοοικογενειακές υποχρεώσεις σε σχέση με την αγροτική δραστηριότητα τους

Ανάληψη από το σύζυγο /σύντροφο καθηκόντων που του αναλογούν στο εσωτερικό της οικογένειας (νοικοκυριό, ανατροφή παιδιών κ.λπ.)

Το 25ο γράφημα καταδεικνύει ότι το 42% των γυναικών απάντησε ότι καθόλου ο σύζυγός /σύντροφός τους δεν αναλαμβάνει τα καθήκοντα που του αναλογούν στο εσωτερικό της οικογένειας (νοικοκυριό, ανατροφή παιδιών κ.λπ.). Η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 44% έκρινε ότι ο σύζυγός /σύντροφός τους μερικώς αναλαμβάνει τα καθήκοντα που του αναλογούν στο εσωτερικό της οικογένειας (νοικοκυριό, ανατροφή παιδιών κ.λπ.). Μόνο το 14% του δείγματος θεώρησε ότι ο σύζυγός /σύντροφός τους αναλαμβάνει πλήρως τα καθήκοντα που του αναλογούν στο εσωτερικό της οικογένειας (νοικοκυριό, ανατροφή παιδιών κ.λπ.).

25ο Γράφημα ανάληψη από το σύζυγο/σύντροφο καθηκόντων στο εσωτερικό της οικογένειας

Ταύτιση αγροτικών στόχων των γυναικών με τους στόχους των συζύγων/συντρόφων ή των άλλων αρσενικών μελών της οικογένειας

Από τις απαντήσεις των ερωτώμενων προκύπτει ότι η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 78% έκρινε ότι οι στόχοι ταυτίζονται. Όμως καταγράφονται και

περιπτώσεις που οι γυναίκες δηλώνουν σε ποσοστό 22% ότι δεν έχουν ίδιους στόχους με τα άλλα μέλη της οικογένειας (26^ο Γράφημα).

26ο Γράφημα ταύτισης στόχων μεταξύ των μελών της οικογένειας

Νέες Μορφές Γεωργικής Παραγωγής

Στην όγδοη ενότητα (ερωτήσεις 4.9.1–4.9.4) διερευνήθηκαν θέματα σχετικά με τις νέες μορφές γεωργικής παραγωγής, όπως οι βιολογικές καλλιέργειες, οι καλλιέργειες φιλικές προς το περιβάλλον και οι δυναμικές καλλιέργειες.

Ενημέρωση για τις δυνατότητες που προσφέρουν οι νέες μορφές γεωργικής παραγωγής

Από τις απαντήσεις των ερωτώμενων γυναικών προκύπτει ότι η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 71 % έχει ενημέρωση για τις δυνατότητες που προσφέρουν οι νέες μορφές γεωργικής παραγωγής (λ.χ. βιολογικές καλλιέργειες, καλλιέργειες φιλικές προς το περιβάλλον, δυναμικές καλλιέργειες). Μικρό ποσοστό του δείγματος το 29% δεν έχει σχετική ενημέρωση (27^ο γράφημα).

27ο Γράφημα Ενημέρωση για νέες μορφές παραγωγής

Ενασχόληση με τις νέες μορφές παραγωγής

Από το 28ο γράφημα προκύπτει ότι το 31% των ερωτώμενων ασχολούνται με τις νέες μορφές παραγωγής. Όμως η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 69% δεν ασχολείται με αυτές τις μορφές καλλιέργειας.

28ο Γράφημα Ενασχόληση με τις νέες μορφές παραγωγής

Ενδιαφέρον ενασχόλησης με τις νέες μορφές γεωργικής παραγωγής

Η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 45% ισχυρίζεται ότι ενδιαφέρεται να ασχοληθεί με τις νέες μορφές παραγωγής. Αντίθετα μικρό μέρος του δείγματος το

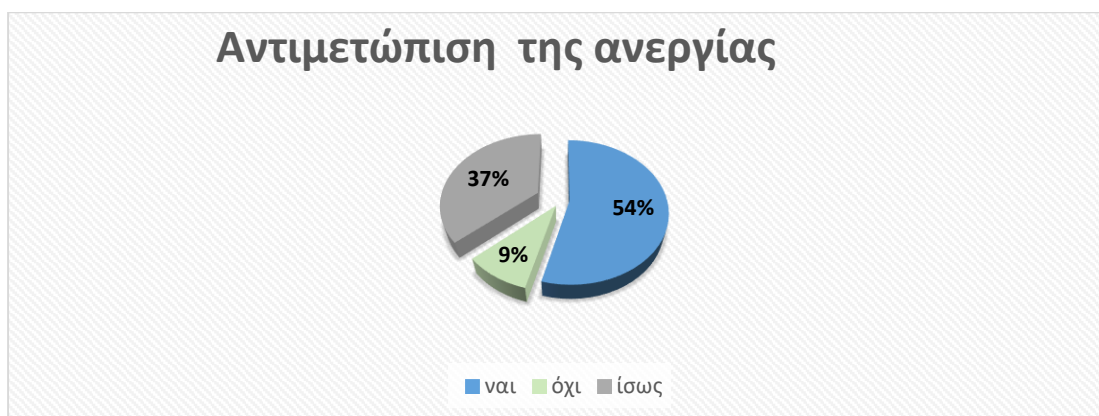
22% δηλώνει ότι δεν ενδιαφέρεται. Τέλος το 33% υποστηρίζει ότι ίσως ενδιαφέρεται να ασχοληθεί (29^ο Γράφημα).

29ο Γράφημα Ενδιαφέρον αγροτισσών ενασχόλησης με νέες μορφές παραγωγής

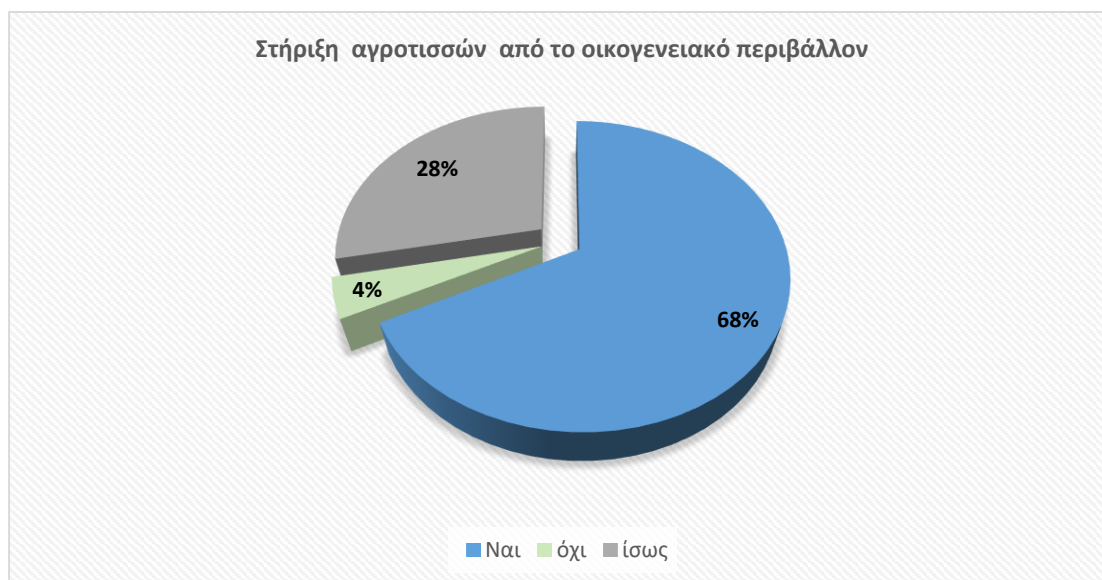
Προοπτικές, αντιμετώπιση της ανεργίας

Η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 54% θεωρεί ότι οι νέες μορφές παραγωγής αποτελούν λύση στο πρόβλημα της ανεργίας των νέων γυναικών. Το 37% θεωρούν ότι ίσως οι νέες μορφές γεωργικής παραγωγής μπορούν να δώσουν λύση στο πρόβλημα της ανεργίας νέων γυναικών. Αντίθετα μικρό ποσοστό γυναικών που συμμετείχαν στην έρευνα, δηλαδή το 9% πιστεύει ότι δεν αποτελούν λύση στην αντιμετώπιση της ανεργίας (30^ο Γράφημα).

30ο Γράφημα Προοπτικές, αντιμετώπιση της ανεργίας

Υποστήριξη από το οικογενειακό περιβάλλον

31ο Γράφημα στήριξη αγροτισσών από το οικογενειακό περιβάλλον

Σε περίπτωση ενασχόλησης με τις νέες μορφές παραγωγής η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 68% θεώρησε ότι μπορεί να βασιστεί στη στήριξη του συζύγου/συντρόφου. Μικρό μέρος του δείγματος σε ποσοστό 4% έκρινε ότι δεν θα υπάρξει στήριξη από το οικογενειακό περιβάλλον. Το 28% έκρινε ότι ίσως να υπάρξει στήριξη (31^ο Γράφημα).

Συνεταιριστική δραστηριότητα

Στην ένατη ενότητα (ερωτήσεις 4.10.1–4.10.4) διερευνήθηκε η συμμετοχή των γυναικών σε συνεταιρισμούς, τα κίνητρά τους και δόθηκε έμφαση στους γυναικείους συνεταιρισμούς.

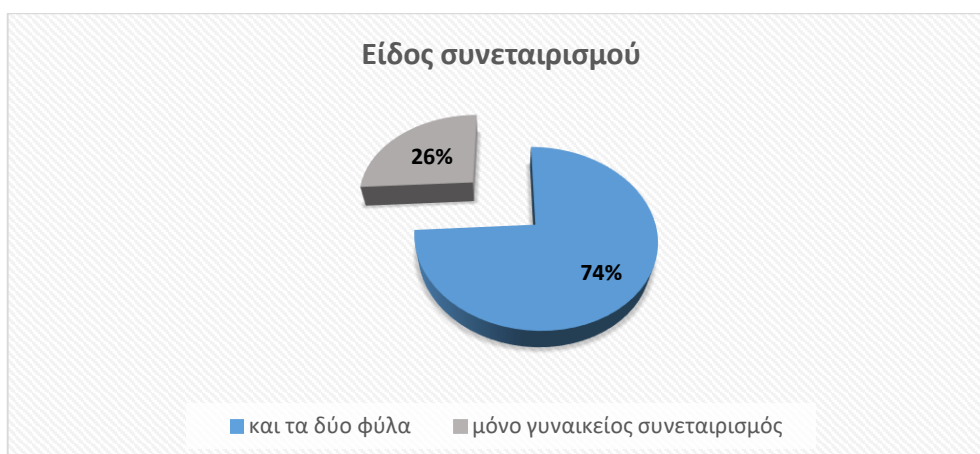
Ανάπτυξη συνεταιριστικής δραστηριότητας

Το 46% των γυναικών δηλώνει ότι συμμετέχει προσωπικά σε κάποια αγροτική, συνεταιριστική δομή της περιοχής του. Η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 54% απάντησε ότι δεν συμμετέχει σε κάποια αγροτική, συνεταιριστική δομή της περιοχής τους. (32^ο Γράφημα).

32ο Γράφημα Συμμετοχή σε συνεταιριστική δραστηριότητα

Είδος συνεταιρισμού ως προς το φύλο

33ο Γράφημα Είδος συνεταιρισμού ως προς το φύλο

Από τις γυναίκες αγρότισσες, που συμμετέχουν σε συνεταιρισμό, το 26% απάντησε ότι συμμετείχε σε γυναικείο συνεταιρισμό, ενώ η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 74% δήλωσε ότι συμμετείχε σε συνεταιρισμό που είναι και για τα δύο φύλα (33^ο Γράφημα).

Κίνητρα συμμετοχής σε συνεταιρισμό

Όσον αφορά τους παράγοντες συμμετοχής σε συνεταιριστικές δραστηριότητες πρωταρχικός κρίνεται η πίστη στη συλλογική δραστηριότητα, στη συνεργασία και στα ίσα δικαιώματα μεταξύ ανδρών και γυναικών στο συνεταιρίζεσθαι (Μ 1,81). Ακόμα θεώρησαν εξαιρετικά σημαντικό λόγο συμμετοχής το να αποκτήσουν εισόδημα ή να βελτιώσουν το υπάρχον (Μ 1,75). Πολύ σημαντικό κρίθηκε να αντιμετωπίσουν την ανεργία τους (Μ 1,72). Τέλος δεν ήταν τόσο σημαντικό κίνητρο να ξεφύγουν από την αποκλειστική ενασχόλησή με τις οικιακές εργασίες και την ανατροφή των παιδιών. Αναλυτικά οι λόγοι συμμετοχής, ανά σειρά κατάταξης καταγράφονται στον ακόλουθο 1^ο πίνακα:

Ποιοι λόγοι σας οδήγησαν στη συγκεκριμένη δράση;	Μέσος
Γιατί πιστεύω στη συλλογική δραστηριότητα και συνεργασία.	1,81
Γιατί θεωρώ ότι οι γυναίκες έχουν τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες υποχρεώσεις με τους άνδρες στο συνεταιρίζεσθαι.	1,81
Για να συμμετέχω στον δημόσιο τοπικό λόγο που συνδέεται με την αγροτική παραγωγή και τα προϊόντα της και να επηρεάζω τη λήψη των αποφάσεων σχετικά, γιατί αφορούν και μένα.	1,81
Για να αποκτήσω εισόδημα/ για να βελτιώσω το εισόδημά μου.	1,75
Για να αντιμετωπίσω την ανεργία μου.	1,72
Για να ξεφύγω από την αποκλειστική ενασχόλησή μου με τις οικιακές εργασίες και την ανατροφή των παιδιών.	1,00

Πίνακας 1^{ος}

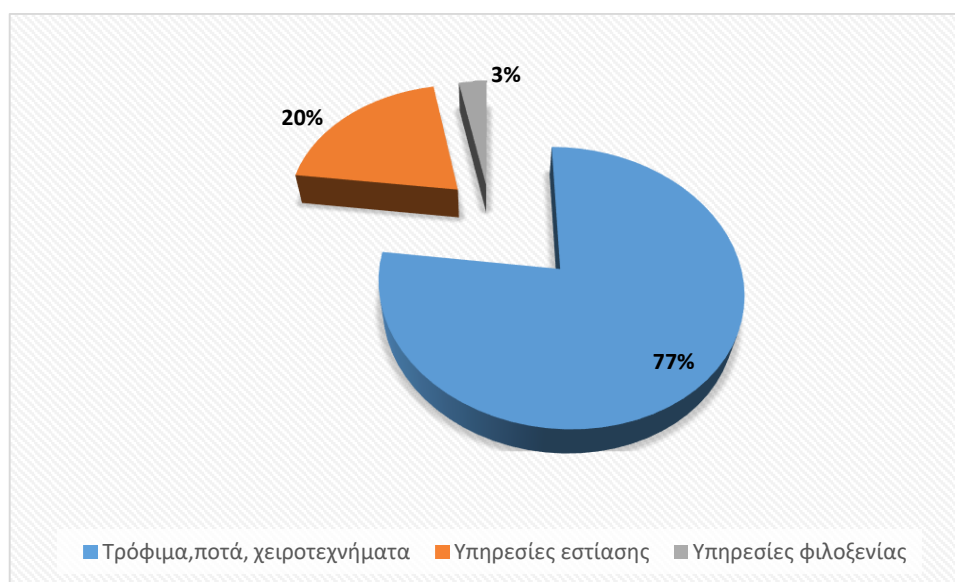
Σε αντίστοιχη ερώτηση ιεράρχησης των τριών σημαντικότερων λόγων συμμετοχής στο συνεταιρισμό προκύπτει ότι η ανάγκη για επαγγελματική απασχόληση κατέλαβε την πρώτη θέση στην κατάταξη (Μ 0,82). Ακολουθούν με ίδιο μέσο όρο η συμπλήρωση εισοδήματος και η προσωπική δημιουργία (Μ 0,65). (2^ο πίνακας).

Ποιοι οι λόγοι συμμετοχής σας;	Μέσος
Ανάγκη για επαγγελματική απασχόληση.	0,82
Ανάγκη συμπλήρωσης του εισοδήματος.	0,65
Ανάγκη για προσωπική δημιουργία.	0,65

Πίνακας 16ος

Αντικείμενο γυναικείας συνεταιριστικής δραστηριότητας

Οι γυναικείοι συνεταιρισμοί αναπτύσσουν περισσότερο δραστηριότητες σχετικές με τρόφιμα και ποτά και τα χειροτεχνήματα σε ποσοστό 77%. Λιγότερο προσφέρουν υπηρεσίες εστίασης (εστιατόριο, ζαχαροπλαστείο, catering, κ.α.) σε ποσοστό 20%. Καταγράφονται λίγες περιπτώσεις γυναικείων συνεταιρισμών, σε ποσοστό 3%, που προσφέρουν υπηρεσίες φιλοξενίας (δωμάτια προς ενοικίαση), άλλωστε η αναζήτηση εξωγεωργικής απασχόλησης εκφράζει τη δυναμική της κοινωνικής ανέλιξης και καταξίωσης, ιδιαίτερα για τις γυναίκες (Gasson, 1986). Δεν καταγράφονται περιπτώσεις γυναικείων συνεταιρισμών με αρωματικά είδη και καλλυντικά (34^ο Γράφημα).

34ο Γράφημα Είδος συνεταιρισμού

Β. Ανοικτές Ερωτήσεις

1. Από την ανάλυση των δεδομένων για το εάν η ενασχόληση των γυναικών με την αγροτική εκμετάλλευση υπήρξε η αρχική επαγγελματική επιθυμία τους η πρόεκυψε από την παραίνεση του οικογενειακού και συζυγικού περιβάλλοντός τους προκύπτει ότι στις περισσότερες φορές υπήρξε παραίνεση του οικογενειακού και συζυγικού περιβάλλοντος. Πρόκειται, άλλωστε, για μακραίωνη παράδοση που επιβεβαιώνεται χαρακτηριστικά. Το γεγονός εντοπίζεται κυρίως στις περιπτώσεις που υπήρχαν ιδιόκτητες εκτάσεις γης, κτηματική ή/και ποιμενική περιουσία. Στόχος ήταν να αξιοποιηθεί η κοινή γη προς όφελος της οικογένειας, για να υπάρξει συμπλήρωση και αύξηση του εισοδήματος με την αξιοποίηση της, σε συνδυασμό οπωσδήποτε και με την εξίσου μακραίωνη πατριαρχική πεποίθηση πως τα κορίτσια δεν χρειάζονται τα γράμματα. Συχνά η συγκεκριμένη πρακτική συγκρούονταν με την επιθυμία των κοριτσιών να μορφωθούν: «*Ηθελα να γίνω δασκάλα. Ξέρεις τι καλή θα ήμουν; Το έλεγε κι ο δάσκαλος στη μάνα μου. Που ν' ακούσει αυτή. Μ' έστειλε κοριτσάκι στα χωράφια και λύσσαζε να με παντρέψει στα 18! Πρόκοψα!!*» (Αγρότισσα από τη Δυτική Ελλάδα). «*Οι σπουδές ήταν για τα αγόρια της οικογένειας*» (Αγρότισσα από την Κρήτη). Επιπρόσθετα, αρκετές επισήμαναν πως λόγω του απομακρυσμένου της περιοχής κατοικίας τους από αστικό κέντρο, δεν συνέχισαν το σχολείο, γιατί δεν ήταν εύκολη η μετακίνηση και η διαμονή τους σε κάποια πόλη: «*Δεν μου άρεσαν οι αγροτικές δουλειές. Δεν μου άρεσαν ποτέ, αλλά μόνο αυτή την επιλογή είχα. Έπρεπε να βοηθάω τον σύζυγο στο λιομάζεμα, στον τρύγο. Ήθελα να σπουδάσω, αλλά οι γονείς μου δεν είχαν οικονομική δυνατότητα εκείνα τα χρόνια. Έπρεπε να πάω στο Ηράκλειο να μείνω, ήταν μακριά*» (Αγρότισσα από την Κρήτη), ενώ υπήρχαν και αστάθμητοι παράγοντες: «*Ηθελα να σπουδάσω, αλλά δεν τα κατάφερα, γιατί αρρώστησε ο πατέρας και έπρεπε να αναλάβω την οικογενειακή περιουσία*». (Αγρότισσα από τη Στερεά Ελλάδα), αλλά και «*Μετά την αποτυχία στις εισαγωγικές εξετάσεις με έστειλαν στα χωράφια. Οι συγκυρίες με οδήγησαν στην καλλιέργεια της γης. Δεν υπήρχαν άλλες επιλογές*» (Αγρότισσα από τη Δυτική Ελλάδα). Μετά το γάμο εξακολούθησαν να ασχολούνται με την οικογενειακή εκμετάλλευση, συνήθως με την ιδιότητα του «συμβοηθόντος μέλους». Ο ισχυρισμός

που ακολουθεί και μάλιστα σε ενεστώτα χρόνο, δείχνει πως έως τις μέρες μας εξακολουθούν να βρίσκονται σε ισχύ αναχρονιστικά φαινόμενα, ενώ αναδεικνύεται στο πλαίσió του η εμπλοκή κοινωνικής τάξης και κοινωνικού φύλου: «όταν μια κοπέλα μεγαλώνει μέσα σε σπίτι φτωχό και παντρεύεται δεν έχει επιλογές. Αναγκαστικά δουλεύει όπου της πούνε και κάνει ότι αποφάσισε ο άνδρας της». (Αγρότισσα από την Κεντρική. Μακεδονία). Ελάχιστες αγρότισσες ανέφεραν πως επέλεξαν οι ίδιες τη συγκεκριμένη ενασχόληση, ενώ δύο παραδέχτηκαν πως η οικογένειές τους τις υποκινούσαν προς τη μόρφωση. «Α, μπα! Δεν τα έπαιρνα τα ρημάδια! Τα δέντρα όμως τα αγαπάω... τους μιλάω!» (Αγρότισσα από τη Θεσσαλία). Τέλος, είναι χαρακτηριστική η αφήγηση εύπορης γυναίκας από την Κρήτη που δείχνει και τη διαταξική διάσταση του υπό συζήτηση θέματος: «Είχα περιουσία από τους γονείς μου και όταν παντρεύτηκα την παραχώρησα στο σύζυγο μου και έμεινα στο σπίτι για τα παιδιά. Όταν πέθανε, όμως, αναγκάστηκα να αναλάβω όλες τις ευθύνες, γιατί έπρεπε να «ζήσω την οικογένειά μου». Καταγράφηκε, τέλος, και η περίπτωση γυναίκας που σπούδασε, αλλά υποχρεώθηκε να ασχοληθεί με την εργασία του αγρότη συζύγου της.

2. Από την ανάλυση των δεδομένων για το εάν είχε προηγηθεί άλλη επαγγελματική δραστηριότητα πριν από την ενασχόλησή με τη γεωργία προκύπτουν περιπτώσεις όπου τα υποκείμενα της έρευνας δήλωσαν πως διέθεταν εργασιακή εμπειρία, συνήθως σε γυναικοκρατούμενα επαγγέλματα, πριν από την ενασχόλησή τους με τη γεωργία. Από τις απαντήσεις φαίνεται ότι ήταν ελεύθερες επαγγελματίες, ιδιωτικές υπάλληλοι, όπως υπάλληλοι σε καταστήματα λιανικού εμπορίου, πωλήτριες, μία διακοσμήτρια και μία γραμματέας σε επιχείρηση. Άλλα επαγγέλματα που καταγράφηκαν ήταν: εργοστασιακές εργάτριες, υπάλληλοι σε super markets, σερβιτόρα σε καφετέρια, δασκάλα παραδοσιακών χορών, αλλά και δύο υφάντριες, όπως και μοδίστρα σε οικογενειακή επιχείρηση, κ.λπ. Σε περιοχές με αυξημένη τουριστική κίνηση αναφέρθηκε απασχόληση στον τουρισμό. Το ενδιαφέρον στη συγκεκριμένη περίπτωση υπήρξε το γεγονός πως για τις περισσότερες η μετάβαση στην αγροτική οικονομία είχε ως συνέπεια την οικονομική τους υποβάθμιση, καθώς δηλώνουν εισόδημα 1-500 ευρώ και εντάσσονται στην

κατηγορία του «συμβοηθούτος μέλους». *«Τι τα θες; Είχα το μισθό μου, τη τσέπη μου γεμάτη. Ποιον είχα ανάγκη; Τώρα όλα δήθεν για το σπίτι»* (Αγρότισσα από τη Θεσσαλία).

3. Από την ανάλυση των δεδομένων για το εάν έχουν σήμερα παράλληλα με την αγροτική και κάποια άλλη επαγγελματική δραστηριότητα κι αν ναι ποια, διαπιστώθηκε ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι γυναίκες που συμμετείχαν στην έρευνα δεν είχαν άλλου είδους παράλληλη απασχόληση. Αιτιολογούν το γεγονός αναφέροντας ότι η αγροτική εργασία είναι πλήρης και εξοντωτική και δεν διαθέτουν χρόνο για άλλες επαγγελματικές δραστηριότητες. Ωστόσο υπάρχουν κι εκείνες που απασχολούνται μερικώς¹⁸ στην οικογενειακή εκμετάλλευση γιατί έχουν άλλες επαγγελματικές δραστηριότητες. Αυτό γίνεται από ανάγκη συμπλήρωσης του οικογενειακού εισοδήματος, και αφορά εργασία κατά τη θερινή περίοδο σε ξενοδοχειακή επιχείρηση, εργασία σε εργοστάσιο συσκευασίας και αποθήκευσης ελαιών, υπάλληλος σε εμπορικό κατάστημα, καθαρίστριες σε δημοτικά σχολεία. Ειδικότερα, φαίνεται στη Δυτική Ελλάδα και μάλιστα στην Αιτωλοακαρνανία, διαδεδομένο το επάγγελμα της καθαρίστριας σχολείου, σε συνδυασμό με την αγροτική απασχόληση. *«Πάμε πρωί-πρωί καθαρίζουμε τις αίθουσες που αφήσαμε την προηγούμενη το απόγευμα κι οκτώ η ώρα έχουμε τελειώσει, γιατί αρχίζει το μάθημα. Έτσι, και στο χωράφι πάμε για σκάλισμα, βοτάνισμα, ρέντο κι ότι χρειαστεί, και τις δουλειές στο σπίτι κάνουμε πριν σχολάσει το σχολείο και πιάσουμε να το καθαρίσουμε»* (Αγρότισσα από την Αιτωλοακαρνανία). Πρόκειται, όπως γίνεται φανερό, για ένα εξοντωτικό, καθημερινό ωράριο, όπου εμπλέκονται επίσης χαρακτηριστικά η κοινωνική τάξη και το κοινωνικό φύλο. Επίσης, καταγράφηκε η ενδιαφέρουσα περίπτωση τριών αγροτισσών που επεκτείνουν την ιδιότητα του «συμβοηθούτος

¹⁸ Δεδομένης της κοινωνικής σύνθεσης της ελληνικής κοινωνίας (μετανάστριες/ες, Ρομά κ.ά) αναρωτούμαστε αν ισχύει και στην Ελλάδα αυτό που συναντάμε στη διεθνή βιβλιογραφία, πως, δηλαδή, άτομα αστικής προέλευσης που αυτοχαρακτηρίζονται αγρότισσες/ες μερικής απασχόλησης υιοθετούν τρόπο ζωής ο οποίος συνδυάζει τη δραστηριοποίηση στη φύση με την ικανοποίηση της προσωπικής ελευθερίας (hobby farmers). Συναντώνται συνήθως στα όρια αγροτοαστικών περιοχών. (Πιτόσκα 2013).

μέλους» και σε επιχειρήσεις εκτός αγροτικού χώρου αρσενικών μελών της οικογένειας, προκειμένου να τα βοηθήσουν. *«Πρέπει να το στηρίζω το παιδάκι μου, δεν πρέπει;»* (γυναίκα από τη Θεσσαλία).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το μέρος της έρευνας που σχετίζεται με τη στάση των ερωτώμενων αγροτισσών απέναντι στη συνεταιριστική ιδιότητα. Από τη γενικευμένη συζήτηση προκύπτει αφενός πως οι ενιαίοι συνεταιρισμοί δεν ελκύουν τις γυναίκες είτε για παραδοσιακούς λόγους, όπως λ.χ. ο φόρτος και των ενδοοικογενειακών υποχρεώσεων: *«Το μεγαλύτερο πρόβλημα είναι η έλλειψη χρόνου. Όταν γίνονται οι συνελεύσεις εμείς πρέπει να μαγειρέψουμε για την οικογένεια. Όταν πάλι γίνονται μαθήματα, εμείς πρέπει να φροντίζουμε τα παιδιά»* (Αγρότισσα από τη Στερεά Ελλάδα). Πρόκειται για εμπόδιο το οποίο επικαλείται η μεγάλη πλειοψηφία τους. Δεν τις ελκύουν όμως και εξαιτίας του τρόπου κοινωνικοποίησής τους: *«Δεν έχω ασχοληθεί ποτέ με κάποιο συνεταιρισμό. Έχω αφήσει αυτό το κομμάτι στο σύζυγό μου»* (Αγρότισσα από την Στερεά Ελλάδα) ή η αντίληψη που αναφέρθηκε από γυναίκες της Κεντρικής Μακεδονίας πως *«ο χώρος στον οποίο δραστηριοποιούνται γυναίκες δεν προκόβει»*, είτε εξαιτίας του τρόπου λειτουργίας τους: *«Δεν αντέχω εκεί μέσα. Όλο φωνάζουν, πλακώνονται με τα πολιτικά... Κι όλοι καπνίζουν. Συνέχεια. Δε σέβονται ούτε τις γκαστρωμένες. Και να πεις πως πετυχαίνουν και τιμές της προκοπής»* (Αγρότισσα από τη Θεσσαλία), αλλά και τον απροκάλυπτο ανδροκεντρισμό τους: *«Ο χώρος είναι ανδροκρατούμενος, η παρουσία των γυναικών στις συνελεύσεις είναι ελάχιστη. Οι άνδρες έχουν την ευκαιρία να βγαίνουν πιο συχνά από το σπίτι και να ενημερώνονται περισσότερο. Εμείς μαθαίνουμε τα νέα από αυτούς, αλλά και μεταξύ μας. Έχω μερίδα και παραδίδω ελιές. Περισσότερο δεν ξέρω»* (Αγρότισσα από τη Στερεά Ελλάδα). *«Το πρόβλημα είναι το καπέλωμα από τους άνδρες»* (Αγρότισσα από τη Θεσσαλία). Ωστόσο, κάποιες δραστηριοποιούνται στους μεικτούς συνεταιρισμούς: *«Επειδή ο πατέρας μου ήταν πρόεδρος του συνεταιρισμού, δεν είχα πρόβλημα και επειδή σπούδασα τεχνολόγος γεωπόνος, για άλλες γυναίκες ίσως υπάρχει πρόβλημα»* (Αγρότισσα από την Κρήτη). Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της μοναδικής γυναίκας μέλους του ΔΣ συνεταιρισμού που συναντήσαμε. Πρόκειται για την αντιπρόεδρο του ιστορικού Αγροτικού Συνεταιρισμού Ζαγοράς Πηλίου, τη μοναδική

εκλεγμένη γυναίκα στο συγκεκριμένο όργανο στα 100 χρόνια λειτουργίας του (ιδρύθηκε το 1917), εξαιρετικά δραστήρια, με έντονη παρουσία στην καθημερινότητα της κοινότητας, που υποκινεί και ενισχύει συστηματικά τη συμμετοχή των συμπατριωτισσών της στον φορέα. Από την άλλη, όμως, οι ίδιες αυτές αγρότισσες εμφανίζουν αξιοσημείωτη γνώση των προβλημάτων και των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι οργανώσεις, δείγμα πως αυτά συζητιούνται στο πλαίσιο της οικογένειας. Κατά την άποψή τους, οι κυριότερες δυσκολίες εντοπίζονται στην οργάνωση, στη συνεργασία, στο προσδοκώμενο κέρδος. Εντοπίζουν έλλειμμα συνέργειας: «Ο καθένας ενδιαφέρεται για το προσωπικό συμφέρον και όχι για το κοινό. Περισσότερο αυτό το βλέπουμε και από αυτούς που έχουν το πάνω χέρι στο συνεταιρισμό» (Αγρότισσα από τη Θεσσαλία). Διαπιστώνουν περιπτώσεις κακής διαχείρισης και απουσία γνώσεων και εκπαίδευσης, έλλειψη ικανών, έμπειρων στελεχών, ώστε οι συνεταιρισμοί να μπορέσουν να εκσυγχρονιστούν και να αποκτήσουν κέρδος. Εκεί που συγκλίνουν όλες είναι η διαπίστωση της υψηλής φορολογίας.

4. Από την ανάλυση των δεδομένων για το ποια είναι κατά την άποψη τους η στάση της πολιτείας απέναντι στους γυναικείους συνεταιρισμούς και τι θα μπορούσε περισσότερο να κάνει προέκυψε πως οι προαναφερόμενες αντιλήψεις και στάσεις απέναντι στο συνεταιρίζεσθαι φαίνεται να εξηγούν και το πρόβλημα μαζικότητας που αντιμετωπίζουν αρκετοί από τους γυναικείους αγροτουριστικούς συνεταιρισμούς. Αρκετές από τις ερωτώμενες ισχυρίστηκαν πως οι γυναίκες δεν διαθέτουν την απαιτούμενη μόρφωση, για κάποιες ίσως και την ικανότητα, για να ασχοληθούν με συνεταιρισμούς, ενώ άλλες φάνηκε να τις τρομάζει η ιδέα της επιχειρηματικότητας. «Δεν έχουμε ούτε χρόνο να ασχοληθούμε ούτε γνωρίζουμε από αυτά. Τα νέα κορίτσια είναι μορφωμένα και ασχολούνται περισσότερο». (γυναίκα από Κεντρική Μακεδονία.). Εκείνες που συμμετέχουν σε γυναικείες αγροτουριστικές ενώσεις τονίζουν το πλήθος των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν και τον αγώνα τους να κρατήσουν ζωντανούς τους συγκεκριμένους φορείς. Θεωρούν πως απειλούνται από τις ιδιωτικές εταιρείες που έχουν την ίδια παραγωγική κατεύθυνση. Τονίζουν την ανάγκη για επιμόρφωση σε νέες καλλιέργειες. Επιμένουν ότι υπάρχει ισχυρή

γραφειοκρατία για την ίδρυση του συνεταιρισμού. Επίσης συχνά το έλλειμμα εμπειρίας και εξειδικευμένης γνώσης υπήρξαν παράλληλα στα πρώτα τους βήματα ανασταλτικοί παράγοντες. Όπως ανέφεραν χαρακτηριστικά αγρότισσες από την Κρήτη, κατά τα πρώτα χρόνια δεν γνώριζαν την τυποποίηση και τη διαδικασία της πώλησης των προϊόντων. Ξεπέρασαν τα προβλήματα με επιμόρφωση, ειδικότερα στο πεδίο των Νέων Τεχνολογιών. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί η επισήμανση των περισσότερων πως οι γυναίκες δεν διαθέτουν τα απαιτούμενα κεφάλαια, ενώ λίγες ισχυρίστηκαν πως δεν είναι πάντα ανοικτές σε νέες απόψεις

5. Σε γενικές γραμμές οι αγρότισσες θεωρούν ότι η Πολιτεία δεν ενδιαφέρεται ουσιαστικά για τη στήριξη του θεσμού και εκφράζουν την απογοήτευσή τους για το γεγονός: *«Η Πολιτεία πρέπει να στηρίζει περισσότερο τους γυναικείους συνεταιρισμούς με κονδύλια, επιμορφώσεις και χαμηλή φορολογία»* (Αγρότισσα από το Βόρειο Αιγαίο), *«η πολιτεία χρειάζεται να τους στηρίζει με κάθε τρόπο και να βοηθήσει τις γυναίκες δημιουργώντας δομές που φροντίζουν ηλικιωμένους, για να έχουν περισσότερο ελεύθερο χρόνο»* (Αγρότισσα από την Στερεά Ελλάδα). Απαιτούν να τους στηρίζει, αφού οι συνεταιρισμοί είναι ικανοί να επιλύσουν προβλήματα παραγωγής, εισοδήματος και ανεργίας. Χρειάζονται οικονομική ενίσχυση, κίνητρα, τα οποία θα μπορούσαν να προσελκύσουν και μορφωμένες γυναίκες να ασχοληθούν με το αγροτουρισμό και τα αγροτικά προϊόντα. Επιβάλλεται να ληφθούν μέτρα, εκτός των οικονομικών, που αφορούν στην ενημέρωση, ιδιαίτερα στην επιμόρφωση/κατάρτιση των μελών για όλα τα βήματα της απαιτούμενης διαδικασίας, από την παραγωγή και την τυποποίηση μέχρι τη διάθεση του προϊόντος, επειδή κυρίως οι γυναίκες δεν έχουν εμπειρία στον τρόπο λειτουργίας μιας τέτοιας οργάνωσης. Θα μπορούσε να υπάρξει επιδότηση των προϊόντων και συγκεκριμένη βοήθεια για συμμετοχή σε εκθέσεις. Ακόμα αναγκαία κρίνεται η υλοποίηση περισσότερων ευρωπαϊκών και όχι μόνο προγραμμάτων με τη βοήθεια δημόσιων υπηρεσιών, όπως το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και θεωρούν καλή σχετική πρακτική τα σχέδια βελτίωσης που υπήρχαν στο πρόγραμμα Leader. Τονίζουν ότι το εισόδημα από το συνεταιρισμό πρέπει να υπολογίζεται ως αγροτικό και να μην αντιμετωπίζονται τα μέλη του ως ελεύθερες επαγγελματίες. Τέλος για κάποιες

αποτελεί επιτακτική ανάγκη το να «ξεφύγουν από τα κουλουράκια και τα παραδοσιακά γλυκά» και να αναζητήσουν νέα επικερδή προϊόντα: «Δεν είμαι μέλος γυναικείου αγροτικού συνεταιρισμού. Εδώ στην Κρήτη οι συνεταιρισμοί είναι ουσιαστικά αρτοποιεία και ζαχαροπλαστεία με τοπικά εδέσματα, δεν δημιουργούν κάτι καινοτόμο» (Αγρότισσα από την Κρήτη), ενώ υπήρξε και η πρόταση «το Υπουργείο Γεωργίας και οι Περιφέρειες και οι Δήμοι να έχουν υπαλλήλους που να ενημερώνουν ειδικά τους γυναικείους συνεταιρισμούς, όπως γινόταν παλιότερα» (Αγρότισσα από την Κρήτη).

6. Από την ανάλυση των δεδομένων γύρω από το ερώτημα για το πως κρίνουν το ασφαλιστικό τους καθεστώς και ποιες είναι οι προτάσεις τους για τη βελτίωση του οι περισσότερες αγρότισσες εμφανίστηκαν να το αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα αρνητικά: «Μαύρο κι άραχνο!» (Αγρότισσα από το Νότιο Αιγαίο). Οι χαρακτηρισμοί που του αποδίδουν είναι ενδεικτικοί: δυσβάστακτο, μαύρο, άδικο, υπερβολικό, ανασφαλές και εξοντωτικό. «Αυτή τη στιγμή δεν μπορώ να ανταποκριθώ στις ασφαλιστικές μου εισφορές γι' αυτό προσπαθώ να αλλάξω ασφαλιστικό φορέα. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο εργαζομαι παράλληλα σε άλλο τομέα εκτός από τον γεωργικό» (Αγρότισσα από το Βόρειο Αιγαίο). Ισχυρίζονται πως η ανταποδοτικότητά του δεν ανταποκρίνεται στο ύψος των χρημάτων που καταβάλλει η αγροτική οικογένεια: «Είναι πολύ κακό. Μου κόψανε τη σύνταξη. Ντροπή!» (Αγρότισσα από τη Δυτική Ελλάδα). Επιθυμούν μείωση των εισφορών: «Δεν είναι καλό, όλο πληρώνουμε και δεν μας μένει τίποτα. Κάθε χρονιά και χειρότερη από την προηγούμενη. Αν η πολιτεία φρόντιζε τους αγρότες τα πράγματα θα ήταν καλύτερα» (Αγρότισσα από τη Στερεά Ελλάδα). Επίσης θεωρούν υπερβολική την ηλικία συνταξιοδότησής τους, λαμβανομένου υπόψη του ιδιαίτερα σκληρού επαγγέλματος που ασκούν, αλλά και των πολλαπλών ρόλων που πρέπει να συνδυάσουν, προκειμένου να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του. Εκτιμούν δε ότι οι χορηγούμενες σήμερα συντάξεις είναι ιδιαίτερα χαμηλές και δεν καλύπτουν τις ανάγκες τους, ειδικότερα μάλιστα οι συντάξεις χηρείας. Κάποιες προχωρούν παραπέρα και προτείνουν ως καταλληλότερη την ιδιωτική κάλυψη, ειδικότερα στο πεδίο της ιατροφαρμακευτικής και ιατρικής περίθαλψης, αφού έτσι ή αλλιώς οι δυσλειτουργίες

των αγροτικών ιατρείων και κυρίως των κέντρων υγείας (ραντεβού με μεγάλη καθυστέρηση, έλλειμμα ιατρικών ειδικοτήτων κ.λπ.) τις υποχρεώνει να απευθύνονται πολύ συχνά σε ιδιώτες/ισσες γιατρούς. Ταυτόχρονα θεωρούν το κόστος αγοράς των φαρμάκων ιδιαίτερα υψηλό. Με δυο λόγια ζητούν μείωση των ασφαλιστικών εισφορών, διευκολύνσεις στον τρόπο καταβολής τους και σημαντικές αυξήσεις των συντάξεών τους, ενώ οι συνεταιρισμένες ζητούν το εισόδημά τους που προέρχεται από τον συνεταιρισμό να αναγνωρίζεται ως αγροτικό. Μια νέα μάλιστα αγρότισσα αναφέρει χαρακτηριστικά: «*Το θεωρώ απαράδεκτο και πιστεύω πως δεν βοηθάει τους νέους ανθρώπους να γίνουν επαγγελματίες αγρότες. Οι εισφορές είναι πολύ υψηλές και δεν μπορούμε να ανταπεξέλθουμε. Είναι μάλιστα αμφίβολο αν θα βγούμε ποτέ στη σύνταξη*» (Αγρότισσα από τη Στερεά Ελλάδα). Ωστόσο, δεν συμμερίζονται τις παραπάνω απόψεις όλες οι ερωτώμενες. Ένα μειοψηφικό, αλλά υπολογίσιμο τμήμα τους υποστηρίζει πως το ασφαλιστικό σύστημα σήμερα είναι δικαιότερο, καθώς είναι σύμφωνο με το εισόδημα. Συγκρίνοντας το με αυτό, «*που προϋπήρχε και δεν εξασφάλιζε ούτε καφέ στους γέροντες, τώρα είναι καλύτερα*» «*Είναι σημαντικό ότι υπάρχει αυτή η σύνταξη, έστω και μικρή, σε σχέση με τα ψίχουλα που μας δίνανε παλιότερα*» (Αγρότισσα από τη Δ. Ελλάδα). Φυσικά προτείνουν την βελτίωσή του και συμφωνούν ιδιαίτερα στην ανάγκη αύξησης των συντάξεων.

7. Από την ανάλυση των δεδομένων για πως συνδυάζαν (συνδυάζουν) τις οικογενειακές και τις αγροτικές τους δραστηριότητες και το εάν είχαν (έχουν) υποχρεώσεις βοήθεια/υποστήριξη από το οικογενειακό σας περιβάλλον και πως αντιμετώπισαν το δίλλημα εργασία η οικογένεια, έγινε προφανές πως επρόκειτο για την ερώτηση που, μαζί με την επόμενη που αφορά στις έμφυλες προκαταλήψεις και τα στερεότυπα, προκάλεσε τις περισσότερες συζητήσεις, αλλά και ένα είδος εξαιρετικά ενδιαφέροντος αναστοχασμού, ιδιαίτερα από τις αγρότισσες άνω των 50 ετών. Συχνά δόθηκε η εντύπωση –κι αυτό σε όλες τις περιοχές όπου έλαβε χώρα η έρευνα– πως δεν τις απασχολούσε το συγκεκριμένο ερώτημα, τόσο βαθιά είχαν εσωτερικεύσει τη «φυσικότητα» της διπλής ενασχόλησής τους, τόσο με την αγροτική εκμετάλλευση όσο και με το σύνολο σχεδόν των ενδοοικογενειακών υποχρεώσεων και καθηκόντων. Ωστόσο φαίνεται πως κάποιες

διεκδίκησαν και επέβαλαν ένα είδος ισότιμης κατατανομής των υποχρεώσεων του νοικοκυριού: *«Στην αρχή ζορίστικα. Μετά άρχισαν να βοηθούν τα παιδιά και ο σύζυγος. Να στρώνουν τα κρεβάτια, να φτιάχνουν ένα φαγητό»* (Αγρότισσα από την Κρήτη) Στο δίλλημα αν θεωρούν σπουδαιότερη την εργασία στην οικογένεια ή την αγροτική εργασία και ποιον από τους δύο χώρους αξιολογούν ως πρώτη τους μέριμνα οι περισσότερες πρόταξαν την οικογένεια, αρκετές όμως την εργασία. Για κάποιες, όπως δηλώνουν, δεν υπάρχει δίλλημα, καθώς *«χωρίς την εργασία, δεν θα συντηρούνταν η οικογένεια και τα παιδιά δεν θα είχαν να φάνε»* (Αγρότισσα από την Κεντρική Μακεδονία). Από τις απαντήσεις αναδεικνύονται μια σειρά κοινών διατοπικών δεδομένων: α. η σημαντική συμβολή των ηλικιωμένων μελών της οικογένειας στην ανατροφή των παιδιών και στην προστασία τους κατά την απουσία των γονιών στην αγροτική εκμετάλλευση, γεγονός που αύξανε, όπως πολλές επεσήμαναν, την υποχρέωση των γυναικών να τα φροντίζουν ως το θάνατό τους. Στις περιπτώσεις που δεν υπήρχε αυτού του είδους η βοήθεια οι μεγαλύτερες εξήγησαν πως ήταν συχνά αναγκασμένες να παίρνουν τα παιδιά μαζί τους στα χωράφια, ιδιαίτερα τις περιόδους που τα σχολεία ήταν κλειστά: *«Δεν είχα βοήθεια, γιατί το παιδί το μεγάλωσα στα χωράφια και στα βουνά. Όταν το σχολείο δεν λειτουργεί, θα πρέπει να το πάρω μαζί μου»* (Αγρότισσα από την Αττική) β. Η σε πολύ μεγάλο βαθμό απουσία του συζύγου και των λοιπών ανδρών από τα ενδοοικογενειακά καθήκοντα και την ανατροφή των παιδιών *«Καλόπιανα όλους τους άνδρες του σπιτιού, σύζυγο, πεθερό, πατέρα να βοηθούν λίγο, αλλά προτιμούσαν να δουλέψουν παραπάνω στα χωράφια παρά να μείνουν μια ώρα με τα παιδιά»* (Αγρότισσα από την Κεντρική Μακεδονία). Κάποιες δικαιολογούσαν το γεγονός με τον μεγαλύτερο φόρτο εργασίας που αναλάμβανε ο σύζυγος στην αγροτική εκμετάλλευση *«ο φόρτος εργασίας του είναι ιδιαίτερα μεγάλος, κυρίως στις περιόδους της συγκομιδής, χρειάζεται βοήθεια και δεν μπορεί να προσφέρει βοήθεια»* γ. Το γεγονός πως η διεκπεραίωση αυτών των πολλαπλών ρόλων, που συχνά οδηγούσαν τις συγκεκριμένες αγρότισσες στην εξουθένωση, δεν έγινε αιτία τέτοιων συγκρούσεων που να οδηγούσαν στη διάρρηξη των ενδοοικογενειακών σχέσεων και σε πιθανό διαζύγιο, κι αυτό ανεξάρτητα από την ηλικία των ερωτώμενων *«Ε, τώρα... Γίνονται*

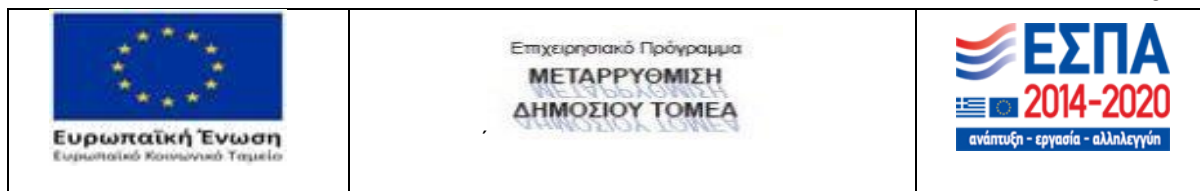
αυτά τα πράγματα;» (Αγρότισσα από τη Δυτική Ελλάδα). δ. Καθ' όλη τη διάρκεια της συζήτησης, με την εξαίρεση ελάχιστων νεαρών γυναικών, δεν τέθηκε το ζήτημα της απουσίας υποστηρικτικών δομών σε τοπικό επίπεδο (παιδικοί σταθμοί, δομές ηλικιωμένων κ.λπ.), που θα διευκόλυναν την εξισορρόπηση της οικογενειακής και της επαγγελματικής τους ζωής. «Έμοιαζε να μην τις αφορά καθόλου το θέμα» (εκτίμηση ερευνήτριας στη Δ. Ελλάδα). Είναι προφανές πως είτε έλυναν το πρόβλημα στο πλαίσιο των ευρύτερων οικογενειακών σχέσεων και δικτύων είτε αναλάμβαναν εξολοκλήρου το βάρος της πολλαπλής τους ενασχόλησης. Αξίζει, τέλος να αναφέρουμε τη δήλωση αγρότισσας από την Κεντρική Μακεδονία που ο λόγος της αναπαράγει ακούσια τον σπαρακτικό μονόλογο της Χαδούλας- Φραγκογιαννούς και επιβεβαιώνει τη διαχρονικότητα όσων αντιμετωπίζουν οι γυναίκες και μάλιστα αυτές της υπαίθρου: «Όσο τα παιδιά μου ήταν μικρά δεινοπαθούσα. Όταν μεγάλωσαν, είχαν γεράσει οι γονείς μου. Τώρα που χήρεψα και μεγάλωσαν τα παιδιά, πάλι κουράζομαι γιατί γερνάω κι εγώ»!

8. Σχετικά με το πως η ελληνική κοινωνία, ιδιαίτερα στις μικρές αγροτικές κοινότητες, αντιμετωπίζει σήμερα μια γυναίκα που ασκεί ατομικά αγροτικό επάγγελμα ή ασκεί επιχειρηματική δραστηριότητα στο πλαίσιο μιας συνεταιριστικής οργάνωσης και για το εάν υπάρχουν κατά τη γνώμη και την εμπειρία τους προκαταλήψεις ή στερεότυπα που συνδέονται με το φύλο, από την εκτενή, όπως ήδη αναφέρθηκε, συζήτηση προέκυψε πως τα υποκείμενα της έρευνας σε όλες τις περιοχές στη συντριπτική τους πλειοψηφία θεωρούν πως στον έναν ή στον άλλο βαθμό έμφυλα στερεότυπα εξακολουθούν να υπάρχουν. Υπάρχει σαφής κατά φύλα διαίρεση των οικογενειακών υποχρεώσεων και διαφορετική κατά φύλα δυνατότητα κίνησης και δραστηριοποίησης «Ο άνδρας έχει δικαίωμα να βγαίνει, η παντρεμένη γυναίκα δυσκολεύεται να βγει από το σπίτι της» (Αγρότισσα από τη Θεσσαλία). Ακόμα, «Εάν η γυναίκα είναι παντρεμένη πρέπει να βγαίνει ο άνδρας της και όχι εκείνη. Είναι αδιανόητο η γυναίκα να βγει για αγροτικές εργασίες και να συνδικαλιστεί και ο άνδρας να παραμείνει στο σπίτι. Αυτό συμβαίνει μόνο εάν αρρωστήσει ο άνδρας της» (Αγρότισσα από την Κ. Μακεδονία). Διαπιστώνουν επιφυλάξεις και δυσπιστία σε βάρος των γυναικών. «Οι γυναίκες είναι μόνο μαγείρισσες, γκόμενες και μάνες. Οι άνδρες γνωρίζουν τα πάντα,

οι γυναίκες είναι κατώτερες», «εάν με άκουγε ο συγχωρεμένος, σήμερα θα είχαμε μεγαλύτερη φυτεία φουντουκιών στη Ραχιά. Αλλά ήμουν γυναίκα» (Αγρότισσα από την Κ. Μακεδονία), αλλά και «σχολιάζαν στην αρχή στα καφενεία όποια συμμετείχε στο γυναικείο συνεταιρισμό. Ξέρεις πως μας λέγανε; Νταρντανογυναίκες! Νομίζουν ότι δεν είμαστε ικανές να ασκήσουμε το αγροτικό επάγγελμα» (Αγρότισσα από τη Θεσσαλία), ενώ αναφέρθηκαν περιπτώσεις που άνδρες απαγόρευαν στις γυναίκες τους να ασχοληθούν με το συνεταιρισμό και τις ανάγκασαν να τον εγκαταλείψουν: «Οπωσδήποτε υπάρχουν προκαταλήψεις. Στην αρχή που ξεκινήσαμε τον συνεταιρισμό έφυγαν δύο γυναίκες, γιατί οι σύζυγοι γκρίνιαζαν και τελικά δεν τις άφησα, ενώ αυτές ήθελαν να δουλέψουν. Αυτό δεν θα συνέβαινε, αν είμασταν άντρες» (Αγρότισσα από την Κρήτη). Συχνά στις τοπικές κοινωνίες, όπως επισημάνθηκε, υπάρχει η άποψη ότι οι γυναίκες δεν διαθέτουν την τόσο απαραίτητη στο συγκεκριμένο επάγγελμα υσική αντοχή, σε αντίθεση με τους εξαιρετικά αποδοτικούς αλλοδαπούς εργάτες γης: «Οι άντρες θεωρούν ότι δεν είμαστε ίσοι. Και ότι δεν μπορούμε να κάνουμε όσα κάνουν» (Αγρότισσα από το Νότιο Αιγαίο). Αγρότισσα αναφέρει: «Θα σας πω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Κάθε χρόνο στα ΚΕΠ κάνουμε δηλώσεις ΟΣΔΕ. Συνήθως πάω εγώ. Οι χωριανοί λένε: Δηλώνει η Βασίλαινα τα χωράφια του ανδρός της. Οι γυναίκες είμαστε οι γραφιάδες των συζύγων γεωργών, όχι γεωργοί» (Αγρότισσα από την Κ. Μακεδονία). Το γεγονός τις θυμώνει, γιατί έρχεται σε αντίθεση με την υψηλή τους αυτοεκτίμηση και το αίσθημα πως αναλαμβάνουν και διεκπεραιώνουν με επιτυχία τα καθήκοντα που τους αναλογούν, συχνά καλύτερα από τους άνδρες. Καταγράφεται όμως και η αντίθετη άποψη: «Δεν έχω καταλάβει κάτι τέτοιο. Μάλιστα στην περιοχή μας είναι αρκετές οι γυναίκες που ασχολούνται με την παραγωγή». «Η κοινωνία είναι θετική στις αγρότισσες, αν και υπάρχουν στερεότυπα ισχυρά. Είναι όμως μεμονωμένα. Η αγρότισσα αντιμετωπίζεται όπως και ο άνδρας» (Αγρότισσα από τη Στερεά Ελλάδα). Και βέβαια ο αντίλογος είναι ισχυρός: «Είναι σκληρή κοινωνία. Δέρνανε. Ίσως είναι καλύτερα τώρα» (Αγρότισσα από τη Δυτική Ελλάδα). Εκεί που συμφωνούν είναι πως ακόμα και σήμερα εξακολουθεί ο έλεγχος των γυναικών, ιδιαίτερα στις μικρές κλειστές κοινότητες, γεγονός που τους επιβάλλει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικές. Ωστόσο, όλες οι ερωτώμενες συμφώνησαν πως

κόντρα στις παραδόσεις και τις αναχρονιστικές αντιλήψεις, οι γυναίκες επιβάλλεται να σπουδάζουν και να εργάζονται. Επισημαίνουν δε πως παρά το γεγονός πως στο πρόγραμμα νέων αγροτών εντάσσονται περισσότερο άνδρες και παρακολουθούν επίσης άνδρες τα σεμινάρια του υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης, όσες γυναίκες συμμετέχουν σε αυτά είναι περισσότερο αποφασισμένες και επιτυγχάνουν καλύτερες επιδόσεις. *«Σίγουρα υπάρχουν προκαταλήψεις και αυτές ξεκινούν από τις ίδιες τις γυναίκες. Πρέπει να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους»* (Αγρότισσα από την Αττική). Ανεξάρτητα πάντως με τα προαναφερόμενα, υπάρχει διάχυτη η αντίληψη πως η κατάσταση με τον καιρό βελτιώνεται, δεν συγκρίνεται η σημερινή κοινωνική θέση των γυναικών της υπαίθρου με αυτή του παρελθόντος : *«οι παλιές κάναμε ότι ήθελε ο άνδρας»*, αν και δεν τις βρίσκει όλες σύμφωνες: *«Η σύγχρονη ελληνική τοπική κοινωνία ανδροκρατείται. Αντί να τελειώσουν οι στερεοτυπικές και ρατσιστικές αντιλήψεις διαπιστώνω ότι τα πράγματα χειροτερεύουν»* (Αγρότισσα από την Κ. Μακεδονία).

4. Συμπεράσματα Συνδυαστικής Έρευνας

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την παρούσα Έρευνα στηρίζονται στο φάσμα εκείνων των δεδομένων που προήλθαν από το Ερωτηματολόγιο και την Ημιδομημένη Συνέντευξη, θεσμισμένα και τα δύο εργαλεία από τις συζητήσεις στις Ομάδες Εστίασης. Στη διαδικασία υλοποίησής της τηρήθηκαν οι σχετικοί επιστημονικοί κανόνες (της σχετικότητας, της αντικειμενικότητας, της παραγωγικότητας κ.λπ. (Φουλίδη, 2007), ενώ έγινε προσπάθεια χρήσης ζωντανής γλώσσας, που προσεγγίζει την υποκειμενική πραγματικότητα και τη συναισθηματική αλήθεια των ερωτώμενων αγροτισσών (Kozinets, 2002), των οποίων το φύλο επιμελώς κατέστησε ορατό στο πλαίσιο της (Γκασούκα, Γεωργαλλίδου, κ.ά., 2014). Συγκεκριμένα:

Ι. Συμπεράσματα Ερωτηματολογίου

Το δείγμα του πρώτου εργαλείου αποτέλεσαν αγρότισσες από τις προαναφερόμενες περιοχές οι οποίες περισσότερες από τις μισές (56%) ήταν μεταξύ 41 και 60 ετών. (Μόλις το 7% του δείγματος αφορούσε σε νεαρότερες ηλικίες, κάτω των 30 ετών), σε μεγάλο ποσοστό (68,8%) παντρεμένες με 2 παιδιά (50,64%) και με ικανοποιητικό μορφωτικό επίπεδο σε σχέση με το παρελθόν, καθώς το 35,53% είναι απόφοιτες Λυκείου (έναντι του 26% που είναι απόφοιτες Δημοτικού και 7,61% απόφοιτες ΤΕΙ-ΑΕΙ). Το 79% του δείγματος ασχολείται με την παραγωγή γεωργικών προϊόντων. Δεύτερη, σε ποσοστό, δραστηριότητα είναι η φροντίδα των ζώων (20%), ποσοστά που σχεδόν ταυτίζονται με τα ποσοστά των κλειστών ερωτήσεων της ημιδομημένης συνέντευξης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως το 71,7% του δείγματος δήλωσε ότι διαθέτει προσωπική αγροτική ιδιοκτησία. Από τις αγρότισσες που δήλωσαν ότι διαθέτουν προσωπική αγροτική ιδιοκτησία το 62,5% τη διαχειρίζονται οι ίδιες. Οι υπόλοιπες δήλωσαν κατά 60% πως παραχώρησαν τη διαχείριση της περιουσίας τους στον άνδρα τους ήδη από την έναρξη του γάμου τους. Από τα συγκεκριμένα στοιχεία προκύπτει πως έχουμε υπέρβαση της μακραίωνης πατριαρχικής πρακτικής πως κατά κανόνα οι άνδρες διαχειρίζονται τη θηλυκή περιουσία ερήμην των ιδιοκτητριών της, όπως επίσης αποδυνάμωση του εύρους της

αντίληψης περί γενικευμένης τοποθέτησης των αγροτισσών στο ρόλο των «συμβοηθούτων μελών» της αγροτικής εκμετάλλευσης. Παράλληλα, το 61,03% δηλώνει πως εργάζεται στην αγροτική εκμετάλλευση σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης (έναντι του 32,31% που δηλώνει συνθήκες μερικής απασχόλησης) όμως η συντριπτική πλειονότητα του δείγματος διαθέτει μηνιαίο εισόδημα κάτω των 1000€. Μόλις το 14% ξεπερνά τα 1000 ευρώ μηνιαίως, και από το υπόλοιπο το 46,91 δεν ξεπερνά τα 500 ευρώ μηνιαίως, γεγονός που συνδέεται ευθέως με τις αρνητικές τους απόψεις όσον αφορά την ασφάλιση και τη συνταξιοδότησή τους, όπως θα δούμε παρακάτω. Το σημαντικότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι ελληνίδες αγρότισσες, σύμφωνα με τις απόψεις του δείγματος, είναι η καθημερινή κοπιώδης και απαιτητική χειρονακτική εργασία (9,93%). Έπεται η υψηλή φορολογία που απομειώνει περαιτέρω το ήδη χαμηλό εισόδημα, με την πολύωρη απασχόληση να αποτελεί την τρίτη επιλογή (Μ 9,29). Ζητήματα όπως η έλλειψη υποστηρικτικών δομών για την οικογένεια (Μ 8,21) και το έλλειμμα συμμετοχής του συζύγου στις ενδοοικογενειακές υποχρεώσεις (Μ 7,96) δεν βρίσκονται στην πρώτη γραμμή όσων θεωρούν προβλήματα και η αδυναμία συμφιλίωσης οικογενειακής-επαγγελματικής ζωή βρίσκεται ακόμα πιο κάτω στον πίνακα ιεράρχησης (Μ 7,61), ενώ στα χαμηλότερα επίπεδα της κλίμακας παρατηρούμε το κατώτερο εισόδημα σε σχέση με αυτό των ανδρών της οικογένειας (Μ 7,56), αλλά και το έλλειμμα της οικονομικής τους ανεξαρτησίας (Μ 7,38). Η σειρά αξιολόγησης, κατά την άποψή μας, επιβεβαιώνει τον πατριαρχικό τρόπο κοινωνικοποίησής τους και την αποδοχή της αντίληψης πως είναι κατά κάποιον τρόπο «φυσιολογικό» το γεγονός, αλλά και την υποχώρηση των δικών τους θηλυκών αναγκών μπροστά στις ανάγκες των άλλων μελών της οικογένειας κι ιδιαίτερα των παιδιών, ενώ φαίνεται μάλλον να απαξιώνουν ως πρόβλημα το έλλειμμα ενθάρρυνσης του οικογενειακού περιβάλλοντος (Μ 6,84)

Σε ό,τι αφορά στις έμφυλες κοινωνικές, αλλά και διαπροσωπικές σχέσεις προκύπτουν ενδιαφέρουσες αν και κάποιες φορές αντιφατικές τοποθετήσεις. Στο ερώτημα κατά πόσον οι άνδρες αγρότες είναι αυτοί που τελικά συμμετέχουν κατά πλειοψηφία στην τοπική πολιτική ζωή, την τοπική αυτοδιοίκηση, στους αγροτικούς συνεταιρισμούς, σε τοπικούς συλλόγους οποιουδήποτε είδους κλπ. και εξ αιτίας της περιορισμένης

συμμετοχής τους στα καθήκοντα του νοικοκυριού, η πλειοψηφία του δείγματος συμφωνεί σε ποσοστό 80% περίπου. Με το ίδιο ποσοστό συμφωνούν πως οι αγρότες είναι αυτοί που τελικά συμμετέχουν κατά πλειοψηφία στην τοπική πολιτική ζωή και την τοπική αυτοδιοίκηση, στους αγροτικούς συνεταιρισμούς, σε τοπικούς συλλόγους οποιουδήποτε είδους κλπ. και εξ αιτίας της περιορισμένης συμμετοχής τους στα καθήκοντα του νοικοκυριού. Αντίστοιχα είναι τα αποτελέσματα σχετικά με την άποψη των αγροτισσών για το μεγαλύτερο όφελος που λαμβάνουν οι άνδρες αγρότες από τα προγράμματα γεωργικής εκπαίδευσης (72%), στοιχεία που θα επιβεβαιώσει και η παρακάτω συνέντευξη. Την ανδρική υπεροχή στη λήψη των αποφάσεων όσον αφορά την οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση και ιδιαίτερα τη διάθεση και την τιμή των προϊόντων που παράγονται στο πλαίσιο της, επεσήμαναν οι ερωτώμενες αγρότισσες σε ποσοστό 78,97% του δείγματος. Σε πλήρη ταύτιση με τα προηγούμενα ερωτήματα οι αγρότισσες θεωρούν ότι έχουν δευτερεύοντα λόγο στην οικογενειακή εκμετάλλευση, ακόμη και αν χαρακτηρίζονται ως αρχηγοί για φορολογικούς, ασφαλιστικούς και άλλους λόγους (66,15%). Κι εδώ επισημαίνεται ένα οξύμωρο και αντιφατικό γεγονός, καθώς σημαντικός αριθμός αυτών των γυναικών είναι κάτοχοι ιδιοκτησίας, την οποία όπως δήλωσαν παραπάνω εκμεταλλεύονται οι ίδιες. Αναδεικνύεται δηλαδή η γνωστή αναντιστοιχία μεταξύ της υλικής πραγματικότητας των γυναικών και της έμφυλης κοινωνικής συνείδησης και πρακτικής. Κι είναι προφανές από τα δεδομένα που προκύπτουν, πως ο χώρος της αγροτικής οικονομίας δομείται ως ένας ανδροκεντρικός χώρος τόσο σε επίπεδο συμβόλων όσο και σε επίπεδο καθημερινής πρακτικής και οι αγρότισσες κατανοούν το γεγονός καθώς, σύμφωνα με την άποψή τους, «η αγροτική οικονομία αποτελεί ανδροκρατούμενο ακόμα χώρο» (73,34%). Εκφάνσεις του δε θεωρούν το ότι υπάρχει απουσία των γυναικών από τα όργανα των αγροτικών συλλογικών οργανώσεων (Μ 8,19), διατηρούνται ακόμα στην κοινότητα παραδοσιακές αντιλήψεις για τους ρόλους των ανδρών και γυναικών στην οικογένεια και την κοινωνία (Μ 7,61) και ότι υπάρχουν γυναικείες και ανδρικές εργασίες στο πλαίσιο της αγροτικής εκμετάλλευσης (Μ 7,43). Ακόμα σε σημαντικό ποσοστό (Μ 7,25) πιστεύουν πως οι γυναίκες που ασχολούνται στον αγροτικό τομέα παραγωγής θεωρούνται περισσότερο

σαν συμβοηθούντα μέλη της οικογενειακής εκμετάλλευσης και λιγότερο ως επαγγελματίες αγρότισσες, παρά το προαναφερόμενο ιδιοκτησιακό καθεστώς. Αντίθετα, φαίνονται διστακτικές στο να δεχθούν την άποψη σύμφωνα με την οποία υπάρχει ισχυρή παρουσία των γυναικών στην τοπική κοινωνική ζωή, παρά τις προκαταλήψεις και τις αναχρονιστικές αντιλήψεις που εξακολουθούν σε ένα βαθμό να ισχύουν στις αγροτικές κοινωνίες (Μ 6,59%).

Παρά τις ανωτέρω εκτιμήσεις, οι ερωτώμενες συμφωνούν ότι διαμορφώνονται σήμερα σημαντικότερες προοπτικές στο επάγγελμα των αγροτισσών, το οποίο μπορεί να δώσει λύση στο πρόβλημα της ανεργίας των γυναικών, ιδιαίτερα δε των νέων γυναικών, επιβεβαιώνοντας την προσδοκία πως είναι δυνατή η προσέλκυση νέων γυναικών και ανέργων στην ύπαιθρο, που δημιουργούν κυρίως οι νέες μορφές γεωργικής παραγωγής (βιολογικά προϊόντα, καλλιέργειες φιλικές προς το περιβάλλον, δυναμικές καλλιέργειες, εναλλακτικές μορφές τουρισμού κ.α.), αλλά και η κοινωνική οικονομία ευρύτερα. Οι θετικές αποκρίσεις ανήλθαν στο 50% του δείγματος. Τα βιολογικά προϊόντα αποτελούν τη σημαντικότερη, νέας μορφής γεωργικής παραγωγής, δυνατότητα για τις αγρότισσες (Μ 7,53). Ακολουθεί η μεταβολή στην τυποποίηση των αγροτικών προϊόντων (Μ 7,04) αλλά και οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού (Μ 6,9). Οι δυναμικές καλλιέργειες έλαβαν την τελευταία θέση της κλίμακας (Μ 6,04). Όσον αφορά τις ενέργειες που χρειάζεται να κάνει η Πολιτεία για την ενίσχυση της ενασχόλησης των αγροτισσών με τη βιολογική καλλιέργεια οι ερωτώμενες και ιδιαίτερα οι νέες δίνουν άμεση προτεραιότητα στην προσφορά περαιτέρω αγροτικής συμβουλευτικής (Μ 9,88) και στη δημιουργία κοινωνικών υποστηρικτικών δομών (Μ 9,81). Με μικρή διαφορά έπεται η βελτίωση του φορολογικού συστήματος (Μ 9,73). Στην τελευταία θέση της κατάταξης βρέθηκαν οι περισσότερες ευκαιρίες κατάρτισης/συμμετοχής σε επιμορφωτικά προγράμματα (Μ 9,11). Στο σύνολο των κριτηρίων ο μέσος όρος κυμάνθηκε άνω του 9, γεγονός που υποδεικνύει την ανάγκη για ενεργοποίηση της Πολιτείας προς όλες τις κατευθύνσεις. Ολοκληρώνουμε με τις απαντήσεις των λίγων συνεταιρισμένων σε γυναικείους αγροτουριστικούς συνεταιρισμούς που έλαβαν μέρος στην έρευνα, σύμφωνα με τις οποίες πρωταρχικό παράγοντα συμμετοχής τους αποτελεί η

πεποίθηση ότι οι γυναίκες έχουν τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες υποχρεώσεις με τους άνδρες στο συνεταιρίζεσθαι (Μ 2,58). Ακολουθεί η αντιμετώπιση της ανεργίας (Μ 2,57) και η εμπιστοσύνη στη συλλογική δραστηριότητα και συνεργασία (Μ 2,51). Αντίθετα η αποφυγή της αποκλειστικής ενασχόλησής με τις οικιακές εργασίες και την ανατροφή των παιδιών έλαβε την τελευταία θέση της κατάταξης (Μ 2,08).

II. Συμπεράσματα Ημιδομημένης Συνέντευξης

A. Κλειστών Ερωτήσεων

Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν αγρότισσες των ίδιων με το Ερωτηματολόγιο περιοχών, οι οποίες όπως προκύπτει διαθέτουν παρόμοιο προφίλ. Συγκεκριμένα, περισσότερες από τις μισές (65%) ήταν ηλικίας μεταξύ 41 και 60 ετών και μόλις το 6% του δείγματος αφορούσε σε νεαρότερες ηλικίες, κάτω των 30 ετών. Σε ιδιαίτερα αυξημένο ποσοστό (76%) ήταν παντρεμένες. Το 37,48% είχε δύο παιδιά. Το μορφωτικό επίπεδό τους κρίνεται ικανοποιητικό σε σχέση με το παρελθόν, καθώς το 31% είναι απόφοιτες Λυκείου και το 17% απόφοιτες Μεταλυκειακής εκπαίδευσης (έναντι του 30% που είναι απόφοιτες Δημοτικού και 10% απόφοιτες ΤΕΙ-ΑΕΙ). Τα στοιχεία της έρευνας επιβεβαιώνουν ότι οι αγρότισσες γνωρίζουν τις νέες τεχνολογίες. Η πλειονότητα του δείγματος σε ποσοστό 68% διαθέτει γνώσεις υπολογιστή και εξ' αυτών το 89% έχει πρόσβαση σε υπολογιστή. Επίσης από εκείνες που έχουν γνώση υπολογιστή το 75% των γνωρίζει word και excel σε βασικό επίπεδο και το 87% γνωρίζει power point επίσης σε βασικό επίπεδο, ενώ το 69% γνωρίζει και χρησιμοποιεί πολύ συχνά το διαδίκτυο. Επιπρόσθετα σχετικά με την επιμόρφωση καταγράφεται ότι ένα σημαντικό ποσοστό (43%) των ερωτώμενων έχει επιμορφωθεί σε αγροτικά και συνεταιριστικά θέματα, μάλιστα δε από αυτές το 47% περισσότερες από δύο φορές. Δεν ισχύει το ίδιο για την επιμόρφωση που σχετίζεται με θέματα της ισότητας των φύλων, αφού μόνο δείγματος το 25% δείγματος απάντησε ότι έχει συμμετάσχει και από αυτό το 61% μόνο μια φορά.

Η μεγάλη πλειοψηφία του δείγματος (76%) ασχολείται με την παραγωγή γεωργικών προϊόντων. Δεύτερη, σε ποσοστό, δραστηριότητα είναι η φροντίδα των ζώων (11%). Τα υποκείμενα της έρευνας σε ποσοστό 53% χαρακτήρισαν την αγροτική ενασχόλησή τους ως σταθερή και πλήρη εργασία, ενώ σε ποσοστό 47% τη χαρακτήρισαν ως μερική. Καμία γυναίκα δεν την παρουσίασε ως ευκαιριακή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως το 80% των ερωτώμενων αγροτισσών δήλωσε ότι διαθέτει προσωπική αγροτική ιδιοκτησία, ανατρέποντας έτσι το έμφυλο στερεότυπο ότι η πρόσβαση στη γη αποτελεί κατεξοχήν ανδρικό προνόμιο (Whatmore 1994, Shortall 1999). Από τις αγρότισσες που δήλωσαν ότι διαθέτουν προσωπική αγροτική ιδιοκτησία οι μισές (50%) απάντησαν πως τη διαχειρίζονται οι ίδιες, επιβεβαιώνοντας και τα ερευνητικά δεδομένα της πρώτης ενότητας (ερωτηματολόγιο), αλλά και την υπονόμηση της άποψης περί διευρυμένης κατάστασης των αγροτισσών ως «συμβοηθούτων μελών» των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων. Οι υπόλοιπες δήλωσαν κατά 40% πως παραχώρησαν τη διαχείριση της περιουσίας τους στον σύζυγό τους και μόνο ένα μικρό ποσοστό (10%) πως τη διαχειρίζεται από κοινού με το σύζυγο/σύντροφο. Από τα στοιχεία επιβεβαιώνεται επίσης η προαναφερόμενη εκτίμηση του ερωτηματολογίου περί της υποχώρησης της πρακτικής της διαχείρισης της ιδιοκτησίας των γυναικών από τους άνδρες ερήμην τους, όπως άλλωστε και της πεποίθησης πως οι άνδρες κατά κανόνα αποφασίζουν για τη διάθεση και την τιμή των προϊόντων, αφού οι συγκεκριμένες αγρότισσες σε ποσοστό 56% δηλώνουν ότι η τελική απόφαση για τη διάθεση του/της αγροτικού/ής προϊόντος/υπηρεσίας στην οικογένεια είναι και των δύο συντρόφων. Όμως οι δηλώσεις αυτές θα πρέπει να συσχετισθούν ευρύτερα με το μέγεθος της αγροτικής εκμετάλλευσης, αλλά και με το ιδιαίτερα περιορισμένο εισόδημα των αγροτισσών, καθώς, όπως προκύπτει και εδώ, το 58% δήλωσε μηνιαίο καθαρό εισόδημα 1 € - 500 € (έναντι του 24% που δήλωσε 501 € - 1000 €, το 12% 1001 € - 2000 € και 6% 2001 € και άνω). Σχετικά με το χρόνο απασχόλησης των γυναικών στην αγροτική εκμετάλλευση σε σχέση με αυτόν του συζύγου ή των άλλων αρσενικών μελών της οικογένειας οι αγρότισσες σε ποσοστό 43% απάντησαν ότι είναι μικρότερος, σε ποσοστό 30% μεγαλύτερος και σε 27% ίδιος. Αντίθετα, γίνεται φανερό πως πολύ

χρόνο συνεχίζουν να αφιερώνουν οι γυναίκες στις ενδοοικογενειακές υποχρεώσεις, αφού το 59% αγροτισσών που συμμετείχε στην έρευνα απάντησε ότι ο χρόνος ενασχόλησής τους με τις ενδοοικογενειακές υποχρεώσεις σε σχέση με την αγροτική δραστηριότητα τους είναι μεγαλύτερος. Η έκπληξη προκύπτει από τις απαντήσεις στο ερώτημα σχετικά με τη συμμετοχή του συζύγου/συντρόφου στις ενδοοικογενειακές υποχρεώσεις, καθώς φαίνεται πως και στην ύπαιθρο άντρες που δεν ανήκουν στην πλειοψηφία τους- ανάλογα με την ηλικία των υποκειμένων της έρευνας- στη νεότερη γενιά συμμετέχουν πλέον στον έναν ή στον άλλο βαθμό στις συγκεκριμένες υποχρεώσεις, αφού το 44% των ερωτώμενων αγροτισσών δήλωσε πως ο σύζυγός /σύντροφός αναλαμβάνει μερικά από τα καθήκοντα που του αναλογούν στο εσωτερικό της οικογένειας (νοικοκυριό, ανατροφή παιδιών κ.λπ.) και το 14% ότι ο σύζυγός /σύντροφός τους τα αναλαμβάνει πλήρως, έναντι του 42% που απάντησε ότι ο σύζυγός /σύντροφός τους απέχει εντελώς από τα καθήκοντα που του αναλογούν. Τα δύο πρώτα ποσοστά μαζί (58%) δημιουργούν πραγματική ανατροπή στην έως τώρα εικόνα μας σχετικά και χρήζουν άμεσα παραπέρα και σε βάθος διερεύνηση. Επίσης διερεύνηση χρειάζεται και το δεδομένο που προέκυψε όσον αφορά τους κοινούς ή διαφορετικούς αγροτικούς στόχους γυναικών και ανδρών στο πλαίσιο της αγροτικής εκμετάλλευσης. Το γεγονός ενδιαφέρει ιδιαίτερα την Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία μέσω του Ινστιτούτου Φύλου που διαθέτει πρόκειται να προχωρήσει σε πανευρωπαϊκή σχετική έρευνα καθώς, όπως ήδη αναφέραμε, υφίστανται ενδείξεις ότι οι γυναίκες τείνουν να ασκούν πιο φιλική προς το περιβάλλον αγροτική δραστηριότητα και οικολογικότερο τρόπο καλλιέργειας, με αποτέλεσμα η προσέγγισή τους στη γεωργία να είναι πιθανά περισσότερο σύμφωνη με τους αναδυόμενους στόχους της γεωργικής πολιτικής για το περιβάλλον, την κλιματική αλλαγή και την παροχή δημόσιων αγαθών. Ωστόσο αυτό μένει να αποδειχθεί και στην περίπτωση της παρούσας έρευνας τα ευρήματα δεν επιβεβαιώνουν τις ανωτέρω προσδοκίες, αφού το 78% των ερωτώμενων απάντησε πως οι αγροτικοί του στόχοι ταυτίζονται με αυτούς των συζύγων/συντρόφων τους.

Σε ότι αφορά στις νέες μορφές γεωργικής παραγωγής (βιολογικές καλλιέργειες, καλλιέργειες φιλικές προς το περιβάλλον κλπ.) ένα πολύ σημαντικό ποσοστό (71 %)

δήλωσε ενημερωμένο για τις δυνατότητες που προσφέρουν, αν και δεν ασχολείται με αυτές τις μορφές καλλιέργειας. Ωστόσο, το 45% των αγροτισσών εκφράζει ενδιαφέρον σχετικής ενασχόλησης και το 54% επιβεβαιώνει την προσδοκία πως αυτού του είδους η γεωργική δραστηριοποίηση μπορεί να προσελκύσει νέες ιδιαίτερα γυναίκες, δίνοντας λύση στο πρόβλημα της ανεργίας τους. Το ενδιαφέρον είναι πως οι ερωτώμενες σε ποσοστό 68% ήταν βέβαιες πως αν αποφάσιζαν να ασχοληθούν με τις νέες μορφές γεωργικής παραγωγής θα είχαν την υποστήριξη του συζύγου/συντρόφου τους.

Αν και τα ποσοτικά ερευνητικά δεδομένα δείχνουν πως η συνεταιριστική πρακτική δεν έλκει ιδιαίτερα τις γυναίκες, το 46% των υποκειμένων της έρευνας δήλωσε ότι είναι εγγεγραμμένο σε αγροτική, συνεταιριστική δομή της περιοχής του. Από αυτές το 74% συμμετέχει σε μεικτό ως προς το φύλο συνεταιρισμό και δραστηριοποιείται στο πλαίσιο του. Τα κίνητρά τους διαφοροποιούνται σε έναν βαθμό από αυτά των ανδρών, αφού, για παράδειγμα, προτάσσουν την πίστη στη συλλογική δραστηριότητα, στη συνεργασία και στα ίσα δικαιώματα μεταξύ ανδρών και γυναικών στο συνεταιρίζεσθαι (Μ 1,81). Σημαντικός λόγος συμμετοχής τους στην οργάνωση είναι οπωσδήποτε η προσδοκία απόκτησης εισοδήματος ή βελτίωσης του υπάρχοντος (Μ 1,75), αλλά και η αντιμετώπιση της ανεργίας τους (Μ 1,72). Πάντως, κάποιες διευκρίνισαν ότι με τη συμμετοχή τους καλύπτουν περισσότερο την ανάγκη τους για επαγγελματική απασχόληση και προσωπική δημιουργία (Μ 0,82) και λιγότερο για συμπλήρωση εισοδήματος (Μ 0,65). Εκείνο που ξενίζει, όμως, είναι το γεγονός πως δεν αξιολογείται ως σημαντικό κίνητρο από τις περισσότερες... το να ξεφύγουν από την αποκλειστική ενασχόλησή τους με τις οικιακές εργασίες και την ανατροφή των παιδιών, δείγμα κατά την άποψή μας της εσωτερικευσης των κυρίαρχων έμφυλων αντιλήψεων από τις συγκεκριμένες γυναίκες. Από την άλλη, οι λίγες γυναίκες που δραστηριοποιούνται σε γυναικείους συνεταιρισμούς ασχολούνται σε ποσοστό 77% με τρόφιμα, ποτά και χειροτεχνήματα, σε ποσοστό 20% με υπηρεσίες εστίασης και σε ποσοστό 3% με υπηρεσίες φιλοξενίας.

Β. Ανοικτών ερωτήσεων

Η διατύπωση των ανοικτού τύπου ερωτήσεων καθιστά περισσότερο εμφανή την έμφυλη διάσταση της παρούσας έρευνας, καθώς οι ερωτήσεις αυτές επέτρεψαν έναν ενδιαφέροντα αναστοχασμό γύρω από τις συνθήκες της ζωής τους και το πατριαρχικό περιβάλλον μέσα στο οποίο κοινωνικοποιήθηκαν και δραστηριοποιούνται πλέον οι συγκεκριμένες αγρότισσες. Επισημαίνεται πως από τη διερεύνηση της ελληνικής τουλάχιστον βιβλιογραφίας δεν συναντήσαμε όχι έρευνες, αλλά σχόλια έστω, που να συνδέονται, λόγου χάριν, με την εικόνα του εαυτού των αγροτισσών σε σχέση με τις επιθυμίες, τις προσδοκίες ή τις φιλοδοξίες τους για τη ζωή και την επαγγελματική τους προοπτική. Παντού, στις λίγες είναι αλήθεια αναφορές στις αγρότισσες, η βιβλιογραφία τις προσεγγίζει ως δεδομένες, ως προορισμένες να είναι αγρότισσες και δεν ενδιαφέρεται για το τι οι ίδιες έλπιζαν ή επιθυμούσαν να γίνουν επαγγελματικά. Δεν φαίνεται όμως να ενδιαφέρεται και για το περιβάλλον στο οποίο ζουν, τις πατριαρχικές συνθήκες της ζωής τους, που όσο κι αν υποχωρούν εξακολουθούν στον έναν ή στον άλλο βαθμό να είναι ισχυρές και βέβαια περιοριστικές όσον αφορά στη θηλυκή αυτοδιάθεση, για τον διαφορετικό κάποτε τρόπο που προσλαμβάνουν, σε σχέση με τα αρσενικά μέλη της οικογενειακής εκμετάλλευσης, τη δημόσια σφαίρα της κοινοτικής και αγροτικής ζωής. Συγκεκριμένα:

Οι αγρότισσες επιβεβαίωσαν τη γνωστή παράδοση των ελληνικών και όχι μόνον οικογενειών πως τα εργατικά χέρια «δεν περισσεύουν» και φαίνεται ότι στις περισσότερες φορές υπήρξε παραίνεση του οικογενειακού και συζυγικού περιβάλλοντος να κατευθυνθούν προς την αγροτική οικονομία, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που υπήρχε ιδιοκτησία γης και κοπαδιών, σε αρμονία βεβαίως και με την αντίληψη πως τα κορίτσια δεν χρειάζονται τα γράμματα, αντίληψη που επιβεβαιώθηκε και στην περίπτωση της αγρότισσας που αν και ήταν «σπουδαγμένη», μετά τον γάμο της υποχρεώθηκε να ασχοληθεί με την αγροτική εκμετάλλευση. Για να είμαστε όμως δίκαιες, καταγράφηκαν και άλλοι παράγοντες αντικειμενικοί, όπως πχ. ο απομακρυσμένος χώρος κατοικίας της οικογένειας προέλευσης ορισμένων εκ των ερωτώμενων και προφανώς η έλλειψη δομών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην

περιοχή, σε συνδυασμό ίσως και με την οικονομική ανέχεια, αλλά και τον φόβο για την τύχη ενός μικρού κοριτσιού στην πόλη, όπως και αστάθμητοι παράγοντες, όπως λχ. ο θάνατος του αρχηγού της εκμετάλλευσης, που αναγκαστικά μετατόπισε τις ευθύνες της στη σύζυγο ή την κόρη του. Από τις απαντήσεις καταγράφηκε ενδιαφέρουσα εργασιακή εμπειρία των υποκειμένων της έρευνας εκτός αγροτικής οικονομίας, κατά κανόνα σε επαγγέλματα «γυναικοκρατούμενα». Αυτό που πρέπει να επισημάνουμε είναι ότι η αλλαγή του εργασιακού χώρου, το πέρασμα από την αγορά εργασίας στην αγροτική οικονομία είχε σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις στην προσωπική οικονομική τους κατάσταση, καθώς συνοδεύτηκε από μείωση του εισοδήματός τους. Από την άλλη, οι περισσότερες από τις αγρότισσες που συμμετείχαν στην έρευνα δεν είχαν κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της άλλου είδους παράλληλη απασχόληση και, όπως δήλωσαν, η αγροτική τους ενασχόληση-σε συνδυασμό, θα προσθέταμε, με τις αυξημένες ενδοοικογενειακές υποχρεώσεις τους- δεν τους επιτρέπει και άλλη επαγγελματική δραστηριότητα. Φυσικά αρκετές προσεγγίζουν την απασχόλησή τους στην αγροτική εκμετάλλευση ως μερική, λόγω της ανάπτυξης εκ μέρους τους και άλλων επαγγελματικών δραστηριοτήτων, προκειμένου να ενισχύσουν το οικογενειακό εισόδημα. Στο σημείο αυτό επιβάλλεται να θυμηθούμε πως η EIGE (2010) δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στον συνδυασμό αυτό και εκτιμάει πως η μελλοντική οικονομική βιωσιμότητα των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων στην πλειονότητα της ΕΕ εξαρτάται από την ανάπτυξη πηγών εισοδήματος επιπλέον της γεωργίας. Επισημαίνει το γεγονός πως η τάση σε ευρωπαϊκό επίπεδο είναι οι γυναίκες να μετακινούνται σε θέσεις εκτός γεωργίας. Οποσδήποτε αυτό ποικίλλει ανάλογα με την περιοχή, τη δομή, την κουλτούρα και τις προσφερόμενες ευκαιρίες. Το βέβαιο είναι, πάντα κατά την ΕΕ, ότι οι όποιες οικονομικές απολαβές εκτός εκμετάλλευσης συμβάλλουν στο αγροτικό εισόδημα και στη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα της εκμετάλλευσης. Παρά ταύτα, η έρευνα, όπως δείχνουν τα στοιχεία της Eurostat, υποτιμά αυτού του είδους την εργασία των γυναικών, αφού εστιάζει αποκλειστικά στην αγορά εργασίας και αγνοεί τη συνεισφορά τους στην αγροτική εκμετάλλευση. Η συγκεκριμένη διάσταση ήταν προφανώς εκτός των ορίων της παρούσας έρευνας, όμως τα στοιχεία που προέκυψαν

θα μπορούσαν να αποτελέσουν εφελθτήριο για παραπέρα διερεύνηση, κάτι που το EIGE προτίθεται να κάνει σε πανευρωπαϊκό επίπεδο.

Θεωρούμε σημαντικά τα δεδομένα που προέκυψαν όσον αφορά τη στάση των υποκειμένων της έρευνας απέναντι στο συνεταιρίζεσθαι, αφού διέπονται από αντιφατικότητα, καθώς ένα καθόλου αμελητέο ποσοστό, όπως προαναφέρθηκε, συμμετέχει σε μικτούς κυρίως αγροτικούς συνεταιρισμούς, ταυτόχρονα όμως καθίσταται προφανές από τις απαντήσεις τους πως δεν έλκονται ιδιαίτερα από αυτού του είδους τις οργανώσεις και λόγω έλλειψης χρόνου και δυνατότητα συμφιλίωσης οικογενειακής- επαγγελματικής ζωής (και βέβαια και λόγω αναχρονιστικών αντιλήψεων περί «ανδρικής υπόθεσης», που εξακολουθούν να βρίσκονται σε κυκλοφορία), αλλά και διαφωνίας ως προς τον τρόπο λειτουργίας τους και συχνά επιφύλαξης για την ίδια την αποτελεσματικότητά τους. Εκείνο πάντως που τις βρίσκει όλες σύμφωνες είναι ο ανδροκεντρικός χαρακτήρας των οργανώσεων. Εντούτοις, οι αγρότισσες εμφανίστηκαν σε σημαντικό βαθμό ενημερωμένες τόσο για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι συνεταιρισμοί όσο και για τα αιτήματά τους, ενώ στέκονται ιδιαίτερα επικριτικά απέναντι στην Πολιτεία, για έλλειψη ενδιαφέροντος προς τον συνεταιριστικό θεσμό και ανεπάρκεια. Διατυπώνουν την απαίτηση για στήριξη και προτείνουν σειρά μέτρων για τη βελτίωση της κατάστασης. Ιδιαίτερα, παράλληλα, αρνητική είναι η στάση των περισσότερων απέναντι στο ασφαλιστικό σύστημα, το οποίο, όπως αναφέραμε ήδη, χαρακτηρίζουν ως δυσβάστακτο, μαύρο, άδικο, υπερβολικό, ανασφαλές και εξοντωτικό σε όλους τους τομείς και προτείνουν σειρά ευνοϊκών αλλαγών του και πριν από όλα την αύξηση των συντάξεων. Πάντως ένα μειοψηφικό, αλλά υπολογίσιμο τμήμα τους υποστηρίζει πως το ασφαλιστικό σύστημα σήμερα είναι δικαιότερο, καθώς είναι σύμφωνο με το εισόδημα, χωρίς φυσικά να ισχυρίζεται πως δεν επιβάλλονται βελτιώσεις.

Από τις ανοικτές ερωτήσεις της συνέντευξης αυτές που αφορούσαν στη Συμφιλίωση και στις έμφυλες κοινοτικές προκαταλήψεις και τα στερεότυπα προκάλεσαν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των υποκειμένων της έρευνας και πρόσφεραν την ευκαιρία εκτενούς συζήτησης με την ουσιαστική εμπλοκή των ερευνητριών και των ερευνητών. Όπως δήλωσαν οι τελευταίες/οι, κατά τη διάρκεια της συζήτησης είχαν

συχνά την εντύπωση ότι ουσιαστικά δεν είχε απασχολήσει τις περισσότερες ως τότε το ζήτημα της Συμφιλίωσης και πως αγνοούσαν τις θετικές επιπτώσεις της στις ζωές και στην καθημερινότητά τους. Έτσι ή αλλιώς η πλειοψηφία τους προτάσσει ως σπουδαιότερη την εργασία στην οικογένεια από την αγροτική εργασία, ενώ αναγνωρίζουν τη σημαντική συμβολή των ηλικιωμένων μελών της οικογένειας στην ανατροφή των παιδιών. Επισημαίνουν σε σημαντικό βαθμό την απουσία του συζύγου και των λοιπών ανδρών από τα ενδοοικογενειακά καθήκοντα και την ανατροφή των παιδιών, αντιφάσκοντας με προηγούμενη εκτίμησή τους που ήδη αναφέραμε. Το γεγονός ωστόσο δεν οδήγησε κατά κανόνα στη διάρρηξη των ενδοοικογενειακών σχέσεων και σε πιθανό διαζύγιο, δείγμα κατά τη γνώμη μας της εσωτερικευσης εκ μέρους τους της κυρίαρχης έμφυλης ιδεολογίας και του τρόπου κοινωνικοποίησής τους. Επίσης δεν τέθηκε το ζήτημα της απουσίας υποστηρικτικών δομών σε τοπικό επίπεδο (παιδικοί σταθμοί, δομές ηλικιωμένων κ.λπ.), που θα διευκόλυναν την εξισορρόπηση της οικογενειακής και της επαγγελματικής τους ζωής. Η συγκεκριμένη στάση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς επαναφέρει ουσιαστικά τη γνωστή θεωρητική διχογνωμία, σύμφωνα με την οποία υποστηρίζεται η άποψη ότι η πρόσβαση σε υπηρεσίες δωρεάν παιδικής μέριμνας κ.λπ. επιτρέπει στις γυναίκες να ενταχθούν πλήρως στο αγροτικό εργατικό δυναμικό, αντίθετα με την άποψη η οποία ισχυρίζεται ότι η γεωργική εργασία ήταν πάντα διαχωρισμένη με βάση το φύλο και ότι οι γυναίκες εντασσόμενες σε αυτήν επιφορτίστηκαν με περισσότερους ρόλους και καθήκοντα χωρίς ουσιαστικό όφελος. Η ανωτέρω διαφορά στις εκτιμήσεις αποδεικνύει την ανάγκη έρευνας όσον αφορά τον προσδιορισμό των διαφορετικών επιπτώσεων ανά φύλο των μέτρων και πολιτικών που αφορούν στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις ειδικότερα και την αγροτική ανάπτυξη ευρύτερα.

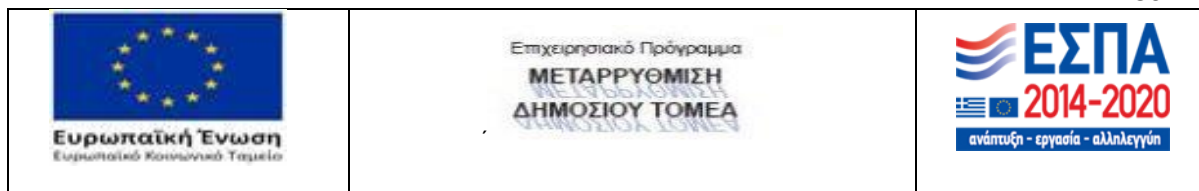
Ολοκληρώνουμε με τη διαπίστωση-κλειδί της συγκεκριμένης έρευνας: τα υποκείμενά της σε όλες τις περιοχές και στη μεγάλη πλειοψηφία τους θεωρούν πως στον έναν ή στον άλλο βαθμό τα έμφυλα στερεότυπα εξακολουθούν να υπάρχουν, αν και εκφράστηκε και εντελώς αντίθετη άποψη. Αναγνωρίζουν σαφή κατά φύλα διαίρεση των οικογενειακών υποχρεώσεων και διαφορετική κατά φύλα δυνατότητα κίνησης και δραστηριοποίησης. Αποδέχονται ως πραγματικότητα τον διαρκή τους

έλεγχο από την κοινότητα, ενώ τις εξοργίζει η αμφισβήτηση των φυσικών τους δυνάμεων και των ευρύτερων δεξιοτήτων τους και η σύγκριση της αποτελεσματικότητάς τους με αλλοδαπούς εργάτες γης, καθώς τραυματίζει την αυτοεικόνα τους και την υψηλή, όπως διαπιστώσαμε αυτοεκτίμησή τους. Καταλήγουν, ωστόσο, πως σε πείσμα των ανωτέρω η κατάσταση με τον καιρό βελτιώνεται, και η σημερινή κοινωνική θέση των γυναικών της υπαίθρου έχει εξελιχθεί θετικά σε σχέση με αυτή του παρελθόντος.

Κλείνουμε τα συμπεράσματα με μία διαπίστωση: Η παρούσα έρευνα, η πρώτη όπως υποστηρίζουμε έρευνα που προσεγγίζει τις αγρότισσες με αναλυτική κατηγορία το Φύλο και εστίαση στους δικούς τους κόσμους, με μέλημα να ακουστούν επιτέλους οι δικές τους φωνές (αφού δεν υπάρχει μία, αλλά πολλές), πέτυχε τη υλοποίηση των στόχων της ΓΠΦ για α. την καταγραφή της εκτίμησης των αγροτισσών και μάλιστα των νέων πως οι γεωργικές δραστηριότητες ευρύτερα και οι νέου τύπου ανάλογες καλλιέργειες (βιολογικές κλπ.) είναι δυνατό να προσελκύσουν νέες γυναίκες και να αποτελέσουν διέξοδο στο πρόβλημα της ανεργίας τους «*δεδομένης της υψηλής ανεργίας και υποαπασχόλησης που ενδέχεται να αντιμετωπίσουν εξαιτίας της οικονομικής κρίσης*». β. Τον εντοπισμό των κυρίαρχων έμφυλων αντιλήψεων και της συλλογικής κοινωνικής συνείδησης που συνδέεται με το φύλο και αφορούν στις αγρότισσες και κατέγραψε τα εμπόδια και τις δυσχέρειες, που αντιμετωπίζουν όχι μόνον εξαιτίας της δύσκολης οικονομικής συγκυρίας, αλλά και λόγω του φύλου τους, προκειμένου με βάση τα τελευταία να συγκροτηθεί ένα πλέγμα προτάσεων μέτρων και πολιτικών που θα δημιουργήσουν προϋποθέσεις και ευκαιρίες για την αύξηση της συμμετοχής, ιδιαίτερα των νεότερων γυναικών, στην αγροτική οικονομία, όπως και για την αναγνώρισή τους ως αυτόνομων οικονομικών οντοτήτων στο πεδίο της αγροτικής οικονομίας και για την υπέρβαση της αναχρονιστικής αντίληψης περί «*συμβοηθούντων μελών*». Όσον αφορά το ζήτημα της «*ανάδειξης της πολυμορφίας της ελληνικής υπαίθρου και των διαφοροποιήσεων όσον αφορά τις συνθήκες διαβίωσης*» των γυναικών, αποδείχθηκε στην πράξη πως υπερέβαινε το εύρος και τις δυνατότητες της παρούσας έρευνας, καθώς, σύμφωνα και με την ΕΕ (2006), πρόκειται για σημαντικό πεδίο που χρήζει ειδικότερης ανάλυσης, καθώς πλέον

συνδέεται και με την έννοια της «πολυλειτουργικότητας», έννοια-κλειδί που αφορά την επιδιωκόμενη ολοκληρωμένη ανάπτυξη της υπαίθρου, η οποία περιλαμβάνει σοβαρότατες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και περιβαλλοντικές δραστηριότητες στις αγροτικές περιοχές και είναι για μας προφανές πως στο πλαίσιο της θα μπορούσαν να συνοδεύσουν τη αγροτική παραγωγή και να δημιουργήσουν θέσεις εργασίας για τις γυναίκες, που στις συγκεκριμένες συνθήκες μπορούν και πρέπει να αναλάβουν κεντρικό ρόλο. Η παρούσα έρευνα και τα στοιχεία τα οποία καταθέτει ωστόσο, κυρίως όσον αφορά στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αγρότισσες και μάλιστα όπως οι ίδιες, από τη δική τους οπτική, τα παρουσιάζουν και τα ιεραρχούν, θα μπορούσε να συνδράμει στην τόσο απαραίτητη ένταξη της οπτικής του Φύλου στο σχεδιασμό και την υλοποίηση διευρυμένης πανελλαδικής έρευνας φορέων, όπως το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης, το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο κλπ. για την πολυμορφία της ελληνικής υπαίθρου.

5. Προτάσεις μέτρων και πολιτικών

Η οικονομική ανάπτυξη του αγροτικού τομέα και στην Ελλάδα αποτελεί αναγκαιότητα, η οποία πηγάζει από την επίτευξη του στόχου που είναι η διατήρηση του αγροτικού πληθυσμού στην ύπαιθρο, με τη δημιουργία θέσεων εργασίας και ενός ευρέως φάσματος οικονομικών δραστηριοτήτων ειδικότερα σε αγροτικές μειονεκτικές, ορεινές και νησιωτικές περιοχές, όπως ήδη αναφέρθηκε. Το συγκεκριμένο εγχείρημα έχει έντονη έμφυλη διάσταση, η υποτίμηση της οποίας ή η παραγνώρισή της θα έχει αρνητικές επιπτώσεις στην επιτυχία του, προϋπόθεση της οποίας μεταξύ των άλλων είναι η εξασφάλιση της ισότητας των ευκαιριών μεταξύ των φύλων και η παρακολούθηση των επιπτώσεων των σχεδιαζόμενων μέτρων και πολιτικών σε κάθε φύλο. Για να συμβεί αυτό όμως χρειάζονται δεδομένα τα οποία δεν διαθέτουμε, γιατί στη χώρα μας απουσιάζουν οι έρευνες που συνδέονται με τα φύλα στον πρωτογενή τομέα παραγωγής. Οποσδήποτε το πρόβλημα δεν είναι μόνον ελληνικό. Η ΕΕ (EIGE 2010) χαρακτηρίζει ως απογοητευτική την έλλειψη συνολικών δεδομένων σχετικά με τις γυναίκες στην αγροτική οικονομία σε ολόκληρη την επικράτεια της και απαιτεί ολοκληρωμένη πανευρωπαϊκή έρευνα προκειμένου να είναι σε θέση να εξετάσει για παράδειγμα τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους η ΚΓΠ έχει επιπτώσεις στις αγρότισσες (όπως και στους αγρότες άλλωστε) και το πώς η ΚΓΠ θα μπορούσε να προσαρμοστεί καλύτερα στις ανάγκες τους. Έτσι, είναι προφανές πως οι προτάσεις στις οποίες καταλήξαμε για την επιτυχή υπέρβαση των εμποδίων και των δυσκολιών που αντιμετωπίζουν οι αγρότισσες στην επιθυμία και στην προσπάθειά τους να δραστηριοποιηθούν και να ανελιχθούν στο πλαίσιο και της αγροτικής οικονομίας, ξεκινούν από τη διαπιστωμένη αναγκαιότητα συλλογής παραπέρα δεδομένων που συνδέονται με την έμφυλη διάσταση της ελληνικής αγροτικής οικονομίας και την αναγκαιότητα διεξαγωγής μιας σειράς σχετικών ερευνών, για να ακολουθήσουν προτάσεις που αφορούν τη βελτίωση των όρων διαβίωσης και δραστηριοποίησης των αγροτισσών, καθώς και προτάσεις που συνδέονται με τη βελτίωση του μορφωτικού τους επιπέδου μέσω της δια-βίου μάθησης, προτάσεις χορήγησης κινήτρων ανάπτυξης της αγροτικής τους ενασχόλησης και όχι μόνο, για να κλείσουμε με την παρουσίαση ενός πλέγματος

προτάσεων της ΓΓΙΦ, η οποία έχει επιδειξει τα δύο τελευταία χρόνια έντονο ενδιαφέρον για το ζήτημα των ελληνίδων αγροτισσών, που τις έχει παρουσιάσει σε φόρα, αλλά και σε συναντήσεις με το αρμόδιο υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης. Συγκεκριμένα προτείνονται τα εξής:

1. Διεξαγωγή από τη ΓΓΙΦ σε συνεργασία με φορείς όπως το ΕΚΚΕ, το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο κ.ά. συγκριτικής έρευνας που θα αφορά την παρουσία των αγροτισσών και τις εσωτερικές τους διαφοροποιήσεις σε διαφορετικούς τύπους και διαφορετικά μεγέθη αγροτικών εκμεταλλεύσεων, τη χρήση του χρόνου εκ μέρους τους (διερεύνηση του χρόνου που αφιερώνουν οι άνδρες και οι γυναίκες σε διάφορες γεωργικές δραστηριότητες), ανάλογα με την καλλιέργεια και τη φάση του κύκλου παραγωγής, την ηλικία, τον τύπο της δραστηριότητας και άλλους παράγοντες.
2. Υλοποίηση διευρυμένης πανελλαδικής έρευνας από φορείς όπως το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης, το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο κλπ. για την πολυμορφία της ελληνικής υπαίθρου, με συμπερίληψη της διάστασης του Φύλου.
3. Υλοποίηση ποσοτικής έρευνας σχετικής με το μερίδιο των γυναικών στον οικονομικά ενεργό γεωργικό πληθυσμό, για την απόκτηση των τόσο απαραίτητων στατιστικών σχετικών δεδομένων.
4. Διεξαγωγή στατιστικών μελετών με στόχο την εξασφάλιση σαφούς επισκόπησης της κατάστασης και των συνθηκών διαβίωσης των γυναικών στις αγροτικές περιοχές, προκειμένου να αναπτυχθούν επικεντρωμένες πολιτικές
5. Διεξαγωγή στατιστικών μελετών για τη διερεύνηση των λόγων για τους οποίους αρκετές ακόμα γυναίκες εγκαταλείπουν την ύπαιθρο, με σκοπό την εφαρμογή των αναγκαίων μέτρων για την καταπολέμηση της εξόδου.
6. Συνεχής και επαναλαμβανόμενη σε τακτά χρονικά διαστήματα διερεύνηση των διαφορετικών επιπτώσεων ανά φύλο των μέτρων και πολιτικών που αφορούν στις

οικογενειακές εκμεταλλεύσεις ειδικότερα και την αγροτική ανάπτυξη ευρύτερα. Διαμόρφωση σχετικών δεικτών.

7. Εκπόνηση έρευνας σχετικής με τον αντίκτυπο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στις αγροτικές περιοχές, συμπεριλαμβανομένης της εκτίμησης του αντικτύπου του φύλου, προκειμένου να διαμορφωθούν πολιτικές που θα συμβάλουν στην αντιμετώπιση του προβλήματος με ισχυρή έμφυλη διάσταση.

8. Εκπόνηση έρευνας σχετικής με την παρουσία μεταναστριών στην ελληνική αγροτική οικονομία, το ρόλο τους στην αγροτική παραγωγή, την αγροτική τους ευρύτερα ιδιότητα, τα εμπόδια και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν κατά την εργασιακή τους απασχόληση

9. Σταθερή και συνεχής συνεργασία των συναρμόδιων φορέων με το Παρατηρητήριο της ΓΓΙΦ για τη συλλογή και ανταλλαγή δεδομένων, πληροφοριών και την παρακολούθηση της εξέλιξης της κατάστασης.

10. Συνεχής μέριμνα και έλεγχος (προ και μετά αξιολόγηση) για τη συμπερίληψη της διάστασης του φύλου και της ισότητας των ευκαιριών σε όλους τους σχεδιασμούς, τα προγράμματα και τις δράσεις που θα αφορούν τον αγροτικό τομέα, σε συνδυασμό με την κατά φύλο κατανομή των απαραίτητων δεικτών και συγκρότηση των διαφόρων επιτροπών και λοιπών οργάνων σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο στη βάση της ισόρροπης συμμετοχής των φύλων.

11. Ολοκληρωμένη πανελλαδική έρευνα/μελέτη της ΓΓΙΦ, σε συνεργασία με φορείς όπως το ΕΚΚΕ, το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο κ.ά. για τη σύνδεση βιολογικής γεωργίας και φύλου, στο πλαίσιο της οποίας επιβάλλεται να καθοριστούν και να αναδειχθούν εκείνα τα κίνητρα που θα μπορέσει να αξιοποιήσει η πολιτεία, προκειμένου να προσελκύσει αγρότισσες και όχι μόνο στο συγκεκριμένο πεδίο της αγροτικής οικονομίας.

12. Κατάρτιση από το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης με τη συμβολή της ΓΓΙΦ «Σχεδίου Ενθάρρυνσης» της συμμετοχής των γυναικών στις νέου τύπου καλλιέργειες, μέσω χρηματοδοτήσεων που ενισχύουν την πρόσβασή τους στη γη, αλλά και προγραμμάτων κατάρτισης που ενισχύουν τις γνώσεις και τις δεξιότητες εκείνων που ενδιαφέρονται για αυτό το είδος αγροτικής ενασχόλησης

13. Διαμόρφωση Σχεδίου Δράσης του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης, σε συνεργασία με τη ΓΓΙΦ, για την εξασφάλιση της ισότητας ευκαιριών στην πρόσβαση των γυναικών στις αγορές βιολογικών προϊόντων, καθώς και την εξασφάλιση ισότιμων όρων ανταγωνισμού μεταξύ των φύλων στη σχετική αγορά.

14. Παροχή κινήτρων ενίσχυσης της γυναικείας επιχειρηματικότητας στον αγροτικό τομέα για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας (τα οποία θα μπορούσαν να προσελκύσουν και μορφωμένες γυναίκες να ασχοληθούν με το αγροτουρισμό και τα αγροτικά προϊόντα). Λήψη μέτρων που αφορούν στην ενημέρωση, ιδιαίτερα στην επιμόρφωση/κατάρτιση των μελών για όλα τα βήματα της απαιτούμενης διαδικασίας, από την παραγωγή και την τυποποίηση μέχρι τη διάθεση του προϊόντος, προσαρμοζόμενη στις εκάστοτε τοπικές συνθήκες και τις ανάλογες ανάγκες. Εξέταση της δυνατότητας επιδότησης προϊόντων και παροχή συγκεκριμένης βοήθειας για συμμετοχή σε εκθέσεις. Αύξηση του αριθμού και υλοποίηση περισσότερων ευρωπαϊκών και όχι μόνο προγραμμάτων, με τη βοήθεια δημόσιων υπηρεσιών, όπως το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης

15. Εξέταση από τους αρμόδιους κρατικούς φορείς του συνόλου των αιτημάτων των αγροτισσών όσον αφορά το φορολογικό, ασφαλιστικό και συνταξιοδοτικό καθεστώς τους (λ.χ. μείωση ασφαλιστικών εισφορών, διευκολύνσεις στον τρόπο καταβολής τους, αυξήσεις συντάξεων κλπ.), λαμβανομένων υπόψη των πολλαπλών τους ρόλων, των εξοντωτικών συχνά συνθηκών εργασίας τους και του ισχνού τους εισοδήματος. Προτείνεται η υιοθέτηση του αιτήματος των συνεταιρισμένων αγροτισσών για αναγνώριση του εισοδήματός τους που προέρχεται από τον συνεταιρισμό ως αγροτικού.

16. Λήψη μέτρων για τη συμμετοχή των αγροτισσών στην εκπόνηση και υλοποίηση πολιτικών και αποφάσεων που τις αφορούν και για την ενθάρρυνση της παρουσίας τους στην τοπική πολιτική ζωή, στα διοικητικά όργανα των επιχειρήσεων, των συνεταιρισμών, και των γεωργικών ενώσεων.

17. Σχεδιασμός και η υλοποίηση επιμορφωτικών σεμιναρίων για γυναίκες και άνδρες αστυνομικούς και δικαστές αγροτικών περιοχών, σχετικά με την ισότητα των φύλων και την ενδοοικογενειακή και όχι μόνο βία.

18. Επανεξέταση του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου, σύμφωνα με το οποίο μεταβιβάζεται η διαχείριση της κτηματικής περιουσίας εκάστου των συζύγων στην/στον άλλη/ο που ασκεί την αρχηγία της αγροτικής εκμετάλλευσης και η διερεύνηση νέων νομικών σχημάτων που θα ενισχύουν τη θέση των αγροτισσών στη λήψη των αποφάσεων διαχείρισης της εκμετάλλευσης, αλλά και θα εξασφαλίζουν τα σχετικά με το ιδιοκτησιακό καθεστώς δικαιώματά τους σε περίπτωση διαζυγίου.

19. Ανάπτυξη από τη ΓΓΙΦ δράσεων προβολής και ευαισθητοποίησης του κόσμου της ελληνικής υπαίθρου σε θέματα φύλου και ιδιαίτερα στο ζήτημα της έμφυλης βίας, και η σύσταση δομών πληροφόρησης των αγροτισσών όχι μόνο γύρω από την αγροτική τους ιδιότητα, αλλά και γύρω από τα δικαιώματά τους.

20. Προώθηση με πρωτοβουλία της ΓΓΙΦ και του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης της σύστασης διαρκούς πανελλαδικού φόρουμ ανταλλαγής γνώσεων, βέλτιστων πρακτικών και εμπειριών, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, που αφορούν τις αγρότισσες.

21. Λήψη μέτρων για την αξιολόγηση και την πρόληψη των κινδύνων, όσον αφορά τις γυναίκες και άνδρες εργαζόμενες/ους στη γεωργία, με εστίαση στις έγκυες και τις μητέρες που θηλάζουν.

22. Ενίσχυση της διαθεσιμότητας βασικών υπηρεσιών, όπως οι βρεφονηπιακοί σταθμοί, τα υποχρεωτικά σχολεία, οι υπηρεσίες για τις/τους ηλικιωμένες/ους και τα άτομα με αναπηρίες, υπηρεσίες υγείας και μάλιστα αυτές που σχετίζονται με τη σεξουαλική και αναπαραγωγική υγεία- και οι οποίες απουσιάζουν- και τον οικογενειακό προγραμματισμό, δημιουργώντας, εφόσον χρειάζεται, κινητές μονάδες, αλλά και οι κοινωνικές υπηρεσίες, προκειμένου να διευκολυνθούν οι γυναίκες της υπαίθρου να συνδυάσουν την επαγγελματική με την οικογενειακή ζωή.

23. Προώθηση της αγροτικής εκπαίδευσης, της εκπαίδευσης ενηλίκων και της παροχής επαγγελματικής κατάρτισης στις γυναίκες και τα κορίτσια των αγροτικών περιοχών.

Τις ανωτέρω προτάσεις εμπλουτίζει και συμπληρώνει/εξειδικεύει σειρά προτάσεων που έχει υποβάλλει, όπως ήδη αναφέραμε, η ΓΓΙΦ προς το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και οι οποίες είναι:

1. Η διερεύνηση της ένταξη της διάστασης του φύλου στις δράσεις του Προγράμματος Αγροτικής Ανάπτυξης. Η παρακολούθηση των θεμάτων ισότητας να γίνεται πλέον με τη συμμετοχή της ΓΓΙΦ στο Πρόγραμμα Επικοινωνίας και Δημοσιότητας του Εθνικού Αγροτικού Δικτύου (ΕΑΔ).

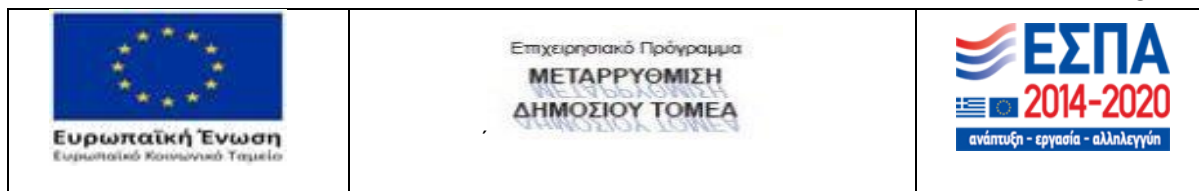
2. Η υλοποίηση της ισόρροπης συμμετοχής των φύλων στα όργανα διοίκησης των Α.Σ., η ανάπτυξη δράσεων κατάρτισης των αγροτισσών και η υποχρέωση των μεγάλων συνεταιρισμών να δημιουργούν παιδικούς σταθμούς.

3. Η επιμόρφωση των υπαλλήλων του Υπουργείου σε θέματα ισότητας με τη διενέργεια σεμιναρίων από το Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης, η ποσοστιαία αναλογική εκπροσώπηση των γυναικών υπαλλήλων στις θέσεις ευθύνης του Υπουργείου, η δημιουργία Επιτροπής Ισότητας στο Υπουργείο, ως είδος Παρατηρητηρίου, όπως επίσης και η ένταξη της διάστασης του φύλου σε όλα τα έγγραφα του ΥΠΑΑΤ.

Επίλογος

Ο μελλοντικός πρωτογενής τομέας της οικονομίας θα αποτελείται από σύνολα «έξυπνων αγροτικών εκμεταλλεύσεων», καθώς θα χρησιμοποιούν προηγμένες ΤΠΕ σε όλα τα στάδια της τροφικής αλυσίδας: από την εκμετάλλευση, έως τη μεταποίηση και τη λιανική πώληση. Αυτές οι καινοτομίες θα έχουν ως συνέπεια την ποιότητα της φυτικής παραγωγής, την ποιότητα της υγείας των ζώων, αλλά και, κυρίως, την ποιότητα ζωής των αγροτισσών και των αγροτών, ιδιαίτερα όσον αφορά την κοινωνική προστασία και τα ατομικά δικαιώματά τους, εξασφαλίζοντας συγχρόνως την πολύτιμη ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής τους. Μια τέτοια προοπτική ενός νέου τύπου αγροτικής αναδιάρθρωσης και ανάπτυξης που εν πολλοίς συμπυκνώνεται σε όρους όπως η «πολυλειτουργικότητα», προϋποθέτει, ωστόσο, πρώτα από όλα υπέρβαση των ανισοτήτων και των ιεραρχιών που συνδέονται με τα φύλα, ισότιμη παρουσία ανδρών και γυναικών σε όλο το φάσμα των εργασιών που λαμβάνουν χώρα στην οικογενειακή εκμετάλλευση και στη λήψη των αποφάσεων που την αφορούν, ισόρροπη συμμετοχή στις αγροτικές οργανώσεις και στα όργανά τους, ίση επί της ουσίας πρόσβαση στη γη, αλλά και στην απόκτηση δεξιοτήτων μέσω της κατάρτισης και της επιμόρφωσης, εξάλειψη κάθε μορφής βίας, ιδιαίτερα ενδοοικογενειακής και, φυσικά, προϋποθέτει αλλαγή της κυρίαρχης έμφυλης κοινωνικής/κοινοτικής συνείδησης, υπέρβαση των αναχρονιστικών αντιλήψεων και στερεοτύπων που συνδέονται με τα φύλα και οι οποίες καλά κρατούν στη χώρα μας και όχι μόνο.

Η παρούσα έρευνα κινήθηκε ακριβώς σε αυτό το πλαίσιο του μεγάλου πολιτικού, βαθιά δημοκρατικού, αιτήματος της ισότητας των φύλων και των ευκαιριών και στο χώρο της αγροτικής οικονομίας και ευελπιστούμε να αποτελέσει το έναυσμα παραπέρα και σε βάθος διερεύνησης από τη σκοπιά του φύλου του συνόλου των τομέων του τόσο σημαντικού για την Ελλάδα πρωτογενούς τομέα παραγωγής

Βιβλιογραφία

Α. Ελληνόφωνη

Ανδρεοπούλου Ζ. (2016) Εισήγηση με θέμα «Γυναικείοι αγροτικοί συνεταιρισμοί : Η ευκαιρία των γυναικών για την αντιμετώπιση της κρίσης», στα σεμινάρια Κοινωνική Επιχειρηματικότητα και Ορεινές Περιοχές, Περτούλι Τρικάλων 6/7/2016

Βαΐου, Ν., Στρατηγάκη Μ. (1989), «Η εργασία των γυναικών. Ανάμεσα σε δύο κόσμους», Σύγχρονα Θέματα, 40:15-23.

Ανθοπούλου Θ., Πέτρου Μ. (2015), «Όψεις της κρίσης και της επιστροφής στον αγροτικό χώρο: Η συζήτηση για την αγροτική ανθεκτικότητα» στο Αειχώρος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, 96-125

Γενική Γραμματεία Ισότητας (ΓΓΙ). (2000), Νέες πολιτικές ανάπτυξης και προώθησης των Γυναικείων Συνεταιρισμών. (Πρακτικά Πανελλαδικής Συνάντησης Γυναικείων Συνεταιρισμών). Αθήνα: ΑΤΕ.

Γιαννάκης, Η. (2013), «Πολυαπασχόληση στη γεωργία: κλειδί για τη βιωσιμότητα των αγροτικών περιοχών», διαθέσιμο από: www.ellinikigeorgia.gr

Γιδαράκου, Ι. (1996), «Εργασιακές Σχέσεις στην Οικογενειακή Εκμετάλλευση: Θέση και προοπτικές της γυναικείας παρουσίας», Στο Κράτος και αγροτικός χώρος. Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Αγροτικής Οικονομίας. Αθήνα: Παπαζήσης

Γιδαράκου, Ι. (1998), «Αγροτικοί συνεταιρισμοί: παράγοντες τοπικής ανάπτυξης του ελληνικού αγροτικού χώρου», Στο Χρ. Ζιγανός (επιμ.), Ανταγωνιστικότητα και ολοκληρωμένη ανάπτυξη του αγροτικού τομέα: Οι νέες προκλήσεις για την Ελλάδα. Πρακτικά 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου αγροτικής Οικονομίας. Θεσσαλονίκη

Γιδαράκου, Ι. (1998), «Πολυδραστηριότητα αγροτισσών, νέοι ρόλοι τους στην ύπαιθρο- νέες αναγκαιότητες», στο Χρ. Ζιγανός (επιμ.), Ανταγωνιστικότητα και ολοκληρωμένη ανάπτυξη του αγροτικού τομέα: Οι νέες προκλήσεις για την Ελλάδα Πρακτικά 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου αγροτικής Οικονομίας. Θεσσαλονίκη:

Γιδαράκου, Ι. (1999), «Ενδογενής ανάπτυξη της υπαίθρου και γυναικεία απασχόληση», Στο Χ. Κασίμης- Λ. Λουλούδης (επιμ.), Ύπαιθρος Χώρα: Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του Εικοστού αιώνα. Αθήνα: Πλέθρο

Γιουρουκέλη, Μ. (2011), «Η μεγάλη επιστροφή στην γεωργία», Ημερησία 12/11/2011

Γκασούκα, Μ (2006), Κοινωνιολογία του λαϊκού πολιτισμού (τόμος Ι) Δοκίμια Κοινωνικής Λαογραφίας, Αθήνα:Ψηφίδα

Γκασούκα, Μ., Γεωργαλίδου, Μ, Λαμπροπούλου, Σ., Φουλίδη, Ξ. & Κώστας, Α., (2014), Οδηγός χρήσης μη σεξιστικής γλώσσας στα διοικητικά έγγραφα, Intraway, Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, Αθήνα, text at: <http://www.isotita.gr/var/uploads/MELETES/Odigos%20Xrisis%20Mi%20Seksistikis%20Glossas.pdf>

Γκασούκα, Μ., Φουλίδη,Ξ. (2017), Όψεις εθνογραφικής έρευνας στις λαογραφικές σπουδές.Φεμινιστική Εθνογραφία,Διαδικτυακή Εθνογραφία, Αθήνα:Παπαζήση

Δαμιανός, Δ., Κασίμης, Χ., Μουσιδης, Α., Ντεμούζης, Μ.. (1994), Η πολυαπασχόληση στον αγροτικό τομέα και η αναπτυξιακή πολιτική στην Ελλάδα. Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2000), Οι γυναίκες συμβάλλουν στην αγροτική ανάπτυξη, text at <https://osha.europa.eu/el>

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2006), «Ευρωπαϊκός σχεδιασμός για την ασφάλεια και υγεία στην εργασία (1996 - 2006)», Οι γυναίκες στη γεωργία, text at <https://osha.europa.eu/el>

Θανοπούλου, Μ. (1992), Η Γυναικεία Απασχόληση ή Εργασία στην Ελλάδα. Κύριες Τάσεις και Κατευθύνσεις της Μεταπολεμικής Βιβλιογραφίας, Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης. Μελέτη ΙV. Αθήνα: ΕΚΚΕ

Ιακωβίδου, Ο. (1992), «Ο ρόλος των γυναικείων συνεταιρισμών στην προώθηση του Αγροτουρισμού στην Ελλάδα», Συνεταιριστική Πορεία, 27:137-145.

Javeau, Cl.(2000), Η έρευνα με ερωτηματολόγιο το εγχειρίδιο του καλού ερευνητή,Αθήνα:Τυπωθήτω-Δαρδανός

Κασίμης, Χ., Παπαδόπουλος, Γ.(1999), «Η Διατήρηση της Οικογενειακής Γεωργίας και η Καπιταλιστική Ανάπτυξη της Γεωργίας στην Ελλάδα: Μια Κριτική Ανασκόπηση της Βιβλιογραφίας», στο Χ. Κασίμης, Λ. Λουλούδης (εισ.- επιμ.), Ύπαιθρος Χώρα: Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα, Αθήνα: Πλέθρον / ΕΚΚΕ, 1999, σελ. 85-114.

Μωϋσίδης, Α. (1994), Οικογενειακή Γεωργία και Αξιοποίηση Παραγωγικών Πόρων: Μερικές Πτυχές του Προβλήματος στην Ελλάδα, Αθήνα, ΑΤΕ.

Παπαγαρουφάλη, Ε. (1986), Η Ελληνίδα Αγρότισσα και Γυναικείοι Συνεταιρισμοί, Αθήνα, Κέντρο Ερευνών για τις Γυναίκες της Μεσογείου, (1985-1986).

Παπαδόπουλος, Γ., Κασίμης, Χ. (2000), Μελέτη Ισότητας Ευκαιριών Ανδρών- Γυναικών και Αγροτική Ανάπτυξη, Αθήνα, ΕΚΚΕ/ Ινστιτούτο Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας.

Παχάκη, Κ. και Τονικίδου, Π. (2006) Η έκθεση «Η Ελληνική γεωργία ενώπιον των νέων συνθηκών και θεσμικού πλαισίου», Αθήνα, ΚΕΠΕ.

Πιτόσκα Η., (2013) «Η πολύ-δραστηριότητα στον αγροτικό χώρο, ένα εργαλείο οικονομικής επιβίωσης: Η περίπτωση του Νομού Φλώρινας». Ελληνικό τμήμα της ευρωπαϊκής και διεθνούς εταιρείας περιφερειακής επιστήμης (RSAI, ERSA), 11ο Επιστημονικό Συνέδριο, «Αγροτική οικονομία, ύπαιθρος χώρος, περιφερειακή και τοπική ανάπτυξη-Πάτρα, 14 -15 Ιουνίου 2013

Σαφιλίου, Κ. (2002), «Ο αποκλεισμός των Ελληνίδων από το γεωργικό επάγγελμα αρχίζει από την οικογένεια», στο Λ. Μαράτου – Αλιμπράντη (επιμ.), Οικογένειες και κράτος Πρόνοιας στην Ευρώπη, Αθήνα, ΕΚΚΕ/ Gutenberg, σελ. 1-16.

Σπανού Β. (2013), «Οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση και απασχόληση στον αγροτικό χώρο», Πτυχιακή Εργασία στο ΠΜΣ Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη & Διαχείριση του Αγροτικού Χώρου, του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα (αδημ.).]

Φουλίδη, Ξ. (2007), « Έμφυλες αναπαραστάσεις στα σχολικά εγχειρίδια της Έκφρασης- Έκθεσης του Γενικού Λυκείου» Διπλωματική Εργασία στο ΠΜΣ Φύλο και νέα εκπαιδευτικά και εργασιακά περιβάλλοντα στην κοινωνία της πληροφορίας του Τμήματος Επιστημών Αγωγής και Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού Πανεπιστήμιο Αιγαίου (αδημ.)

Β. Ξενόγλωση

Akpınar, N., Talay, I., Ceylan, C., Gunduz, S. (2004), "Rural women and agrotourism in the context of sustainable rural development: A case study from Turkey", Kluwer Journal, Vol.6, pp. 473-486.

Brandth, B.(2002), "Gender identity in European family farming: a literature review", Sociologia Ruralis, 42(3):181-200.

Breimyner, F (1993), "Does the Family Farm Really Matter", text at: <http://extension.missouri.edu>.

Castelberg-Koulma, M. (1991), "Greek Women and Tourism: Women's Cooperatives as an Alternative Form of Organization", in N. Redclift & Th. Sinclair (επιμ.), Working Women: International Perspectives on Labour and Gender Ideology. London:Routledge.

Cavounidis, J. (1983), 'Capitalist Development and Women's Work in Greece'. Journal of Modern Greek Studies, Vol.1, (2): 321-338.

Drugmand, D. (2011), Women in Agriculture and the 21st Century: feeding future generations, text at : <http://blogs.worldwatch.org/nourishingtheplanet/five-innovations-that-areworking-to-empower-women/>

Djurfeldt , G. (1996), "Defining and Operationalizing Family Farming from a Sociological Perspective", Sociologia Ruralis, Vol 36, (3) , : 340–351.

EIGE (2010), "Women working on the farm: how to promote their contribution to the development of agriculture and rural areas in Europe" text at

[http://eige.europa.eu/docs/2026_IPOL-AGRI_NT\(2010\)438609_EN.pdf](http://eige.europa.eu/docs/2026_IPOL-AGRI_NT(2010)438609_EN.pdf)

ESA, (2011), Agriculture and fishery statistics, Luxembourg: Publications Office of the European Union

Fassinger, P. A., Schwarzweller, H. K. (1984), The Work of Farm Women: A Midwestern Study. Research in Rural Sociology and Development, Volume 1 (pp. 37–60). Greenwich, CT: JAI Press

Gasouka, M., Kokkinou, M. (2010), Thoughts and Notes on the Issues of Reconciliation of Work and Family Life in Europe. The Experience of Cyprus, New York

Gasson R. (1988), The economics of part time farming, Longman:Essex.

Gasson, R., Crow, G., Errington, A., Hutson, J., Marsden, T., Winte,r D. (1988) , “The farm as a family business: a review”, Sociologia Ruralis, Vol 3, No. 1.: 1–41

Giagou, D., C. Apostolopoulos. (1996), “Rural Women and the Development of the Agrotourist Cooperatives in Greece: The Case of Petra, Lesvos”, Journal of Rural Cooperation, 24 (2): 143-155.

Gidakou I. (1990), ‘Part -time Farming and Farm Reproduction. The case of two Communities in Central Greece’. Sociologia Ruralis, XXX (3/4): 292-304.

Gidakou, I., Kazakopoulos, L., Koutsouris, A. (2006), “Tracking empowerment and participation of young women farmers in Greece”, in Ildikó Asztalos Morell, Bettina B. Bock (ed.) Gender Regimes, Citizen Participation and Rural Restructuring (Research in Rural Sociology and Development, Volume 13), Emerald Group Publishing Limited, :143-165

Gourdomichalis, A. (1991), ‘Women and the Reproduction of Family Farms: Change and Continuity in the Region of Thessaly, Greece’, Journal of Rural Studies, Vol. 7, 1/2: 57-62

Hammersley, M. & Atkinson, P. (1995), Ethnography. Principles in Practice. London: Routledge.

Kasimis, C., Papadopoulos, A. (1999), “Family Farming and Capitalist Development in Greek Agriculture: A Critical Review of the Literature”, Sociologia Ruralis, Vol 37, No. 2, : 209–227.

Kasimis, C., Papadopoulos, A. (2013), “Rural Transformations and Family Farming In Contemporary Greece”, in Dionisio Ortiz-Miranda, Ana MoraguesFaus, Eladio Arnalte-Alegre (eds) Agriculture in Mediterranean Europe: Between Old and New Paradigms (Research in Rural Sociology and Development, Volume 19), Emerald Group Publishing Limited, :263 - 293

Kasimis, C. (2008), “Survival and Expansion: Migrants in Greek Rural Regions, Population”, Space and Place, Vol.14, :511-524.

Kasimis, C. (2010), Demographic trends in rural Europe and international migration to rural areas, text at <http://www.agriregionieuropa.univpm.it>

Kitsopanides, G. (1963), "Farm Planning for increasing family income in Western Macedonia, Greece", Journal of Agricultural Economics, Vol 15, No 4. :104

Koutsou, S., Partalidou, M., Petrou, M. (2011), "Present or Absent Farm Heads?, A Contemporary Reading of Family Farming in Greece", Sociologia Ruralis, Vol 51, No 4. : 404–419.

Mazariegos, V. (1989), "Women in European agriculture: points for a sociological study", Agricultura y Sociedad, Vol.5, :205-228.

Marsden,T., Munton, R., Whatmore ,S., Little, J. (1989), "Strategies for Coping in Capitalist Agriculture: an Examination of the Responses of Farm Families" British Agriculture, Geoforum, Vol 20, No 11. : 1-14

OECD The Organisation for Economic Co-operation and Development, (2009), The role of Agriculture and the Farm Household in the Rural Economy of The United Kindom, text at www.oecd.org/

Pettersen, L.T., Solbakken, H. (1998), "Empowerment as a strategy for change for farm women in Western industrialized countries", Sociologia Ruralis, 38(3), :318-330.

Price, L., Evans, N. (2006), "From 'As Good as Gold' to 'Gold Diggers': Farming Women and the Survival of British Family Farming", Sociologia Ruralis, Vol 46, No 4., : 280–298

Shortall, S (1999), Women and farming: property and power, London : Macmillan.

Scoville, Or. (1947), "Measuring the Family Farm", Journal of Farm Economics, Vol 29 No 2, :518-519

Shortall, S.(1992), "Power Analysis and The Farm Wives, An Empirical Study of the Power Relationships Affecting Women on Irish Farms", Sociologia Ruralis 1992, Vol XXXII , No 4, : 43 1-451.

Shortall,S. (1999), Women and Farming. Property and Power, Houndsmill: Macmillan.

Vogt, J., Jackson-Smith, D., Ostrom, M., Lezberg, S. (2001), The Roles of Women on Wisconsin Dairy Farms at the Turn of the 21st Century, PATS' Research Report No 10.

Whatmore, S. (1991), "Life Cycle or Patriarchy? Gender Divisions in Family Farming", Journal of Rural Studies, Vol. 7. No 112, pp. 71-76.

Whatmore, S. (1991), Farming Women: Gender, Work and Family Enterprise, Basingstoke and London: Macmillan.

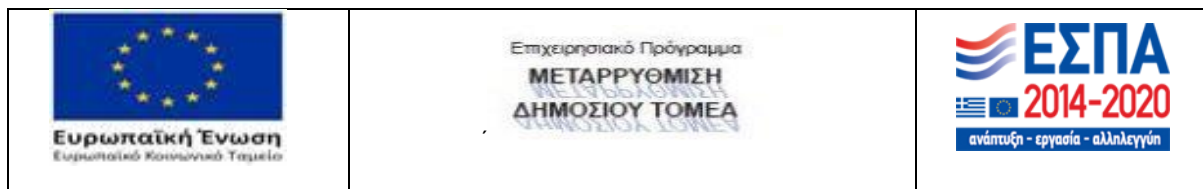
World Rural forum (2008), Proposals for the Compilation Document Rio+20, text at: http://www.familyfarmingcampaign.net/files/documentos/375616113_2.pdf

Διαδικτυακές πηγές

<http://www.wfp.org/about/mission-statement>

www.statistics.gr

www.kepea.gr

Summary of Conclusions and Policy Proposals

I. Conclusions

The conclusions that drawn from this research are based on the range of data that came from the questionnaire and the semi-structured interview, these both tools which are improved from the discussions in focus groups. In its implementation process, the relevant scientific rules (relative, objectivity, productivity, etc. (Foulides, 2007), while an attempt was made to use a lively language that approaches the subjective reality and the emotional truth of the interviewed women farmers (Kozinets, 2002). More specifically:

A. The sample of the first part of the survey (tool) was women farmers and from then more than the half (56%) were between 41 and 60 years old. Only 7% of the women of the sample were under 30 years old. The large percentage of the sample (68.8%) married with 2 children (50.64%) and with a satisfactory educational level compared to the past researches, as 35,53% are high school graduates (compared to 26% graduates of the Primary School and 7,61% graduates of higher education). The 79% of the sample deals with the production of agricultural products. Of particular interest is the fact that 71.7% of the sample stated that they have personal agricultural property. From women farmers who declared that they own farm ownership, a percentage of 62.5% manage it by themselves. The rest of them said that by 60% they gave the management of their property to their husbands from the beginning of their marriage. From the data of our research it is clear that we have overcome the long-standing patriarchal practice where as a rule men manage the feminine property in the absence of its owners as well as weakening the breadth of the perception of generalized positioning of women farmers in the role of the “assisting members” in rural exploitation. At the same time, a percentage of 61,03% say that they work in their farm in full-time employment (compared to 32,31% who declare part-time employment), but the overwhelming majority of the sample has a monthly income

below 1000 €. According to the sample, the most important problem that Greek women farmers face is the daily laborious and demanding manual labor (9.93%).

In terms of gender, social, but also interpersonal relationships interesting, though sometimes contradictory, positions arise. At the question if the male farmers are the ones who eventually participate in the majority of local political life, local government, rural cooperatives, local clubs of any kind, etc. and because of their limited participation in household duties, the majority of the sample agrees in a percentage of about 80%. The results are similar regarding women farmers' opinion for the greatest benefit that male farmers receive from agricultural education programs (72%). At a percentage of 78.97% of the sample, women farmers state that there is male superiority in decision making regards family farming, and in particular the disposal and the price of the products that produced within it. In full correspondence with the previous questions, women farmers consider that they have a secondary reason in family exploitation, even if they are described as heads for tax, insurance and other reasons (66.15%).

And here an oxymoron and contradictory event is highlighted as a significant number of these women are owners of property, which they operate by themselves, as stated above. There is a clear mismatch between the material reality of women and gender-based social consciousness and practice. And it is obvious that from the data that arises, that the area of the rural economy is structured as an andocentric area both at the symbol level and at the level of everyday practice.

Despite the above considerations, the women respondents agree that more important prospects are currently being developed in the profession of farmer, which can solve the problem of women's unemployment, especially among young women, confirming the expectation that it is possible to attract young unemployed women to the countryside, which new forms of agricultural production (organic products, environmentally friendly crops, dynamic crops, alternative forms of tourism, etc) and the social economy create mainly.

B. Conclusions of a Semi-Structured Interview

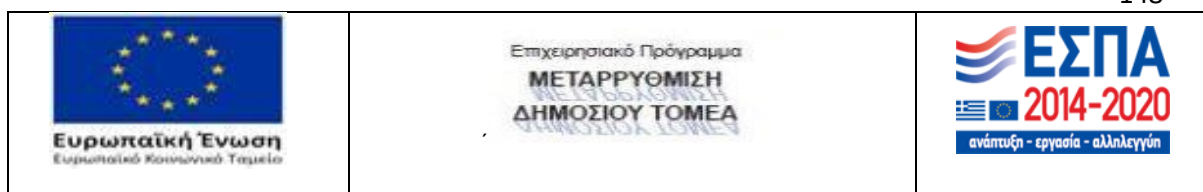
Closed questions

The sample of the research was women farmers of the same area as the Questionnaire and has a similar profile. Specifically, more than the half (65%) of the sample were aged between 41 and 60 and only 6% of it was younger than 30 years of age. In a particularly high percentage (76%) they were married. A percentage of 37.48% had two children and their educational level is satisfactory compared to the past, as 31% of them are high school graduates and 17% are graduates of post secondary education (compared to a percentage of 30% who are graduates of Primary and 10% who are graduates of higher education). Research data confirms that women farmers have a good knowledge of the new technologies. The majority of the sample (68%) has computer knowledge and a percentage of 89% of them have access to a computer. Also from those who have computer knowledge a percentage of 75% knows to use word and excel at basic level, and a percentage of 87% knows to use power point also at basic level, while a percentage of 69% knows and uses the internet. The vast majority of the sample (76%) deals with the production of agricultural products. Women farmers who participate at the research in a percentage of 53% characterized their rural occupation as stable and full-time work, while a percentage of 47% as part time work. None of the woman presented it as opportunistic.

Of particular interest is the fact that a percentage of 80% of the women farmers said they have personal farm property, thus upsetting the gendered stereotype that the access to the land is a predominantly male privilege (Whatmore 1994, Shortall 1999). From the women farmers who said that they own personal agricultural property, half of them (50%) replied that they manage it by themselves confirming the research data of the first module (questionnaire), but also undermining the view of the expanded state of women farmers as “assisting members” of family farms. The rest of them declared at a percentage of 40% how they handed over their property management to their husband and only a small percentage (10%) of them that they managed it together with their husband/partner. This information is also confirmed by the above

assessments of the retreat of management practice of women's property by men as well as the belief that men generally decide on the distribution and price of products, since the specific women farmers in a percentage of 56% state that that the final decision to sell the agricultural product or service are from both partners in the family. At the same time, it turns out that women continue to spent the most of their time at domestic obligations, since a percentage of the women farmers who participated at our research said that they spent the more time for their domestic obligations rather than their farming activities. The surprise comes from the answers to the question about the participation of the husband/partner in family obligations, as it seems that in the countryside men do not belong to their majority - depending on the age of the subjects of the research - the younger generation is now involved in one degree or another on these specific obligations, since a percentage of 44% of the respondents said that their husbands take over some of the tasks that belong to the family (household, raising children, etc.) and a percentage of 14% that their husbands/partners take over completely, compared to a percentage of 42% who replied that their husbands are completely absent from the duties which are relevant to them. The first two percent together (58%) create a real overture in our image so far and require immediate and in-depth investigation. In addition, more research also needs the data that emerged with regard to the common or different agricultural objectives for women and men in the context of rural exploitation. Although quantitative research data show that cooperative practice is not particularly attracted to women, a percentage of 46% of women respondents said they are registered in a rural, cooperative association of their region. From them, a percentage of 74% participates in a mixed gender cooperative and is active in its context. Their motivations are different to a certain extent from those of men, as they promote their faith in the collective activity, cooperation and equal rights between men and women in the association (Average 1,81). An important reason for their participation in the association is definitely the expectation of an income earning or the improvement of the existing one (Average 1,75) but also the treatment of their unemployment (Average 1,72). The fact that surprise is that it is not rated as an important motivation

by the most of women ... to escape from their exclusive occupation with homework and child upbringing and from our point of view this is a paradigm of the internalization of the dominant gendered perceptions by these women.

Open Questions

The formulation of open-ended questions makes the gendered dimension of this research more evident, as these questions have allowed an interesting reflection on their living conditions and the patriarchal environment in which they have socialized and are now active. It is pointed out that from the investigation of the Greek literature at least we did not come across with researches and also comments that relate to the self-image of women farmers in relation to the wishes, expectations and aspirations for their life and their professional prospects. Everywhere, in the few literature reviews for women farmers, bibliography approaches them for granted, as intended to be farmers and is not interested in what they were hoping or wishing to do professionally. But these reviews do not seem to care about the environment, in which they live, the patriarchal conditions of their lives, which, however receding; continue to be strong in one way or another and of course they are restrictive in terms of female self-determination, for the different way they engage in the public sphere of community and rural life in relation to the male members of the family. More specifically:

Women farmers confirmed the well-known tradition of the Greek (and not only) families that the labor hands “do not be superfluous” and it seems that in most cases there has been an exhortation of the family and marital environment, especially in the cases where there was ownership of land and flocks, in harmony of course with the opinion that girls do not need the knowledge, a perception that was also confirmed in the case of one of the women the farmer who, although she was “well-educated” after her marriage she had to deal with the farm exploitation. But to be fair and other objective factors were recorded, such as the remote home area of the family of origin of some of the respondents and apparently the lack of secondary education structures in the living area, combined perhaps with the economic poverty and the fear of the luck of a single little girl in town. An important improbable factor that recorded is the death of the head of exploitation, which necessarily shifted its responsibilities to his wife or daughter. Interesting work experience was recorded outside the rural economy, typically in “women centered” professions. What we need to note is that the change in the workplace, and the passage from the labor market to the agricultural economy

had serious negative effects on their personal financial situation as they were accompanied by a reduction in their income. The most of the women farmers who participated in our research had no other parallel employment and, as they said, their rural occupation – in combination with their increased intra-family obligations – does not allow for them any other professional activity. Of course, many of them approach their employment in the agricultural exploitation as partial, due to the development on their behalf and other professional activities in order to boost their family income.

We consider important the data that emerged regard to the attitude of the subjects of the research towards the participation in an association, since they are governed by contradictions, as a negligible percentage, participates in mixed mainly agricultural cooperatives, at the same time it is obvious from their answers that they are not particularly attracted by such organizations because of lack of time and the possibility of reconciling family and professional life but also the disagreement about their mode of operation and often a reservation about their own effectiveness. But the one that finds them all in agreement is the androcentric character of the associations. However, women farmers have appeared to a great extent informed about the problems that faced by cooperatives and for their demands, while they are particularly critical to the State, for lack of interest in cooperative institution and inadequacy. They articulate the demand for support and they propose a series of measures for the improvement of the situation. Particularly negative is the attitude of the most of them towards the insurance system which characterize by them as unbearable, black, unfair, excessive, unsafe and exterminating in all sectors and they propose a series of favorable changes and, above all, the increase in pensions. However, a minority, but a significant part of them, argues that the insurance system today is fairer in our days as it is consistent with their income, without of course any improvements. From the open questions of the interview those that relating to the reconciliation, the gendered community prejudices and the stereotypes caused the special interest of the women farmers of our research and offered the opportunity for a wide-ranging debate with the real involvement of women and men researchers. As the latter said, during the debate they often had the impression that virtually no one had dealt with the question of Reconciliation so far and that these women ignored its positive effects on their lives. The majority of them consider that the work in the family is more important than the agricultural work, while they recognize the important contribution of older members of the family to the upbringing of children, point (to a significant extent) the absence of the husband and the other men from domestic and child upbringing, contradicting their previous

150

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ
ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΕΙΑ
ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ

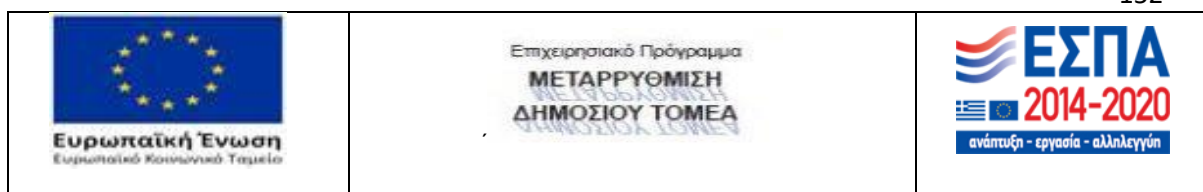
assessment which however did not generally lead to the breaking of inter-family relations and to a possible divorce, a sample of our own internalization of the dominant gender ideology and the way in which they are socialized, while there was no question of the absence of the support structures of the local level (kindergartens, elderly structures, etc.), which would facilitate the reconciliation of their family and professional life. They recognize a clear gender division of family responsibilities and gender-specific mobility and activation. They accept, as a matter of fact, their constant control by the community, while they enrage from the questioning of their natural forces and their broader skills and the comparison of their effectiveness with foreign land workers as it injures their self-image and their high self-esteem. But they conclude that the situation is improving over time, and the current social position of rural women has evolved positively in relation to that of the past.

C. Suggestions

The economic development of the agricultural sector in Greece is a necessity, which stems from the achievement of the goal of preserving the rural population in the countryside, with the creation of jobs and a wide range of economic activities, particularly in rural inferior, mountainous and island regions, as already mentioned. This particular project has a strong gender dimension, the devaluation of which will have a negative impact on its success, which, among other things, is to ensure equal opportunities between the two sexes and to monitor the impact of the planned measures and policies to each sex. To do this, however, we need data that we do not have, because in our country there are any gender researches in the primary production sector. In any case, the problem is not only Greek. The EU regards as disappointing the lack of comprehensive data on women in the rural economy across its territory. Thus, it is clear that the proposals we have made for the successful overcoming of the obstacles and difficulties that faced by women farmers in their desire and their efforts to act and grow in the context of the rural economy, start from the established need to collect further data related to the gender dimension of the Greek rural economy and the need to conduct a series of relevant researches, to follow up on proposals to improve the living conditions and activation of women farmers, as well as proposals related to the improvement of their educational level through

lifelong learning, proposals for incentives for the development of their rural activities and beyond, to conclude with the presentation of a series of proposals by the Greek General Secretariat for Gender Equality, which has shown the last two years a keen interest in the issue of Greek women farmers and which has presented them in forums, but also in meetings with the competent Ministry of Rural Development.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

I. Ποσοτικό Ερωτηματολόγιο

Σας ευχαριστούμε πολύ που δεχτήκατε να συμπληρώσετε το παρόν ερωτηματολόγιο. Η συμμετοχή σας αποτελεί πολύτιμη συνεισφορά στην έρευνα που υλοποιεί πανελλαδικά η Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων με θέμα:

«Η Ελληνίδα Αγρότισσα: αποτύπωση της συμμετοχής, προβλήματα, προκλήσεις και προτάσεις πολιτικής για την ενθάρρυνση της συμμετοχής των γυναικών στον αγροτικό τομέα και την ελληνική ύπαιθρο».

Το ερωτηματολόγιο είναι πολυσέλιδο, αλλά η συμπλήρωσή του δεν απαιτεί περισσότερο από 20'. Οι περισσότερες ερωτήσεις απαντιούνται με ένα απλό **✓** ενώ τμήματά του απευθύνονται σε ειδικές ομάδες και δε χρειάζεται να συμπληρωθούν από όλες. Σας διαβεβαιώνουμε ότι εξασφαλίζεται πλήρως και απολύτως η ανωνυμία σας.

Μέρος I: Δημογραφικά

Ερώτηση I.1 Σε ποια ηλικιακή κατηγορία ανήκετε;

(Απαντήστε βάζοντας ένα **X** στο αντίστοιχο κουτάκι)

20-30	
31-40	
41-50	
51-60	
60 και άνω	

Ερώτηση I.2 Ποια είναι η οικογενειακή σας κατάσταση;

(Απαντήστε βάζοντας ένα **X** στο αντίστοιχο κουτάκι)

Ανύπαντρη	
Παντρεμένη (Θρησκευτικός / Πολιτικός Γάμος /	

153

Σύμφωνο συμβίωσης)											
Διαζευγμένη											
Χήρα											
Αριθμός παιδιών:	1	2	3	4	5	Άνω των 6					
Ηλικία παιδιών:	0-5	10-15	15-20	άνω των 20							

Ερώτηση 1.3 Με ποια από τις παρακάτω κατηγορίες γεωργικής δραστηριότητας ασχολείστε:

(Απαντήστε βάζοντας ένα **X** στο αντίστοιχο κουτάκι)

Παραγωγή γεωργικών καλλιεργειών.	
Φροντίδα των ζώων.	
Μεταποίηση τροφίμων.	
Έμμισθη εργασία σε γεωργικές ή άλλες αγροτικές επιχειρήσεις.	
Εμπόριο προϊόντων αγροτικής εκμετάλλευσης.	
Μάρκετινγκ προϊόντων αγροτικής εκμετάλλευσης.	
Καλλιέργεια βιολογικών προϊόντων κλπ.	
Τήρηση οικονομικών αγροτικής εκμετάλλευσης.	
Διεκπεραίωση θεμάτων που συνδέονται με το κράτος και τη γραφειοκρατία.	
Άλλη δραστηριότητα: προσδιορίστε ποια στη συνέχεια	

Ερώτηση Ι.4 Το μορφωτικό σας επίπεδο σε ποια από τις παρακάτω κατηγορίες ανήκει;

(Απαντήστε βάζοντας ένα **X** στο αντίστοιχο κουτάκι)

Δημοτικό	
Γυμνάσιο	
Λύκειο	
ΙΕΚ – Ανώτερη Σχολή	
ΤΕΙ-Πανεπιστήμιο	
Μεταπτυχιακό	
Διδακτορικό	

Ι4.1 Διαθέτετε προσωπική αγροτική ιδιοκτησία; Ναι Όχι

Ι4.2 Εάν Ναι, και είστε παντρεμένη με αγρότη. Η ιδιοκτησία σας είναι μεγαλύτερη από αυτή του συζύγου/συντρόφου σας μικρότερη από αυτή συζύγου/συντρόφου σας.

Ερώτηση Ι.5 Σε ποια από τις παρακάτω κατηγορίες ανήκει το μηνιαίο καθαρό εισόδημα σας;

(Απαντήστε βάζοντας ένα **X** στο αντίστοιχο κουτάκι)

1 € - 500 €	
501 € - 1000 €	
1001 € - 2000 €	
2001 € και άνω	

Ερώτηση Ι.9 Είδος απασχόλησης:

(Απαντήστε βάζοντας ένα **X** στο αντίστοιχο κουτάκι)

Μερική (Λιγότερες ώρες εργασίας από το αναγκαίο ωράριο)	
Πλήρης απασχόληση	
Ευκαιριακή απασχόληση	

Μέρος ΙΙ: Ερωτήσεις Έκφρασης Γνώμης

Α. Προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αγρότισσες

Παρακαλούμε να σημειώσετε το πόσο σημαντικά θεωρείτε τα παρακάτω προβλήματα των αγροτισσών. Για κάθε πρόταση υπάρχουν δέκα επιλογές, οι οποίες παρουσιάζονται με αριθμούς (1-10):

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Καθόλου σημαντικό									Πάρα Πολύ σημαντικό

(Απαντήστε κυκλώνοντας τον αντίστοιχο αριθμό)

1. Χαμηλή τιμή αγροτικών προϊόντων.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2. Κοπιώδης και απαιτητική χειρωνακτική εργασία.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
3. Έλλειψη ευκαιριών επιμόρφωσης, κατάρτισης.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
4. Ψηφιακός αναλφαβητισμός. (Αδυναμία χρήσης Ηλεκτρονικού Υπολογιστή)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
5. Αδυναμία συμφιλίωσης οικογενειακής ζωής και αγροτικής ενασχόλησης.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
6. Έλλειμμα ενθάρρυνσης από το οικογενειακό περιβάλλον.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
7. Έλλειμμα συμμετοχής συζύγου/συντρόφου στις ενδοοικογενειακές υποχρώσεις.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
8. Έλλειψη υποστηρικτών δομών για την οικογένεια (βρεφικοί, παιδικοί σταθμοί, δομές υποστήριξης ηλικιωμένων κλπ).	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
9. Χαμηλό εισόδημα.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10. Χαμηλότερο εισόδημα σε σχέση με αυτό των ανδρών	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

της οικογένειας.										
11. Υψηλή φορολογία.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
12. Πολύωρη εργασία.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
13. Ταυτόχρονη φροντίδα των μελών της οικογένειας και του νοικοκυριού και αγροτικής ενασχόλησης.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
14. Έλλειμμα οικονομικής ανεξαρτησίας	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
15. Κάτι άλλο:										

Ερώτηση II.3 Παρακαλούμε, εκφράστε τον βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας σας με την παρακάτω πρόταση:

«Οι άντρες αγρότες είναι αυτοί που τελικά συμμετέχουν κατά πλειοψηφία στην τοπική πολιτική ζωή και την τοπική αυτοδιοίκηση, στους αγροτικούς συνεταιρισμούς, σε τοπικούς συλλόγους οποιουδήποτε είδους κλπ. και εξ αιτίας της περιορισμένης συμμετοχής τους στα καθήκοντα του νοικοκυριού».

(Απαντήστε βάζοντας ένα **X** στο αντίστοιχο κουτάκι)

1	2	3	4	5	6	7
διαφωνώ απόλυτα	διαφωνώ πολύ	διαφωνώ	ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ	συμφωνώ	συμφωνώ πολύ	συμφωνώ απόλυτα

(Κλίμακα Λίκερτ [Likert])

Ερώτηση II.4 Παρακαλούμε, εκφράστε τον βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας σας με την παρακάτω πρόταση:

«Οι άντρες ωφελούνται περισσότερο από προγράμματα γεωργικής εκπαίδευσης»

(Απαντήστε βάζοντας ένα **X** στο αντίστοιχο κουτάκι)

1	2	3	4	5	6	7
διαφωνώ απόλυτα	διαφωνώ πολύ	διαφωνώ	ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ	συμφωνώ	συμφωνώ πολύ	συμφωνώ απόλυτα

(Κλίμακα Λίκερτ [Likert])

Ερώτηση II.5 Παρακαλούμε, εκφράστε τον βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας σας με την παρακάτω πρόταση:

«Οι άντρες συμμετέχουν ενεργέστερα στην διαδικασία λήψης αποφάσεων που αφορούν την οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση και ιδιαίτερα τη διάθεση και την τιμή των προϊόντων που παράγονται στο πλαίσιο της».

(Απαντήστε βάζοντας ένα **X** στο αντίστοιχο κουτάκι)

1	2	3	4	5	6	7
διαφωνώ απόλυτα	διαφωνώ πολύ	διαφωνώ	ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ	συμφωνώ	συμφωνώ πολύ	συμφωνώ απόλυτα

(Κλίμακα Λίκερτ [Likert])

Ερώτηση II.6 Παρακαλούμε, εκφράστε τον βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας σας με την παρακάτω πρόταση:

«Οι αγρότισσες, αν και ορισμένες φορές χαρακτηρίζονται ως αρχηγοί της εκμετάλλευσης για φορολογικούς, ασφαλιστικούς και άλλους λόγους, στην ουσία έχουν συμβουλευτικό και όχι αποφασιστικό ρόλο στις αποφάσεις που παίρνονται και αφορούν την οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση».

(Απαντήστε βάζοντας ένα **X** στο αντίστοιχο κουτάκι)

1	2	3	4	5	6	7
διαφωνώ απόλυτα	διαφωνώ πολύ	διαφωνώ	ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ	συμφωνώ	συμφωνώ πολύ	συμφωνώ απόλυτα

(Κλίμακα Λίκερτ [Likert])

Ερώτηση II.7 Παρακαλούμε, εκφράστε τον βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας σας με την παρακάτω πρόταση:

«Η αγροτική οικονομία αποτελεί ακόμα ανδροκρατούμενο χώρο»

(Απαντήστε βάζοντας ένα Χ στο αντίστοιχο κουτάκι)

1	2	3	4	5	6	7
διαφωνώ απόλυτα	διαφωνώ πολύ	διαφωνώ	ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ	συμφωνώ	συμφωνώ πολύ	συμφωνώ απόλυτα

(Κλίμακα Λίκερτ [Likert])

Ερώτηση II. 2 Παρακαλούμε να σημειώσετε σχετικά με την υπεροχή των ανδρών στο χώρο της γεωργίας. Για κάθε πρόταση υπάρχουν δέκα επιλογές, οι οποίες παρουσιάζονται με αριθμούς (1-10):

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Δεν ισχύει στη σύγχρονη εποχή									Ισχύει πάρα πολύ στη σύγχρονη Ελλάδα

(Απαντήστε κυκλώνοντας τον αντίστοιχο αριθμό)

1. Υπάρχουν γυναικείες και ανδρικές εργασίες στο πλαίσιο της αγροτικής εκμετάλλευσης.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2. Υπάρχουν ακόμα στην κοινότητά σας παραδοσιακές αντιλήψεις για τους ρόλους των ανδρών και γυναικών στην οικογένεια και την κοινωνία.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
3. Οι αγρότες έχουν περισσότερες ευκαιρίες σε σχέση με τις αγρότισσες για ενημέρωση, επιμόρφωση, κατάρτιση και δημόσια δράση.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
4. Οι αγρότισσες εξακολουθούν να βρίσκονται υπό καθεστώς οικονομικής εξάρτησης.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
5. Υπάρχει απουσία των γυναικών από τα όργανα των αγροτικών συλλογικών οργανώσεων.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
6. Υπάρχει ισχυρή παρουσία των γυναικών στην τοπική κοινωνική ζωή, παρά τις προκαταλήψεις και τις αναχρονιστικές αντιλήψεις που εξακολουθούν σε ένα βαθμό να ισχύουν στις αγροτικές κοινωνίες.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
7. Οι γυναίκες που ασχολούνται στον αγροτικό τομέα παραγωγής θεωρούνται περισσότερο ως συμβοηθούσα μέλη της οικογενειακής εκμετάλλευσης και λιγότερο ως επαγγελματίες αγρότισσες.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Β. Προοπτικές δραστηριοποίησης γυναικών στο πεδίο της αγροτικής οικονομίας

Ερώτηση II.1 Παρακαλούμε, εκφράστε τον βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας σας με την παρακάτω πρόταση:

«*Διαμορφώνονται σήμερα σημαντικές προοπτικές στο επάγγελμα των αγροτισσών το οποίο μπορεί να δώσει λύση στο πρόβλημα της ανεργίας των γυναικών, ιδιαίτερα νέων γυναικών*»

160

‘Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης’

(Απαντήστε βάζοντας ένα **X** στο αντίστοιχο κουτάκι)

1	2	3	4	5	6	7
διαφωνώ απόλυτα	διαφωνώ πολύ	διαφωνώ	ούτε διαφωνώ ούτε συμφωνώ	συμφωνώ	συμφωνώ πολύ	συμφωνώ απόλυτα

(Κλίμακα Λίκερτ [Likert])

Ερώτηση II. 2 Παρακαλούμε να σημειώσετε τις δυνατότητες που προσφέρονται στις αγρότισσες σχετικά με τις νέες μορφές γεωργικής παραγωγής και επιχειρηματικότητας. Για κάθε πρόταση υπάρχουν δέκα επιλογές, οι οποίες παρουσιάζονται με αριθμούς (1-10):

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Καθόλου σημαντικό									Πάρα Πολύ σημαντικό

(Απαντήστε κυκλώνοντας τον αντίστοιχο αριθμό)

1. Βιολογικά προϊόντα.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2. Καλλιέργειες φιλικές προς το περιβάλλον.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
3. Δυναμικές καλλιέργειες.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
4. Εναλλακτικές μορφές τουρισμού.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
5. Τυποποίηση αγροτικών προϊόντων.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
6. Προβολή των ελληνικών αγροτικών προϊόντων στο εξωτερικό.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

7. Δημιουργία νέων μορφών επεξεργασμένων αγροτικών προϊόντων.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

Ερώτηση II. 4 Παρακαλούμε να σημειώσετε τις ενέργειες που χρειάζεται να κάνει η Πολιτεία για την ενίσχυση της ενασχόλησης των αγροτισσών με τη βιολογική καλλιέργεια. Για κάθε πρόταση υπάρχουν δέκα επιλογές, οι οποίες παρουσιάζονται με αριθμούς (1-10):

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Καθόλου σημαντικό									Πάρα Πολύ σημαντικό

(Απαντήστε κυκλώνοντας τον αντίστοιχο αριθμό)

1. Εξασφάλιση απαραίτητων κονδυλίων.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2. Ευκαιρίες κατάρτισης/ δυνατότητα συμμετοχής σε επιμορφωτικά προγράμματα.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
3. Προσφορά αγροτικής συμβουλευτικής (πληροφόρηση για νέα αγροτικά προϊόντα, οδηγίες καλλιέργειας, τρόπους χρηματοδότησης κλπ).	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
4. Δημιουργία κοινωνικών, υποστηρικτικών δομών (παιδικοί σταθμοί, κέντρα απασχόλησης ηλικιωμένων κλπ).	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
5. Βελτίωση κοινωνικού ασφαλιστικού συστήματος.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
6. Βελτίωση φορολογικού συστήματος.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Γ. Γυναικείοι Αγροτουριστικοί Συνεταιρισμοί

(Συμπληρώνεται από μέλη γυναικείων αγροτουριστικών συνεταιρισμών)

Ερώτηση II.1 Ποιοι λόγοι σας οδήγησαν στη συγκεκριμένη δράση; (Παρακαλούμε αξιολογήστε με 1 τον σημαντικότερο και με 3 τον λιγότερο σημαντικό)

162

(Παρακαλούμε αξιολογείστε με 1 τον σημαντικότερο και με 3 τον λιγότερο σημαντικό):

1	2	3
Λιγότερο σημαντικό	Σημαντικό	Σημαντικότερο

(Απαντήστε κυκλώνοντας τον αντίστοιχο αριθμό)

1. Για να αποκτήσω εισόδημα/ για να βελτιώσω το εισόδημά μου.	1	2	3
2. Για να ξεφύγω από την αποκλειστική ενασχόλησή μου με τις οικιακές εργασίες και την ανατροφή των παιδιών.	1	2	3
3. Για να αντιμετωπίσω την ανεργία μου.	1	2	3
4. Γιατί πιστεύω στη συλλογική δραστηριότητα και συνεργασία.	1	2	3
5. Γιατί θεωρώ ότι οι γυναίκες έχουν τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες υποχρεώσεις με τους άνδρες στο συνεταιρίζεσθαι.	1	2	3
6. Για να συμμετέχω στον δημόσιο τοπικό λόγο που συνδέεται με την αγροτική παραγωγή και τα προϊόντα της και να επηρεάζω τη λήψη των αποφάσεων σχετικά, γιατί αφορούν και μένα.	1	2	3

Σας ευχαριστούμε πολύ για τη συνεργασία !

II. Ημιδομημένη Συνέντευξη

Α.Α		Ημερομηνία συνέντευξης:
-----	--	-------------------------

Κατηγορία Αγρότισσας:	Ενασχόληση με αγροτική εκμετάλλευση ☐ Ενασχόληση με Αγροτουρισμό ☐ Εργάτρια γης ☐
Σχέση με αγροτική εκμετάλλευση	Αρχηγός εκμετάλλευσης ☐ Συμβοηθούν μέλος ☐ Συνεργατική σχέση ☐

ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Περιοχή κατοικίας και αγροτικής δραστηριότητας	Περιφέρεια		Περιφερειακή Ενότητα
Ηλικία:			
20-30	30-40	40-50	50-60
			> 60
Μορφωτικό επίπεδο		Πρωτοβάθμια	
		Γυμνάσιο	
		Λύκειο	
		Μεταλυκειακή	
		ΑΕΙ/ΤΕΙ	
		Μεταπτυχιακό	
		Διδακτορικό	

Οικογενειακή κατάσταση

Ανύπαντρη										
Παντρεμένη (Πολιτικός / Θρησκευτικός Γάμος / Σύμφωνο συμβίωσης)										
Διαζευγμένη										
Χήρα										
Αριθμός παιδιών:	1	2	3	4	5	Άνω των 6				

Ηλικία παιδιών:	0-5	10-15	15-20	άνω των 20
-----------------	-----	-------	-------	---------------

Σε ποια ηλικία ξεκίνησε η ενασχόληση με την γεωργική δραστηριότητα:

Ηλικία:	15-20	20-30	άνω των 30
---------	-------	-------	---------------

A. ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΤΗΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

1. Διαθέτετε γνώσεις Ηλεκτρονικού Υπολογιστή; Ναι Όχι

2. Αν Ναι σε ποιο επίπεδο ανά πεδίο;

-MS Word: Βασικό Υψηλό

-MS Excel: Βασικό Υψηλό

-MS PowerPoint: Βασικό Υψηλό

-Internet: Βασικό Υψηλό

3. Έχετε σήμερα πρόσβαση σε Υπολογιστή; Ναι Όχι

4. Εάν Ναι, πόσο συχνά τον χρησιμοποιείτε; Καθημερινά Μερικές φορές την εβδομάδα
 Μερικές φορές το μήνα

Β. ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗ

5. Έχετε συμμετάσχει σε επιμορφωτικά σεμινάρια που αφορούν αγροτικά και αγροοικονομικά θέματα; Ναι Όχι

6. Εάν Ναι, πόσο συχνά; Μία φορά Δύο έως πέντε φορές Περισσότερες από πέντε

7. Έχετε συμμετάσχει σε επιμορφωτικά σεμινάρια που αφορούν ζητήματα ισότητας των φύλων; Ναι Όχι

8. Εάν Ναι, πόσο συχνά; Μία φορά; Δύο έως πέντε φορές; Περισσότερες από πέντε;

Γ. ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ

Με ποια από τις παρακάτω κατηγορίες γεωργικής δραστηριότητας ασχολείστε;

(Απαντήστε βάζοντας ένα **X** στο αντίστοιχο κουτάκι)

Παραγωγή γεωργικών καλλιεργειών,	
Φροντίδα των ζώων,	
Μεταποίηση τροφίμων,	
Έμμισθη εργασία σε γεωργικές ή άλλες αγροτικές επιχειρήσεις,	
Εμπόριο προϊόντων αγροτικής εκμετάλλευσης	
Μάρκετινγκ προϊόντων αγροτικής εκμετάλλευσης	
Καλλιέργεια βιολογικών προϊόντων	
Τήρηση οικονομικών αρχείων αγροτικής εκμετάλλευσης	

166

Διεκπεραίωση θεμάτων που συνδέονται με το κράτος και την γραφειοκρατία	
Άλλη δραστηριότητα : προσδιορίστε ποια στη συνέχεια	

5 Σε ποια από τις παρακάτω κατηγορίες ανήκει το μηνιαίο καθαρό εισόδημα σας:

(Απαντήστε βάζοντας ένα **X** στο αντίστοιχο κουτάκι)

1 € - 500 €	
501 € - 1000 €	
1001 € - 2000 €	
2001 € και άνω	

9. Η αγροτική ενασχόλησή σας είναι: σταθερή και πλήρης μερική ευκαιριακή

10. Διαθέτετε προσωπική αγροτική ιδιοκτησία; Ναι Όχι

11. Εάν Ναι, και είστε παντρεμένη, η αγροτική ιδιοκτησία σας είναι μεγαλύτερη από αυτή του συζύγου/συντρόφου σας μικρότερη από αυτή συζύγου/συντρόφου σας

12. Ο χρόνος ενασχόλησής σας με την οικογενειακή εκμετάλλευση σε σχέση με αυτόν του συζύγου/συντρόφου ή άλλων αρσενικών μελών της οικογένειάς σας είναι: ίδιος μικρότερος μεγαλύτερος

13. Ο χρόνος ενασχόλησής σας με τις ενδοοικογενειακές σας υποχρεώσεις σε σχέση με την αγροτική σας δραστηριότητα είναι: ίδιος μικρότερος μεγαλύτερος

14. Αναλαμβάνει ο σύζυγός /σύντροφός σας τα καθήκοντα που του αναλογούν στο εσωτερικό της οικογένειας (νοικοκυριό, ανατροφή παιδιών κ.λπ.); Πλήρως Μερικώς Καθόλου

15. Ποιος/ά αποφασίζει τελικά για τη διάθεση του/της αγροτικού/ής προϊόντος/υπηρεσίας στην οικογένεια; Ο άνδρας Η γυναίκα Και οι δύο

16. Ταυτίζονται οι αγροτικοί σας στόχοι με του συζύγου/συντρόφου σας ή άλλων αρσενικών μελών της οικογένειας; Ναι Όχι

17. Είστε ενημερωμένη για τις δυνατότητες που προσφέρουν οι νέες μορφές γεωργικής παραγωγής (λ.χ. βιολογικές καλλιέργειες, καλλιέργειες φιλικές προς το περιβάλλον, δυναμικές καλλιέργειες); Ναι Όχι

18. Ασχολείστε με αυτές; Ναι Όχι

19. Θα σας ενδιέφερε να ασχοληθείτε; Ναι Όχι Ίσως

20. Σε περίπτωση που σας ενδιαφέρει, ο σύζυγος/ σύντροφός και το ευρύτερο οικογενειακό σας περιβάλλον θα σας στήριζε στην προσπάθειά σας; Ναι Όχι Ίσως

21. Οι νέες μορφές γεωργικής παραγωγής μπορεί να δώσουν λύση στο πρόβλημα της ανεργίας νέων γυναικών της περιοχής σας; Ναι Όχι Ίσως

Δ. ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ

22. Συμμετέχετε προσωπικά σε κάποια αγροτική, συνεταιριστική δομή της περιοχής σας; Ναι Όχι

23. Πρόκειται για φορέα στον οποίο συμμετέχουν και τα δύο φύλα; Πρόκειται για γυναικείο συνεταιρισμό;

24. Ποιοι λόγοι σας οδήγησαν στη συγκεκριμένη δράση; (Παρακαλούμε αξιολογήστε με 1 τον σημαντικότερο και με 3 τον λιγότερο σημαντικό)

(Παρακαλούμε αξιολογήστε με 1 τον σημαντικότερο και με 3 τον λιγότερο σημαντικό):

1	2	3
Λιγότερο σημαντικό	Σημαντικό	Σημαντικότερο

(Απαντήστε κυκλώνοντας τον αντίστοιχο αριθμό)

Για να αποκτήσω εισόδημα/ για να βελτιώσω το εισόδημά μου.	1	2	3
Για να ξεφύγω από την αποκλειστική ενασχόλησή μου με τις οικιακές εργασίες και την ανατροφή των παιδιών.	1	2	3
Για να αντιμετωπίσω την ανεργία μου.	1	2	3

168

Γιατί πιστεύω στη συλλογική δραστηριότητα και συνεργασία.	1	2	3
Γιατί θεωρώ ότι οι γυναίκες έχουν τα ίδια δικαιώματα και τις ίδιες υποχρεώσεις με τους άνδρες στο συνεταιριζέσθαι.	1	2	3
Για να συμμετέχω στον δημόσιο τοπικό λόγο που συνδέεται με την αγροτική παραγωγή και τα προϊόντα της και να επηρεάζω τη λήψη των αποφάσεων σχετικά, γιατί αφορούν και μένα.	1	2	3

25. Εάν πρόκειται για γυναικείο συνεταιρισμό, τι είδους δραστηριότητα αναπτύσσει (Ποια προϊόντα/υπηρεσίες παράγετε/προσφέρετε;)

- Τρόφιμα και ποτά

- Αρωματικά είδη και καλλυντικά

- Χειροτεχνήματα

- Υπηρεσίες εστίασης (εστιατόριο, ζαχαροπλαστείο, catering, κ.α.)

- Υπηρεσίες φιλοξενίας (δωμάτια προς ενοικίαση)

Άλλο(προσδιορίστε.....).

26. Ποιοι οι λόγοι συμμετοχής σας στη συγκεκριμένη δομή(Παρακαλούμε απαντήστε μόνο αν έχετε απαντήσει στην 25η ερώτηση και αξιολογήστε με 1 τον σημαντικότερο και με 3 τον λιγότερο σημαντικό)

1	2	3
Λιγότερο σημαντικό	Σημαντικό	Σημαντικότερο

(Απαντήστε κυκλώνοντας τον αντίστοιχο αριθμό)

Ανάγκη συμπλήρωσης του εισοδήματος.	1	2	3
Ανάγκη για προσωπική δημιουργία.	1	2	3
Ανάγκη για επαγγελματική απασχόληση.	1	2	3
Άλλη ανάγκη			

169

27. Η ενασχόληση σας με την αγροτική εκμετάλλευση υπήρξε η αρχική επαγγελματική σας επιθυμία ή προέκυψε από την παραίτηση του οικογενειακού και συζυγικού σας περιβάλλοντός σας;

.....
.....
.....
.....

28. Είχε προηγηθεί άλλη επαγγελματική δραστηριότητα πριν από την ενασχόληση σας με την γεωργία;

.....
.....
.....
.....

29. Έχετε σήμερα παράλληλα με την αγροτική και κάποια άλλη επαγγελματική δραστηριότητα; Αν ναι ποια;

.....
.....
.....
.....

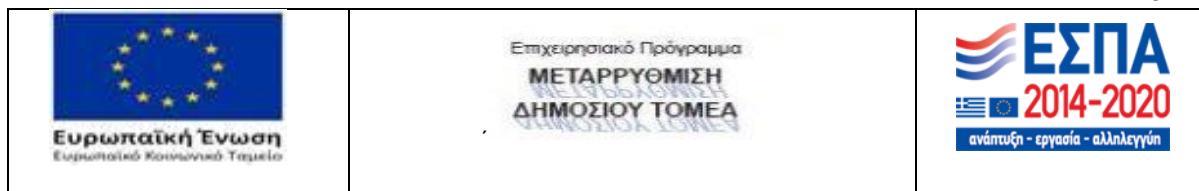
30. Είναι γνωστό πως η δραστηριοποίηση των αγροτισσών στους συνεταιρισμούς διέπεται από μια σειρά προβλημάτων και δυσκολιών. Με βάση την προσωπική σας εμπειρία αναφέρατε τα σπουδαιότερα και τις πιθανές κατά τη γνώμη σας λύσεις τους

.....
.....
.....
.....

31. Ποια είναι κατά την άποψή σας η στάση της Πολιτείας απέναντι στους γυναικείους συνεταιρισμούς και τι θα μπορούσε περισσότερο να κάνει;

.....
.....
.....
.....

32. Πως κρίνετε το ασφαλιστικό σας καθεστώς και ποιες είναι οι προτάσεις σας για τη βελτίωσή του;

.....
.....
.....
.....

33. Πως συνδυάζετε(ατε) τις οικογενειακές και τις αγροτικές σας δραστηριότητες και υποχρεώσεις; Έχετε (είχατε) βοήθεια/υποστήριξη από το οικογενειακό σας περιβάλλον; Αντιμετωπίσατε το δίλλημα εργασία ή οικογένεια;

.....
.....
.....
.....

34. Πως η ελληνική κοινωνία, ιδιαίτερα στις μικρές αγροτικές κοινότητες, αντιμετωπίζει σήμερα μια γυναίκα που ασκεί ατομικά αγροτικό επάγγελμα ή ασκεί επιχειρηματική δραστηριότητα στο πλαίσιο μιας συνεταιριστικής οργάνωσης; Υπάρχουν κατά τη γνώμη και την εμπειρία σας προκαταλήψεις ή στερεότυπα που συνδέονται με το φύλο;

III. Γυναικείοι Αγροτικοί Συνεταιρισμοί

Γυναικείοι Αγροτικοί Συνεταιρισμός - Η Καλοαγρίτσα

Γυναικείοι Αγροτικοί Συνεταιρισμός - Ο Μααράς

Γυναικείοι Αγροτικοί Συνεταιρισμός - Οι Ορεσίβιες

Γυναικείοι Αγροτικοί Συνεταιρισμός - Οι Ορβηλιώτισσες

Γυναικείοι Αγροτικοί Συνεταιρισμός - Η Συνεργασία Γυναικείοι Αγροτικοί Συνεταιρισμός - Αξιόκερσα

Γυναικείοι Αγροτικοί Συνεταιρισμός - Χάνα

Γυναικείοι Αγροτικοί Συνεταιρισμός - Εκάβη

Γυναικείοι Αγροτικοί Συνεταιρισμός - Ακρίτισσες

Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γυναικών Αισύμης

Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γυναικών Λευκίμμης

Γυναικείοι Αγροτικοί Συνεταιρισμός - Η Γερακίνα

Γυναικείοι Αγροτικοί Συνεταιρισμός - Νερόμυλος

Γυναικείοι Αγροτικοί Συνεταιρισμός - Γαία

Γυναικείοι Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Υπαίθρου Κομνηνών

Οικοτεχνικός Αναπτυξιακός Συνεταιρισμός Γυναικών Κοτύλης

Παραγωγικός Οικοτεχνικός Αναπτυξιακός Συνεταιρισμός Γυναικών Σάρτρων

Γυναικείοι Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Άνω Καλλινίκης Φλώρινας - Πελαγονία

Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γυναικών Ψαράδων Πρεσπών

Αστικός Συνεταιρισμός ΠΕ Γυναικών Νυμφαίου - Η Νύμφη

Συνεταιρισμός Γυναικών Δήμου Άγιων Αναργύρων

Συνεταιρισμός Γυναικών Κωσταραζίου

Αγροτικός Γυναικείοι Συνεταιρισμός - Γεύσεις Ακριτών

Γυναικείοι Αγροτικός & Βιοτεχνικός Συνεταιρισμός Βελβεντού

Αγροτικός Βιοτεχνικός Συνεταιρισμός Γυναικών Καρπερού

Αγροτικός Βιοτεχνικός Συνεταιρισμός Γυναικών Αγ. Γεωργίου Γρεβενών

Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γυναικών - Η Ερατεινή Γη

Γυναικείος Αγροτικός Συνεταιρισμός Παραδοσιακών Προϊόντων Αγ. Αντώνιος

Αγροτικός Συνεταιρισμός Γυναικών Καλαμωτού - Η Κυψέλη

Γυναικείος Αγροτικός Συνεταιρισμός Ανατολικού - Βαλμάδα

Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γυναικών Αρχαγγέλου

Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γυναικών Αρχαγγέλου - Η Παράδοση]

Παραγωγικός Συνεταιρισμός Γυναικών - Ο Βοράς

Γυναικείος Αγροτικός Συνεταιρισμός Πολυκάρτης

Αγροτουριστικός Βιοτεχνικός Συνεταιρισμός Γυναικών - Ποροΐων

Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Βαρβάρας - Δρυάδες

Αγροτικός Χειροτεχνικός Συνεταιρισμός Γυναικών Πέτα Άρτας

Αγροτικός Οικοτεχνικός Συνεταιρισμός Γυναικών Βίγλας

Αγροτικός Γυναικείος Συνεταιρισμός Παραποτάμου

Συνεταιριστική Γυναικών Παραποτάμου Παπαγεωργίου & Σία ΟΕ

Γυναικείος Αγροτικός Βιοτεχνικός και Οικοτεχνικός Συνεταιρισμός Παραμυθιάς - Οι Σουλιώτισσες

Αγροτικός Γυναικείος Ηπειρωτικός Συνεταιρισμός - Η Γης

Αγροτικός Γυναικείος Συνεταιρισμός Θεσπρωτικού - Η μικρή Λάκκα Σούλι

Αγροτικός Γυναικείος Συνεταιρισμός Γυμνότοπου

Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γυναικών Αμπελακίων Λάρισας

Αγροτικός Συνεταιρισμός Γυναικών Ελευθεράι - Καλλιγεύσις

Συνεταιρισμός Γυναικών Αιγάνης - Ολύμπιες Δημιουργίες

Αγροτουριστικός Γυναικείος Συνεταιρισμός Γόνων - Αντιγονίδες

Αγροτικός Μεταποιητικός Συνεταιρισμός Γυναικών Λιβαδίου - Ο Σοφράς

Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γυναικών Γερακαρίου Αγιάς - Το χειροποίητο

Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός - Η Πορταριά

Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Πηλίου Περιχώρων και Νήσων - Η Μέλισσα

Αγροτικός Συνεταιρισμός Γλώσσας Σκοπέλου - Η Γλωσσιώτισσα

Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Δήμου Αλοννήσου - ΙΚΟΣ

Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός - Το Ρόδι

Γυναικείος Αγροτικός Συνεταιρισμός Σέσκλου - Το Φτάσμα

Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Ζαγοράς

Αγροτικός Συνεταιρισμός Γυναικών - Ανηλιώτικα, Τα Αλλιώτικα

Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός - Φτελιά

Γυναικείος Αγροτικός Συνεταιρισμός Τρικερίου

Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Προμυρίου - ΥΑΔΕΣ

Συνεταιρισμός Γυναικών Περιοχής Σοφάδων

Συνεταιρισμός Γυναικών Περιοχής Λίμνης Ν. Πλαστήρα

Συνεταιρισμός Γυναικών - Η Αλόπη

Αγροτικός Οικοτεχνικός Συνεταιρισμός Δ. Μεγελαΐδος

Αγροτικός Συνεταιρισμός Δήμου Ιτάμου

Γυναικείος Συνεταιρισμός Ασπροκκλησιάς Τρικάλων

Συνεταιρισμός Γυναικών Πετρουλίου Τρικάλων

Αγροτικός Συνεταιρισμός Γαρδικίου - Η Ανεμώνια

Αγροτικός Συνεταιρισμός Γυναικών Φαρκαδόνας

Γυναικείος Αγροτικός Συνεταιρισμός Κοιλιωμένου - Οι Μελισσιώτισσες

Γυναικείος Εμπορικός Βιοτεχνικός Συνεταιρισμός ΠΕ - Αλκυόνες

Αγροτικός Οικοτεχνικός Συνεταιρισμός Παλικής - AGROFILOXENIA

Συνεταιρισμός Γυναικών Ναυπάκτου - ΣΥΝΠΕ

Αγροτικός Γυναικείος Συνεταιρισμός Δήμου Θεστιέων - Αιτωλίας Ποιήματα

Αγροτικός Βιοτεχνικός και Οικοτεχνικός Συνεταιρισμός Θυρρείου - Το Θύρρειο

Γυναικείος Συνεταιρισμός - Αιγείρας

Χειροτεχνικός Συνεταιρισμός Γυναικών Λίμνης Ευβοίας

Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός - Αρτακεία Κρήνη

Αγροτουριστική Συνεταιριστική Οργάνωση Γυναικών Νέας Αρτάκης - Νέα Κύζικος

Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γυναικών - Ανατονα

Γυναικείος Συνεταιρισμός Λαϊκής Τέχνης - Ευρυτανία

Γεωργοτουριστικός Βιοτεχνικός Συνεταιρισμός Γυναικών Αράχωβας - Κυπάρισσος

Συνεταιρισμός Γυναικών Προσφυγικού Συνοικισμού Θήβας - Το Μοσχοκάρφι

Γυναικείο Καλλιτεχνικό Συνεταιριστικό Εργαστήριο Αγγειοπλαστικής - Ταναγραία κόρη

Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γυναικών - Φιλομήλα

Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Βουnichώρας

Αγροτικός Συνεταιρισμός Γυναικών - Κιανών Έργα

**Αγροτουριστικός, Βιοτεχνικός και Οικοτεχνικός Συνεταιρισμός Γυναικών Λιμνών
Αργολίδας**

Τσακωνικός Αγροτικός Συνεταιρισμός Γυναικών Λεωνιδίου

Αγροτικός Συνεταιρισμός Οικοτεχνίας – Χειροτεχνίας - Η Εργάνη

**Αγροτικός Οικοτεχνικός και Βιοτεχνικός Συνεταιρισμός Γυναικών Κροκεών Λακωνίας - Η
Κυνίσκα**

Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός - Η Ζαρνάτα

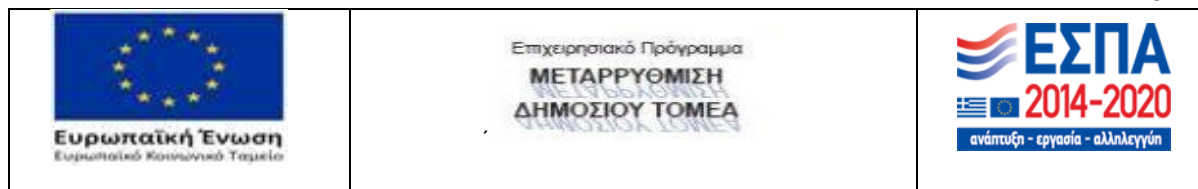
Συνεταιρισμός Μελιγαλά Μεσσηνίας - Μελίρρυτον

Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γυναικών Δήμου Δωρίου - Δωριέων γεύσεις

Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Κυπαρισσίας - Νέδα

Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γυναικών Φίλιας - Ερμπούλαια

- Αγροτουριστικός Μεταποιητικός Συνεταιρισμός Γυναικών Αγιάσου Λέσβου
- Αγροτουριστικός - Αγροβιοτεχνικός Συνεταιρισμός Πολιχνίτου Λέσβου
- Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γυναικών Μεσοτόπου Λέσβου
- Αγροτικός Συνεταιρισμός Γυναικών Ασωμάτων Λέσβου - Οι Άγιοι Ανάργυροι
- Συνεταιρισμός Γυναικών Μήθυμνας
- Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γέρας - Αριστέα
- Γυναικείος Συνεταιρισμός Άγρας - Τα Λεύκα
- Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γυναικών Ερεσού - Ψάπφα
- Συνεταιρισμός Χειροτεχνίας και Ειδών Λαϊκής Τέχνης Καλλιμασιάς
- Αγροτικός Βιοτεχνικός και Οικοτεχνικός Συνεταιρισμός Γυναικών Ράχων Ικαρίας - Γεύση και Τέχνη Ικαρίας
- Αστικός Συνεταιρισμός Γυναικών Παραδοσιακής Τέχνης Απέραθου Νάξου
- Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γυναικών Φιλωτίου Νάξου
- Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γυναικών Κορθίου - Αγρομέλισσα
- Αγροτικός Συνεταιρισμός Γυναικών Δήμου Υδρούσας - Η Αρχόντισσα του Αιγαίου
- Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός - Οι Απολλωνιάτισσες
- Αγροτικός Γυναικείος Οικοτεχνικός Συνεταιρισμός Δήμου Γοργολαΐνης - Μελισσάνθη
- Αγροτικός Οικοτεχνικός Συνεταιρισμός Γυναικών Κορφών - Κορφιανά Καλολοΐδια
- Αγροτικός Οικοτεχνικός Συνεταιρισμός Γυναικών Μαράθου - Το Ξομπλιαστό Κουλουράκι
- Αγροτικός Οικοτεχνικός Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Δήμου Ρούβα - Ιδαία Γη
- Αγροτικός Οικοτεχνικός Συνεταιρισμός Γυναικών Αγίας Βαρβάρας - Εργάνη
- Γυναικείος Συνεταιρισμός Ασίων Ηρακλείου Κρήτης - Παραδοσιακά Αστιανά Εδέσματα
- Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γυναικών Δήμου Ρούβα - ΙΔΑΙΕΣ
- Αγροτικός Γυναικείος Συνεταιρισμός Καμάρων - Ορεινές Γεύσεις
- Αγροτικός Γυναικείος Συνεταιρισμός Πόμπιας - Πομπιανές Δημιουργίες

Γυναικείος Αγροτικός Οικοτεχνικός Συνεταιρισμός Δήμου Βιάννου - Η Έργανος

Αγροτικός Γυναικείος Συνεταιρισμός Αρχάνων - Αρχανών Γεύσεις

Αγροτεχνικός Χειροτεχνικός Οικοτεχνικός Γυναικείος Συνεταιρισμός Δήμου Γουβών - Μινθι

Αγροτικός Οικοτεχνικός Συνεταιρισμός Γυναικών Κριτσάς

Γυναικείος Αγροτικός Συνεταιρισμός Ζάκρου - Μελιών

Αγροτικός Οικοτεχνικός Γυναικείος Συνεταιρισμός - Κλωστένιος]

Γυναικείος Αγροτικός Συνεταιρισμός Αβρακόντε - Αύρα

Αγροτικός Οικοτεχνικός Συνεταιρισμός Γυναικών Αγ.Βασιλείου Κρήτης - Βασιλείων
Γλυκασμός

Αγροτικός Γυναικείος Οικοτεχνικός Αγροβιοτεχνικός Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός -
Εστία

Συνεταιρισμός Αγίου Κωνσταντίνου - Άρτεμις

Συνεταιρισμός Γυναικών Γερακαρίου - Γερακίνα

Γυναικείος Αγροτικός Οικοτεχνικός Συνεταιρισμός - Ερατώ

Γυναικείος Αγροτικός Συνεταιρισμός Περάματος - Άνθεια

Αγροτικός Γυναικείος Συνεταιρισμός Παλαιών Ρουμάτων - Η Αρχόντισσα

Συνεταιρισμός Γυναικών Καλαμιτσίου - Τέχνημα

Γυναικείος Αγροτουριστικός Συνεταιρισμός Γαβαλοχωρίου

Συνεταιρισμός Γυναικών Παραδοσιακής Χειροτεχνίας Κισσάμου Χανίων

Αγροτικός Συνεταιρισμός Γυναικών Καράνου - Η Αγρότισσα

Γυναικείος Αγροτικός Βιοτεχνικός Οικοτεχνικός Συνεταιρισμός - Αιαντίς

IV. Συμπεράσματα και Προτάσεις Πολιτικής σε μορφή παρουσίασης

